AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
MİLLİ MÜNASİBƏTLƏR İNSTİTUTU

VAQİF ARZUMANLI
NAZİM MUSTAFA

TARİXİN QARA SƏHİFƏLƏRİ

Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq.

B A K I – "Q A R T A L" — 1998

ELMİ REDAKTOR : professor TEYMUR ƏHMƏDLİ

Vaqif ARZUMANLI, Nazim MUSTAFA. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. – Bakı: «Qartal», 1998.

Azərbaycan xalqı təxminən 200 ildir ki, öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınır. Düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirilən bu məkrli siyasət kütləvi deportasiya və soyqırımı ilə müşayiət olunmuşdur. Nəticədə minlərlə, milyonlarla soydaşımız tarixi torpaqlarından qovulmuşlar. Təəssüf ki, uzun müddət taleyüklü bu məsələlərə biganə qalınmış, laqeyd münasibət göstərilmişdir. Son dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar xalqımıza qarşı törədilən cinayətlərin öyrənilməsinə imkan və şərait yaranmışdır. Bu mənada mövcud monoqrafiya tariximizin bir sıra qaranlıq səhifələrinin öyrənilib üzə çıxarılmasında atılan ilk addımlardan hesab oluna bilər.

4 7 0 2 0 8 0 1 0 5
A------------------- sifarişli – 98
0 4 4

©"Q a r t a l" nəşriyyatı – 1998

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz **5**

I F ə s i l. Qərbi Azərbaycana Ermənilərin kütləvi axını və azərbaycanlıların ilkin qaçqınlıq dövrü (XVII-XIX əsrlər)-- 10
1. Ermənilərin dövlət yaratmaq səyləri -- **10**
2. İlkin qaçqınlıq dövrü. Erməni vilayətinin təşkili------------------- --------------- **17**
3.İrandan ermənilərin köçürülməsi --- ----- **22**
4. Türkiyədən ermənilərin köçürülməsi -- **28**

II F ə s i l. XX əsrin əvvəllərində ermənilərin törətdiyi qırğınlar -------------- 37
1. 1905-1906-cı illər qırğınları-- **37**
2. Erməni quldur dəstələrinin təşkili (1914-18) ------------------------------------ **43**
3. Müharibə müddətində ermənilərin törətdikləri qırğınlar -------------------------- **52**
4. 1918-ci ilin əvvəlində Bakı quberniyasında erməni vəhşilikləri ----------------- **63**
5. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə milli münaqişələr və qaçqınlar problemi --- **75**

III F ə s i l . Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı repressiya və deportasiya siyasəti --- 83
1. Otuzuncu illər repressiyası-- **83**
2. 1948-1953-cü illər deportasiyası --**89**
3. Erməni şovinizminin dirçəlməsi (1960-1987-ci illər) -----------------------------**97**
4. İndiki Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı sonuncu soyqırım(1988-1989-cü illər) --- **103**

IV F ə s i l. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ------------------- 119
1. Dağlıq Qarabağda erməni saxtakarlığı -- **119**
2. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiasıdır-- **124**

Son söz əvəzi-- 133

Ə l a v ə l ə r -- 138
1. Xəritə – Qədim Oğuz yurdu-indiki Ermənistan------------------------------------ **138**
2. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisində dağıdılmış kəndlərin siyahısı ------------ **140**
3. 1828-ci ildə yaradılmış Erməni vilayətində (İrəvan əyaləti) kəndlərinin siyahısı--- **143**
4. Erməni vilayəti əhalisinin siyahıya alınmasının nəticələri (İ.Şopenə görə) ----- **147**
5. 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında dağıdılmış və boşaldılmış azərbaycanlı

yaşayış məntəqələrinin siyahısı --- **150**
6. 1919-cu ilin son iki ayında ermənilərin İrəvan quberniyasında darmadağın etdikləri müsəlman kəndlərinin siyahısı -- **157**
7. 1920-1988-ci illərdə Ermənistanda adları dəyişdirilmiş türk mənşəli yaşayış məskənlərinin siyahısı -- **160**
8. 1991-ci il aprelin 9-da Ermənistanda dəyişdirilmiş toponimlərin siyahısı ------ **176**
9. 1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistandan köçürülən azərbaycanlı kəndlərinin siyahısı-- **180**
10. 1988-1990-cı illərdə Ermənistanda öldürülən azərbaycanlıların siyahısı------- **187**
11. 1988-ci ilə qədər indiki Ermənistanda mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələri--- **201**
12. Erməni təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasında zəbt edilmiş, dağıdılmış və yandırılmış yaşayış məntəqələri və sosial obyektlər ----------------- **206**
13. Azərbaycanlılara qarşı edilmiş vəhşiliklərin açıqlanması və erməni terrorizm qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 23 fevral 1993-cü il tarixli fərmanı------- **207**
14. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı ----- **211**
15. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı -- **214**

ÖN SÖZ

Qan yaddaşımızın ən ağrılı-acılı səhifələrindən olan deportasiya, soyqırım və qaçqınlıq bəlaları xalqımızın taleyinə çox baha başa gəlib.

Nə yaxşı ki, nəhayət, uzun illər susduqdan (özümüzdən asılı olan və asılı olmayan səbəblər ucbatından) sonra öz dədə-baba, etnik torpaqlarından qovulmuş həmvətənlərimizin çəkdiyi əzab-əziyyətlərin dilə gətirilməsi, öyrənilməsi, bütün bunlar barədə dünya ictimaiyyətinə mə"lumat verilməsi üçün yeni imkanlar açıldı.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında" və 26 mart 1998-ci il tarixli «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərmanları çox qiymətli və tarixi addımdır.

Bu fərmanlarda çox haqlı olaraq göstərilir ki, son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara mə"ruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələri və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrki Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az olmamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən əlli il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdi.

Ermənistan deyilən qurumun tarixi torpaqlarımız hesabına qurulduğunu vaxtilə qaldırsaydıq dünya ictimaiyyəti həqiqəti bilərdi. Heç Dağlıq Qarabağ hadisələri də baş verməzdi.

1992-ci ilin fevral ayında Milli Münasibətlər İnstitutu fəaliyyətə başlayanda institutunda xüsusi bir şöbə – "Qaçqınlıq tarixi" şöbəsi yaradıldı. Bu şöbənin tədqiqat sahəsi təkcə sonuncu 1988-1989-cu illər deportasiyasının öyrənilməsi ilə deyil, eyni zamanda ermənilərin İrandan və Türkiyədən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin və erməni təcavüzünün tədqiqi ilə bağlıdır. Yaxşı olar ki, xalqımızın deportasiya tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı respublikamızda əlaqədar elmi strukturlar, institutlar, təşkilatlar özləri işçi qrupları, qurumlar yaratsınlar. Əgər biz tarixi həqiqətlərə söykənərək obyektiv fakt və sübutlarla son 200 ildə Qafqazda ermənilərlə bağlı bütün qurumların əzəli və tarixi Azərbaycan torpaqları üzərində yaradıldığını dünya ictimaiyyətinə lazımi səviyyədə çatdıra bilsək, nəinki DQ probleminin, eləcə də Ermənistan-Azərbaycan münaqişələrinin bütün köklərinin, təzahürlərinin həlli üçün yeni üfüqlər açar, yeni imkanlar əldə edə bilərik.

Hələ 1995-ci ildə, Milli Münasibətlər İnstitutu Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatı ilə birlikdə qaçqınlıq tarixi ilə bağlı elmi-nəzəri konfrans keçirmişdir. Xalqımızın qaçqınlıq və deportasiya tarixi ilə bağlı vaxtaşırı məruzələr etmişik. "Qaçqınlıq tarixi" şöbəsinin xətti ilə elmi-monoqrafik əsərlər və sənədlər toplusu hazırlamışıq. Bu mövzuda institutun əməkdaşları respublikamızda, xarici mətbuat orqanlarında xüsusi məqalələr çap etdirmişlər. Qaçqınlıq və deportasiya ilə bağlı 1992-ci ildən etibarən "Elturan" ("Milli məsələlər") jurnalında institutun əməkdaşları silsilə yazılarla çıxış edib, təkliflərini bildirmişlər.

Tarixən azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunması, iki yüz illik qaçqınlıq tariximizin ən ağrılı səhifələri araşdırılıb öyrənilməlidir. Qaçqınlıq və deportasiya faciəmizin tarixi köklərini, ictimai-siyasi amillərini üzə çıxarıb, təbliğ etmək lazımdır.

Azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunması haqqında Bakıda beynəlxalq konfrans keçirilməsi tarixi torpaqlarımızın taleyinə günün tələbləri baxımından yanaşılması, Azərbaycan diasporunun xətti ilə deportasiyaya dair sərgilər, dəyirmi masalar, yığıncaqlar təşkil olunması olduqca vacibdir.

Bu fərmanın imkanlarından istifadə edərək Azərbaycan Respublikasından kənarda öz tarixi torpaqlarında cəm halında yaşayan (Dərbənd, Borçalı, Güney Azərbaycan) azərbaycanlıların sosial-mədəni həyatının öyrənilməsinə diqqət artırılmalıdır. Beynəlxalq təşkilatlara

müraciət edərək, xalqımıza qarşı edilən haqsızlıqlara hüquqi qiymət verilməsinə nail olmalıyıq. Bununla yanaşı, biz indiki Ermənistanda qalan bir çox tarixi abidələrimizin taleyi haqqında da düşünməliyik.

Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş deportasiyalar və milli münaqişələr Rusiya imperiyasının çox məharətlə hazırladığı planların mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsi idi. Onun nəticələrinə elmi münasibət bildirilməli, Türkmənçay və Gülüstan müqavilələrinin mahiyyəti bugünkü və gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır. Ümumiyyətlə, biz bir xalq kimi unutqanlıq və biganəlik hisslərini qanımızdan, canımızdan çıxartmağa çalışmalıyıq.

Adətən tarixdən ibrət götürməyən xalqların faciələri təkrarlanır. Bəziləri üçün tez, bəziləri üçün gec.

XIX əsrin əvvələrində Rusiyanın Zaqafqaziyanın işğalı anından etibarən indiki Ermənistan ərazisində min illər boyu yaşamış türk boylarının (oğuz, qıpçaq) səksəkəli, qanlı-qadalı günləri başlamışdır. İki əsrlik imperiya siyasətinin nəticəsi kimi türklərə qarşı dəfələrlə törədilən qırğınlar, soyqırımları, deportasiyalar nəticəsində onlar həmin ərazilərdən sonuncu nəfərinədək qovulmuşlar.

Tarix boyu özgə torpaqlarda gözü olan ermənilərin "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq kimi sərsəm ideyaları "xristian himayəçiliyi" pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın da mənafeyinə uyğun gəlmişdir. Hindistanı və Yaxın Şərqi işğal etmək arzusunda olan Rusiya imperiyasına Türkiyə, İran və Azərbaycan sərhədləri kəsiyində özünə etibarlı dayaq lazım idi ki, əlverişli şərait yetişən kimi, həmin etibarlı ərazidən tramplin kimi istifadə etsin.

1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Şimali Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində Erməni vilayəti təşkil edilmişdir. Cəmisi 25 min erməninin yaşadığı həmin ərazilərə İran və Türkiyədən kütləvi surətdə ermənilər köçürülmüşdü ki, vilayətin etnik tərkibi ermənilərin say üstünlüyü ilə nəticələnsin və bununla da erməni vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsü möhkəmləndirilsin.

Ermənilərin İran və Türkiyədən indiki Ermənistan ərazisinə kütləvi surətdə köçürülməsi ilə paralel olaraq Erməni vilayətinə daxil edilən İrəvan əyalətinin Qırxbulaq, Zəngibasar, Körpübasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanis, Saatlı (Səədli), Talın, Seyidli-Ağsaqqallı, Sərdarabad, Gərnibasar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə (bir hissəsi) mahallarının, Naxçıvan əyalətinin Əlincəçay, Məvazixatun, Xok, Naxçıvan, Dərələyəz mahallarının,

Ordubad dairəsinin Ordubad, Əylis, Dəstə, Biləv və Çənnəp mahalları türklərinin əksəriyyəti əsasən Türkiyə və İrana köçməyə məcbur olmuşlar.

Ruslardan himayə görən ermənilər silahlanaraq indiki Ermənistanın hər yerində və Yuxarı Qarabağda dəfələrlə basqınlar edərək silahsız və müdafiəsiz olan Azərbaycan türklərini qırmış, əmlaklarını qarət edərək doğma yurdlarından didərgin salmışlar. Bu cür qırğınlar 1905-1906-cı, və 1915-1920-ci illərdə daha kütləvi şəkil almış, demək olar ki, indiki Ermənistanın hər bölgəsində türklərə qarşı soyqırım (genosid) siyasəti həyata keçirilmişdir.

1948-53-cü illərdə Harutyunov-Mikoyan-Stalin üçlüyünün həyata keçirdiyi deportasiya aksiyasına göz yumulmuş, 150 minə yaxın Azərbaycan türkünün Ermənistanda repressiyaya məruz qalması faktı uzun müddət gizlədilmişdir.

1988-ci ildən etibarən ermənilərin Rusiyanın hərbi potensialına və Qərbdə bəzi ermənipərəst dövlətlərin himayəsinə arxalanaraq yenə də Qarabağda azərbaycanlılara qarşı kütləvi surətdə soyqırımı həyata keçirmələrinə dünya ictimaiyyəti biganə qaldığı kimi, 1988-ci ildə Ermənistanda Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırımdan da çoxlarının xəbəri yoxdur.

Həmin dövrdə Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərinin sıxışdırılıb çıxarılması ilə yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi paralel surətdə aparılmışdır.

Azərbaycanda yaşayan ermənilərə Dağlıq Qarabağda süni surətdə muxtariyyət verildiyi halda, indiki Ermənistanda yaşamış Azərbaycan türklərinin hüquqları ən kobud şəkildə pozulmuş, ləyaqətləri alçaldılmış və təhqir edilmişdir. Ermənistanda həmişə antiazərbaycan təbliğatı aparılmışdır. Milli ayrıseçkilik, şantaj, şovinizm, rasizm və anneksiya siyasəti Ermənistanda rəsmi dövlət səviyyəsində aparıldığından, XX əsrin sonunda bir daha ermənilərin tarixin müəyyən mərhələlərində vaxtaşırı özünü büruzə verən "paranoyya" dövrü, yaxud "erməni xəstəliyi"nin yeni təzahürü yetişmişdir.

Bu kitab yuxarıda qeyd edilən məsələləri qismən də olsa açıqlamaq və indiki Ermənistan ərazisində yaşamış Azərbaycan türklərinin iki əsrlik faciəsini xronoloji şəkildə əks etdirmək, Dağlıq Qarabağda və digər rayonlarda azərbaycanlıların başına gətirilən faciələri dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmaq məqsədinə xidmət edir.

Erməni mətbuatı, erməni tarixçiləri tarixi saxtalaşdırmaq işində mahir olduqları üçün Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türkləri haqqında

rəsmi və statistik məlumatları mətbuat səhifələrinə çıxarmamış, ən yaxşı halda isə təhrif edilmiş şəkildə təqdim etmişlər.

İndiki Ermənistandan, yəni azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qaçqınlıq tarixinə dair kitab və monoqrafiyaların yazılmasının mühüm əhəmiyyəti həm də ondadır ki, bu əsərlər erməni siyasətbazlarının, erməni diasporunun xaricdə və keçmiş SSRİ ərazisində Azərbaycan haqqında yaymış olduqları hər cür bədnam fikirləri alt-üst edir, erməni təbliğatının, erməni faşizminin əsl simasını açıb göstərir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatın başlıca məqsədi azərbaycanlıların keçmişdə və bu gün erməni təcavüzü sayəsində qarşılaşdığı qaçqınlıq problemini hərtərəfli açıb göstərmək, bütün bu ağrılı-acılı məsələləri həm tarixi sübutlarla, həm də faktik materiallarla dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara daha obyektiv şəkildə çatdırmaqdır.

Fikrimizcə, mövcud monoqrafiya ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım siyasətinin iç üzünün açılması sahəsində atılan addımlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

I FƏSİL.
QƏRBI AZƏRBAYCANA ERMƏNİƏRİN KÜTLƏVİ AXINI VƏ AZƏRBAYCANLILARIN İLKİN QAÇQINLIQ DÖVRÜ (XYII-XIX ƏSRLƏR)

1. ERMƏNİLƏRİN DÖVLƏT YARATMAQ SƏYLƏRİ

İndiki Ermənistan və ona bitişik ərazilərdə pərakəndə halında yaşayan ermənilərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzusuna ilkin təkan verən amillərdən ən başlıcası XYI-XYII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr olmuşdur. Səfəvi hökmdarları Türkiyə ilə mübarizədə bir sıra Avropa ölkələrinin köməyinə arxalanmaq üçün xristian agentlərdən-erməni tacirləri və din xadimlərindən istifadə etmişdilər.

Erməni tacirləri Səfəvilər dövlətinin xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində xüsusi rol oynayırdılar. Şahlığın ərazisində olan erməni kilsələrinə xüsusi güzəştlər verilmişdi. Onlar vergiləri yerli hakimlərə deyil, birbaşa şah xəzinəsinə verirdilər.[1]

Erməni tarixçiləri I Şah Abbas haqqında nə qədər hədyan yağdırsalar da, fakt odur ki, 1605-ci ildə onun fərmanı ilə şahlığın ərazisində pərakəndə yaşayan ermənilərin yığcam halda yaşamaları üçün xüsusi ərazilər ayrılmışdı. Bu məqsədlə İsfahan şəhərinə yaxın ərazidə Yeni Culfa şəhəri salınmış, burada yaşayan ermənilər üçün kilsə və monastır inşa edilmiş, onların xarici ticarətlə məşğul olmaları üçün geniş imtiyazlar verilmişdi. Hətta Şah Abbas bu tikililər üçün xəzinədən pul ayırmış və bu işi mükafatlandırmışdı.[2] Tezliklə ermənilər bir sıra Avropa ölkələri ilə, ilk növbədə İtaliya, Fransa, Prussiya ilə ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Yeni Culfa tacirləri Hindistanın əksər böyük şəhərlərində kontorlar təşkil etmişdilər.[3]

Erməni tacirləri varlandıqca erməni kilsələrinin var-dövləti aşıb-daşır, nəticədə onların dövlət yaratmaq üçün iştahaları daha da güclənirdi. Bu işi həyata keçirmək üçün erməni kilsəsi gizli olaraq Avropa ölkələrində

---

[1] Петрушевский И.П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XYI - начале XIX в., Ленинград, 1949, səh. 181.
[2] Байбуртян В.А., Армянская колония Новой Джульфы в XYII веке, Иряван, 1969, səh. 21.
[3] Тер-Мкртчян Л.Х., Армения под властью Надир шаха. Москва, 1963, səh. 29.

özünə himayəçi axtarırdı. Eyni zamanda ermənilər şah sarayına yollar arayır, şahın etimadını qazanmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Erməni tacirləri və din xadimlərinin arzuları tədricən həyata keçirdi. Şah Abbas hətta Səfəvilər dövlətinin xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olmaq və Avropa ölkələri ilə diplomatik danışıqlar aparmaq səlahiyyətini özünün müşaviri Xoca Səfər adlı bir erməniyə e"tibar etmişdi.[1]

1608-ci ildə I Şah Abbas Xoca Səfərin başçılığı ilə Avropaya gedən nümayəndə heyəti vasitəsilə Roma papasına, İspaniya kralına, Toskano hersoquna və Venetsiya dojuna məktublar göndərmişdi. Toskano hersoqunun qəbulunda olarkən Xoca Səfər şahın məktubundan əlavə ermənilərin Roma papası və digər Avropa ölkələrinin başçılarına məktubları olduğunu bildirmişdi.[2] Təbii ki, bu məktublarda xristian Avropa ölkələrindən Şərqdə-müsəlman ölkələrində yaşayan xristian erməniləri öz himayələrinə götürmələri haqqında xahişlər edilmişdi.

Daha əvvələr isə erməni kilsə xadimləri katolikos Stepanos Salmastesi (Salmastlı) və Abqar Toxatesinin (Tokatlı) başçılığı ilə müstəqil erməni dövləti yaratmaq naminə köməklik göstərmələri üçün Avropaya nümayəndə hey"əti səyahət etmişdi. Lakin nə papadan, nə də Qərbi Avropa dindaşlarından ermənilərin çağırışına məhəl qoyan olmamışdı.[3] XYII əsrin ortalarında rus dövlətinin öz mövqeyini möhkəmləndirməsi ən yaxın xristian ölkəsi kimi erməni kilsəsinin diqqətini daha çox cəlb etməyə başlamışdı. Yaxın Şərqə maraq dairəsi baxımından ermənilərə ən əlverişli himayəçi Rusiya ola bilərdi.

Rus çarlarının xarakterini öyrənən ermənilər yəqin etmişdilər ki, hədiyyə adı altında rüşvət verməklə onları öz tərəflərinə çəkə və nəticədə öz istəklərinə nail ola bilərlər. Bu zaman İranla Rusiya arasında ticarət əlaqələri əsasən erməni tacirləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Rusiyada İran ipəyi alveri ilə məşğul olan Yeni Culfalı Xoca Zakar Sarhadov 1660-cı il avqustun 28-də çar Aleksey Mixayloviçə "ermənilərə qarşı xüsusi lütfkarlığına görə" qiymətli hədiyyələr gətirmişdi. Bu hədiyyələrdən biri hazırda Moskva Kremlinin "Silahlar palatasında" saxlanan "Almaz taxt"dır. Fil sümüyündən, qızıl və gümüşdən düzəldilən bu taxt incə Şərq üslubunda işlənmişdir. Onu bəzəmək üçün 987 almaz, 1298 yaqut, 18030 Şərq firuzəsi dənəsindən istifadə edilmişdir. Bu hədiyyənin qiyməti o vaxtkı hesabla

---

[1] Байбуртян В.А., göstərilən əsəri, səh.34.
[2] Yenə orada, səh.37.
[3] Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение, Ирəван, 1978, səh.7.

22598 rubl 60 qəpik idi. Bundan əlavə Xoca Zakar rəssam Baqdan Saltanovun mis lövhə üzərində surətini çəkdiyi Leonardo da Vinçinin "Sirli gecə" rəsmini da çara hədiyyə gətirmişdi.[1]

Bundan sonra Rusiya ilə ticarət əlaqələri saxlayan erməni tacirləri üçün şərikli kompaniyalar yaratmağa hər cür şərait yaradılmış və gömrük məntəqələrindən onların gedib-gəlməsi üçün qadağalar götürülmüşdü.

1669-cu il dekabrın 3-də İsfahandakı erməni ticarət kompaniyasından Stepan Mişsekov və Baqdan Saltanov da hökmdarın adına hədiyyələrlə Moskvaya gedirlər.[2]

1673-cü il yanvarın 7-də Xoca Zakar İsfahandan özünün ticarət xidmətçisi Stepan Romadamskinin vasitəsilə çara 9062 rubl dəyərində bəzəkli İran malları göndərmişdi.[3]

1677-ci ildə katolikos Hakop Cuqaesinin (Culfalının) rəhbərliyi ilə Eçmiədzində din xadimlərinin yığıncağı keçirilir və Qərbi Avropaya nümayəndə hey"əti göndərmək qərara alınır. Nümayəndə hey"əti İstanbula çatanda Hakop Cuqaesi ölür və nümayəndə hey"əti geri qayıdır. Bu tərkibdən yalnız atasını müşayiət edən İsrael Ori Avropaya səyahətini davam etdirir. 20 il Avropanı gəzib dolaşan İsrael Ori İtaliyada, Fransada və Almaniyada yaşayır. Fransanın yüksək dairələri ilə əlaqəyə girən İsrael Ori ermənilərin himayə edilməsi məsələsini qaldırır, lakin soyuq münasibətlə qarşılaşır.[4]

Avropanın real köməklik göstərməyəcəyinə əmin olan İsrail Ori bu işdə yalnız Rusiyaya arxalanmaq qənaətinə gəlir. O, 1701-ci il oktyabrın 28-də arximandrit Minas Vartapedlə birlikdə Bavariya kürfüstünün (knyazının) elçisi kimi Pyotrun qəbuluna gəlir. Onlar erməni məlikləri adından çara və şahzadəyə (çareviçə) aşağıdakı hədiyyələri gətirmişdilər:

- qırmızı məxmərlə örtülmüş, qızıl məftillə tikilmiş, kənarları qızıla çəkilmiş gümüşlə əhatə edilmiş türk yəhəri;
- qızılı türk çulu;
- qızıla çəkilmiş gümüş türk yüyəni, gümüş dəhnə ilə birlikdə;
- türk quşqunu (quyruqaltısı);
- misdən düzəldilmiş, qızıla çəkilmiş iki türk üzəngisi;
- tapqır və ipək parçadan qarınaltı;

---

[1] Собрание актов, отноsəhихся к обозрению истории Армянского народа, I hissə, Москва, 1833, səh. 328; Арзуманян А., Ока Бюракана, Ирəван, 1976, səh. 284.

[2] Собрание актов..., I hissə, səh. 328

[3] Yenə orada, səh. 332.

[4] История армянского народа, Ирəван, 1980, səh.165.

- tiyəsi poladdan, qırmızı dəstəkli, qızıla çəkilmiş gümüş qablı türk qılıncı;

- qızıl məftillə tikilmiş, qızılı gümüş qapaqlı dəridən hazırlanmış gümüş su qabı və s.

Şahzadə üçün gətirilən hədiyyələr:

— süvari üçün döymə gümüşdən hazırlanmış, qızıla çəkilmiş, məxmər örtüklü qın (məhfəzə);

— türk yayı;

— 30 dənə ə"la düzəldilmiş türk oxu.[1]

İsrael Orinin və Minas Vartapedin çara gözqamaşdıran əntiq türk mallarını hədiyyə gətirmələri xalis erməni bicliyi idi. Onlar Pyotrun isti boğazlara çıxmaq və İstanbulu ələ keçirmək üçün nə dərəcədə alışıb-yandığını bilirdilər. Bu hədiyyələrlə onlar bu yanğını daha da qızışdırıb alovlandırmaq istəyirdilər. İsrael Ori saraya öz proqramını – Erməni dövləti yaratmaq üçün İrana 25 minlik qoşun göndərməyi təklif etmişdi. Bundan sonra sarayda Zaqafqaziyaya yürüş üçün hazırlıq işləri görülməyə başlanmışdı. Ciddi hazırlıqdan sonra 1707-ci ildə Ori polkovnik rütbəsində 50 nəfərlik nümayəndə hey"ətinin başçısı kimi İrana yola düşür. Ona orada vəziyyəti öyrənmək, xristian əhalisi arasında təbliğat aparmaq, müdafiə qalaları, ölkənin yolları haqqında mə"lumat toplamaq tapşırılmışdı. Şübhə oyatmamaq üçün İsrael Orini Şah Hüseynə Roma papasının nümayəndəsi kimi təqdim etmək qərara alınmışdı. 1709-cu ildə o, İsfahana gəlir. 1711-ci ildə Həştərxana qayıdır və orada ölür.[2] Sonralar Minas Vartapedlə birlikdə Yesai katolikos İsrael Orinin işini davam etdirmişdilər.

Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində 1723-cü il sentyabrın 12-də bağlanan müqaviləyə əsasən Gilan, Mazandaran, Astarabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçir. Noyabrın 10-da I Pyotr həmin ərazilərdə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün yer ayrılması haqqında fərman verir. Həmin fərmanla çar "xristianlıq naminə" erməni xalqını öz mərhəmətində saxlamaq və himayəyə götürmək qərarını vermişdi.[3]

1726-cı il fevralın 22-də imperatriçə I Yekaterina ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında fərman verir.[4]

18-ci əsrin ikinci yarısında ermənilər yenidən fəallaşırlar. 1760-cı ildə Hindistan ermənisi İosif Emin rus hökuməti və gürcü çarı ilə danışıqlar

---

[1] Езов Г.А., Сношение Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, səh.9.

[2] Истрия армянского народа, səh.166.

[3] Собрание актов..., I hissə, səh. 11-12; Езов Г.А., göstərilən əsəri, səh. 392.

[4] Собрание актов...., I hissə, səh.43.

aparır. İran və Türkiyəyə qarşı müharibədə ermənilərin köməyini təklif edir. 1769-cu ildə Həştərxan ermənisi Movses Safarov saraya layihə təqdim edir. O, layihədə rus ordusunun köməyi ilə "Ermənistanı azad etməyi" və Rusiyanın himayəsində dövlət qurmağı təklif etmişdi. Müharibədən sonra, 1780-ci ildə Rusiyadakı erməni yeparxiyasının başçısı İosif Arqutinski (Hovsep Arqutyan) və Moskva varlısı İvan Lazarev (Hovhannes Lazaryan) Rusiya hökumətinin nümayəndələri ilə danışıqlar aparırlar ki, Osmanlı Türkiyəsi və İran sərhədlərinin kəsişdiyi ərazilərdə erməni dövləti yaratsınlar. Rusiya çarı bu ölkələrə hərbi yürüş etməyi planlaşdırır. Ermənilər danışıqlara rus sərkərdəsi A.V. Suvorovu cəlb edirlər. Suvorov isə "onların dövlətlərini bərpa etmək niyyətində olduqları" haqda ermənilərə və"d vermişdi.[1] Lakin 1796-cı ildə başlanan bu yürüş sonralar tə"xirə salınmış, II Yekaterinanın ölümü bu layihənin həyata keçirilməsinə mane olmuşdu. Qeyd etdiyimiz kimi, Ermənilər öz dövlətlərini qurmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, hətta hədiyyə adı altında rus çarlarına rüşvət belə verirdilər. Bununla onlar saray əyanlarının etimadını qazanır, hökumətin müxtəlif strukturlarında, xüsusən də hərbi sahədə öz nümayəndələrini yerləşdirməyə nail olurdular.

1747-ci ildə Nadir şaha sui-qəsd edildikdən sonra, ona məxsus qiymətli qaş-daşları vaxtilə şahın sarayına yol tapmış erməni Lazar oğurlayır. Hazırda Moskvada "Silahlar palatasında" saxlanan, həcminin böyüklüyünə və saflığına görə diqqəti cəlb edən çox qiymətli brilyant daş Nadir şahın xəzinəsindən oğurlandıqdan 10-15 il sonra Həştərxana gətirilmiş, sonralar isə Sankt-Peterburqda yaşayan erməni zadəganı Şafrasın əlinə keçmişdi. Şafrasdan həmin brilyantı kollej müşaviri Lazarevin vasitəçiliyi ilə çox ucuz qiymətə (400 min rubla) qraf Q.Orlov xəzinə üçün almışdı və pasxanın birinci günü qırmızı yumurtaya bənzər futlyarın içində imperatriçə II Yekaterinaya təqdim etmişdi. Şafrasın qiymətli brilyantı ucuz qiymətə saraya satması erməni bicliyi idi. O, bu güzəştin əvəzində imperatriçədən nəsillikcə Rusiya zadəganı titulu almışdı. Həmin brilyantın həcmcə nisbətən balaca başqa bir tayını isə Tiflis ermənisi knyaz Abamelik şəxsən imperator Pavel Petroviçə hədiyyə etmişdi. İmperator isə knyaz Abameliki şəxsi səyinə və sədaqətinə görə səxavətlə mükafatlandırmış, ona Podolsk quberniyasında mülk bağışlamış, oğlanlarını qvardiyaya qəbul etmişdi. Sonralar onlardan ikisi general rütbəsi, digər üçü isə ştab zabiti rütbəsinə yüksəlmişdilər.[2]

---

[1] История армянского народа, səh. 171.

[2] Собрание актов, относяшихся к обозрению истории армянского народа, II hissə, M.1838, səh.73.

Müxtəlif yollarla yüksək hərbi rütbələr əldə etmiş ermənilər rus qoşunlarının Zaqafqaziyaya yürüşü zamanı ordunun önündə getmiş, Azərbaycanın Şimal və Cənub xanlıqlarının işğalında müstəsna rol oynamışdılar. Erməni və gürcü zabitlərinin hazırlanmasında Rusiya Nazirlər Kabinetinin gürcü və erməni zadəganlarının uşaqlarının kadet korpusuna (orta hərbi məktəb) qəbul edilməsi haqqında 1738-ci il 17 aprel tarixli qərarının müstəsna rolu olmuşdu.[1]

1797-ci il oktyabrın 1-də çarın fərmanı ilə İranlı erməni məliklərinin və onların itaətində olan erməni əhalisinin (2 min nəfər) çar Rusiyasının təbəəliyinə qəbul edilməsi və onların Qafqaz xətti boyunca yerləşdirilməsi qərara alınır.[2] 1799-cu il iyunun 3-də Kartli və Kaxetiya çarı Georgiyə ünvanlanan, "Qazax adlanan ərazidə erməni məliklərini və onların itaətində olan erməniləri məskunlaşmaqdan məhrum etməmək" haqda imperator I Pavel ali fərman vermişdi.[3] Rusiyaya Şərqdə öz istilaçılıq niyyətini həyata keçirmək üçün həmin ölkələrdə yaşayan xalqların dilini bilən mütəxəssis-tərcüməçilər lazım idi. 1798-ci il iyunun 24-də Rusiya Xarici İşlər Kollegiyasına fərman verilmişdi ki, tələbələrə çin, mancur, fars, türk və tatar dillərini öyrətmək məqsədilə hər il 5000 rubl vəsait xərclənsin.[4] Bir az əvvəl, 1797-ci il fevralın 26-da verilən fərmanla isə Xarici İşlər Kollegiyası yanında Asiya xalqları ilə iş aparmaq üçün xüsusi Departament yaradılmışdı.[5]

Qeyd etdiyimiz kimi, erməni dövləti yaratmaq uğrunda uzun müddət gərgin əmək sərf etmiş din xadimlərindən biri də arxiyepiskop Hovsep Arqutyan /İosif Arqutinski Dolqoruki/ olmuşdur. O, daha bic davranmış, özünü Argiştilərin xələfi kimi qələmə vermişdi. Arqutyan həmçinin guya erməni çarları zamanı kəsilən sikkələri və digər 17 ədəd sikkə və medalları imperator I Pavelə hədiyyə edir. Əvəzində imperator 1890-cı il yanvarın 2-də ona xeyir-dua verir. Martın 22-də Hovsep Arqutyan knyaz şərəfinə layiq görülür, iyulun 28-də Eçmiədzin kilsəsinin ali patriarxı, oktyabrın 30-da isə bütün ermənilərin katolikosu təsdiq edilir. Ona imperatorun fərmanı ilə 1000 rubl həcmində illik maaş və ömürlük təqaüd təyin edilir. Eçmiədzinə gedib çatmaq üçün xüsusi müşayiətçi dəstə və 1000 rubl yol xərci ayrılır.[6]

---

[1] Yenə orada, səh, I hissə, M.1833, səh.96.
[2] Yenə orada, səh.32.
[3] Yenə orada, səh.33
[4] Yenə orada, səh.108.
[5] Yenə orada, səh.107.
[6] Yenə orada, səh.46-49

İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan oğuz boyları VII-ci əsrdən etibarən islam dinini qəbul etməyə başladıqlarından, ermənilər tədricən gəlib Eçmiədzin kilsəsinə və digər kilsələrə sahib çıxmışdılar. Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərinə görə, hələ 1431-ci ildə Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm 7 kəndi (Vağarşabad (Eçmiədzin-Üçkilsə), Əştərək, Batrinc, Noraqavit, Ağunatun, Kirəcli və Muğni) katolikos Qriqor Makuluya 530 min Təbriz dinarına satmışdı.[1]

Tədricən varlanan erməni kilsəsi və mülkədarları bu minvalla 19-cu əsrin əvvəlində 60-dan artıq qədim oğuz yaşayış məntəqələrinə sahib olmuşdular. 19-cu əsrin əvvəlində Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlaması İran və Türkiyəni həmin ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmaq və gələcəkdə erməni dövləti yaratmaq üçün zəmin hazırlamışdı.

---

[1] Мамедов С.А., Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв., Бакы, 1993, səh.41.

2. İLKİN QAÇQINLIQ DÖVRÜ VƏ ERMƏNİ VİLAYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Qərbi Azərbaycandan — indiki Ermənistan ərazisindən Azərbaycan türklərinin ilkin qaçqınlıq dövrü 1801-ci ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı ilhaq etməsi və bunun nəticəsində Şəmşədil və Loru-Pəmbək bölglərinin rusların əlinə keçməsi anından başlamışdır.

1801-ci il iyulun 13-də general-mayor Lazerev Qafqaz qoşunlarının komandanı Knorrinqə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min türk əhalisi bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığınmışlar.[1]

Sonralar Pəmbək əyaləti türklərinin bir hissəsi Rusiyanın itaətinə girmək istəmədikləri üçün üsyan etmiş, 1804-cü ilin iyulunda Pəmbək bəyləri Rəhim bəy və Səid bəyin himayəsi altında bölgədən qaçaraq Qars paşalığına sığınmışdılar. Onların geri qaytarılması üçün knyaz Sisianov dəfələrlə Qars paşası Məmməd paşaya müraciət etmişdi.[2]

1804-cü ilin yazında İrəvan xanlığının ərazisindən 2 min erməni qaçaraq rusların himayəsinə keçmiş və onlar Loru-Pəmbək bölgəsində məskunlaşdırılmışdılar.[3] Həmin il rus qoşunları Şörəyelə daxil olur. 1805-ci il oktyabrın 20-də Şörəyel sultanı Budaqla knyaz Sisianov Gəncədə Şörəyelin əbədi olaraq Rusiyanın tabeliyinə keçməsi haqqında sənəd imzalayırlar. Məhz bundan sonra həmin ərazidə yaşayan türklərin qaçqınlıq dövrü başlanmışdır. Şörəyel kəndlərinin qarapapaq boyundan olan əhalisinin bir hissəsi 1807-ci il rus-türk müharibəsi nəticəsində İrəvan xanlığının və Qars paşalığının ərazilərində sığınacaq tapmışdılar.

Qarapapaq tayfaları fürsət tapan kimi əvvələr yaşadıqları kəndlərə hücum edib erməniləri qovmaq istəyirdilər. 1807-ci il avqustun 26-da general Nesvetayev qraf Qudoviçə yazdığı məktubda göstərirdi ki. qarapapaqlar Gümrü yaxınlığında yerləşən Tapanlı və Qoçqant kəndlərinə basqın etmiş, 7 ermənini başını kəsmişlər. [4] Oktyabrın 29-da göndərilən raporta isə

---

[1] Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архив главного управления наместника Кавказа, I cild, Tiflis, 1866, sənəd 801. (Bundan sonra, AKAK)

[2] AKAK, II cild, sənədlər 1867-1869.

[3] Военная энциклопедия, СПб. 1912, səh. 587; Парсамян В.А., Истори армянского народа, I kitab, İrəvan, 1972, səh.20.

[4] AKAK, III cild, sənəd 435.

Şörəyelin yerli sakinlərindən 26 ailənin Qars paşalığına qaçdıqları qeyd edilir.[1]

Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilər İrəvan xanlığının ruslar tərəfindən işğalını səbirsizliklə gözləyirdilər. Bəyazid paşalığında yaşayan ermənilər 1806-cı ilin sentyabr ayında Tiflisə məktub göndərmişdilər ki, rus qoşunları İrəvanı ələ keçirən kimi, 10000 erməni hər şeylərini atıb gələcəklər. Ərzurum ermənilərindən 200 ailə rusların İrəvanı ələ keçirdiklərini eşidib hətta yola düşüblərmiş. Onlar Qarsa çatanda bu xəbərin yalan olduğunu eşidib, orada gözləməyə məcbur olmuşdular. Eyni zamanda həmin məktubda göstərilir ki, İrəvan sakinlərindən (xanlığın ərazisindən) 500 tatar (azərbaycanlı) ailəsi Qarsa köçmüşdür.[2]

Rus qoşunları Şörəyelə daxil olanadək sultanlığın ərazisində 170-ə yaxın kənd olmuşdur. 1805-ci ilin statistik məlumatlarına görə isə Şörəyeldə sultan Budağın itaətində cəmisi 524 ailə yaşamışdır.[3] Həmin ərazidə rusların istər türklərlə, istər İrəvan xanının, istərsə də İran şahının vəliəhdi Abbas Mirzənin qoşunları ilə müharibələri nəticəsində Şörəyelin kəndlərinin əksəriyyəti xaraba qalmış, əhalisi isə qaçqın düşmüşdür. Sonradan həmin ərazidə Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşmışdılar. Sultan Budaq və kapitan Cəfər bəyin 1809-cu ilin dekabrında general-mayor Haqverdova yazdıqları ərizədə göstərilirdi ki, İranla müharibə nəticəsində kəndlər dağıdılıb xaraba qalmış və bütün Şörəyel əyalətində cəmisi 250 ev qalmışdır.[4]

1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülüstan müqaviləsinə əsasən Şəmşədil, Loru-Pəmbək və Şörəyel əyalətləri Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd, Talış xanlıqları və Dağıstan həmişəlik Rusiyanın tərkibinə qatılır.

19-cu əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı 15 mahaldan – Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanis, Səədli, Talın, Seyidli-Axsaqqallı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarından ibarət idi.[5] Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhərini 1804-1813-cü illərdə ruslar ələ keçirmək üçün iki dəfə cəhd göstərmişdilərsə də, buna nail olmamışdılar. Gülüstan müqaviləsinin

---

[1] Yenə orada, sənəd 437.
[2] AKAK, III cild, sənəd 917.
[3] AKAK, IY cild, sənəd 1447.
[4] AKAK, IY cild, sənəd 681.
[5] Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи, СПб 1852, səh. 442-446.

bağlanmasından 14 il sonra yenidən başlanan Rusiya-İran müharibəsi zamanı 1827-ci il iyunun 26-da ruslar Naxçıvan şəhərini, sentyabrın 20-də Sərdarabad qalasını, oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasını ələ keçirmişdilər. İrəvanın ələ keçirilməsində xüsusi xidmətlərinə görə Xüsusi Qafqaz korpusunun komandanı general İ.F.Paskeviçə "Qraf Erivanski" titulu verilmişdi.

Rus qoşunlarının İrəvan xanlığını işğal etməsində ermənilər xüsusi fəallıq göstərmişdilər. Eçmiədzin kilsəsi, xüsusən də arxiyepiskop Nerses arxada təxribatla məşğul olur, rus qoşunlarına silahla yardım edirdilər. Ermənilərin Abbas Mirzənin qoşununa içəridən zərbə vurmasına aid Erməni vilayətinin rəisi A.Çavçavadze 1828-ci il mayın 21-də Paskeviçə yazmışdı: "İrəvan əyalətinin Nurnus kənd sakini erməni Hakan Harutyunov Abbas Mirzənin ordusunda topçu kimi xidmət edərkən, avqustun 17-də döyüş zamanı top atəşini rus qoşunlarına deyil, əks istiqamətə – İrəvan xanının qoşunlarına tərəf yönəltdiyi diqqəti cəlb etmişdir. Harutyunov onun hərəkətinin diqqəti cəlb etdiyini duyan kimi döyüş meydanından qaçmışdır. Ancaq bədbəxtlikdən Eçmiədzin monastırının yaxınlığında tutulmuşdur. İrəvan sərdarı Hüseyn xan onun gözlərini çıxarmış, burnunu, dodaqlarını və dabanlarını kəsmişdir."[1]

Paskeviç Erməni vilayətinin idarəsinə 1828-ci il iyulun 4-də göndərdiyi məktubda bildirmişdir ki, müharibə zamanı xanlığın ərazisində rus komandirlərinin məktubunu gəzdirdiyinə görə Astvatsaturovanın ərini öldürmüş, rus generalı Benkendorfun dəstəsinə bələdçilik etdiyinə görə isə Hovhannes Əsliyanın gözlərini çıxarmış, burnunu və dilini kəsmişdilər. Arxiyepiskop Nersesin təqdimatı ilə hər üç ailəyə 10 çervon qızıl verilmiş, onların ailəsinə 30 manat təqaüd kəsilməsi qərara alınmışdı.[2]

1828-ci il yanvarın 25-də imperator buyruğu ilə arxiyepiskop Nerses İranla müharibə zamanı göstərdiyi sədaqətə, səyinə və şücaətinə görə müqəddəs Aleksandr Nevski ordeni ilə təltif edilmişdi.[3]

Rus ordusunun İrəvan şəhərinin ətraf bölgələrini işğal etdiyi zaman həmin ərazilərdən müsəlman əhalisinin didərgin edilməsi haqda Paskeviç 1827-ci il iyulun 27-də qraf Nesselorda göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, qarapapaqlardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışlar, qüvvətli Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazidə, müsəlman cəlalı kürdləri isə Muşa qaçmışlar. Qarapapaqlardan digər 800 ailə isə Arazı keçib Həsən xanın

---

[1] AKAK, YII cild, sənəd 443
[2] Yenə orada, sənəd 440.
[3] Собрание актов...., I cild, səh. 54.

(İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı) dəstəsinə birləşmişlər. Onlarla birlikdə cəmədinli kürdləri (700 ailə), birukilər (400 ailə), dovmanlılar (400 ailə), çobankərəlilər (200 ailə), zilanlı kürdləri (1000 ailə) sərhəddən o taya – Türkiyəyə keçmişlər.[1]

İrəvan xanlığının ərazisində yeni rus üsul-idarəsi tətbiq etmək üçün Paskeviçin əmri ilə İrəvan müvvəqəti idarəsi yaradılır və yerli qoşunların komandanı, general Krasovski rəis təyin edilir. Arxiyepiskop Nerses Aştarakesi idarənin üzvü olur. Krasovskinin Nersesə verdiyi qeyri-məhdud səlahiyyətlər sayəsində ermənilər istədiklərinə nail olurlar. Müharibədən çıxmış əhaliyə paylamaq üçün verilən 4500 çetvert taxılın böyük hissəsi sayca azlıq təşkil edən ermənilərə paylanmışdı. Müsəlmanlar dövlət himayəsindən məhrum edilmişdilər. Bununla əlaqədar Paskeviç baş Qərargah rəisinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: "Mən təsəvvür etməzdim ki, Krasovski yalnız Nersesin iradəsi ilə hərəkət edəcək, mənim ona verdiyim tə"limata məhəl qoymayıb, yenicə ələ keçirilmiş əyalətin idarə edilməsi qayğısına qalmayacaq, bütün əhalinin dörddə üçünü təşkil edən müsəlmanlara himayədarlıq etməyəcək, lazımi vəsait ayırmayacaq."[2]

Yerli müsəlmanlar arasında narazılığın artması əhalini yaşadıqları yerlərdən köçüb sərhədin o tayına keçməyə vadar edirdi. Rusiyadan narazı əhalinin sərhədin o tayında cəmlənməsi Paskeviçi narahat edirdi, Ona görə də o, Nersesi İrəvan müvəqqəti idarəsindəki fəaliyyətindən uzaqlaşdırmışdı. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Paskeviç general Krasovskini rəis vəzifəsindən azad etmiş, müsəlmanlara qarşı bəd əməllərindən əl çəkməyən Nersesi isə Bessarabiyaya sürgün etdirmişdi.

1827-ci ilin sonu, 1828-ci ilin əvvəli rus qoşunları Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Urmiya, Salmas və Ərdəbil şəhərlərini ələ keçirirlər.

1828-ci il fevralın 10-da Təbriz-Tehran yolunun üstündə yerləşən Türkmənçay kəndində bağlanan müqavilə ilə 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinə son qoyulur. Bu müqavilə ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bütünlüklə Rusiyanın ərazisinə qatılır. Martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq edir və ertəsi gün Erməni vilayəti yaradılması haqqında fərman verilir. Fərmanda deyilir: "İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra "Erməni vilayəti" adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin

[1] AKAK, YII cild, sənəd 512.
[2] Yenə orada, sənəd 438.

quruluşu və onun idarə edilməsi qaydası haqqında ali senat lazımi fərmanları öz vaxtında alacaqdır."[1]

Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Vilayət idarəsinin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı Aleksandr Çavçavadze təyin edilmişdi.

1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviç-Erivanskinin tapşırığı ilə kollej assesoru İ.Şopen erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdir. Əlyazması 20 cilddən ibarət olan bu siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən " Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi" əsərində verilmişdir.

İ.Şopenə görə Erməni vilayətində 752 kənd olmuşdur. Onlardan 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-si Ordubad dairəsində olmuşdur (**kitabın əlavəsinə bax**). Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdü[2] (**əlavəyə bax)**.

Deməli, dağıldılmış, xaraba qoyulmuş kəndlərlə birlikdə Erməni vilayətində cəmisi 1111 kənd olmuşdur.

İ.Şopenin hesablanmasına görə, xanlıqların işğal edilməsinədək Erməni vilayətinin ərazisində təxminən 23.730 ailə (İrəvan əyalətində 17.000 ailə, Naxçıvan əyalətində 4.600 ailə, Ordubad dairəsində 2.130 ailə) yaşamışdır ki, orta hesabla, hər ailədə 5 nəfər götürdükdə, bu, 118.650 nəfər təşkil edir.[3]

Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, vilayətdə 81.749 müsəlman və 25.131 yerli erməni qeydə alınmışdır. Bu siyahıyaalınmanın üstün cəhəti ondadır ki, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrəvandan və Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin sayı və onların hansı yaşayış məntəqəsində məskunlaşdırıldıqları göstərilmişdir.

1840-cı ildə Erməni vilayəti buraxılır. Əvəzində təşkil edilən İrəvan qəzası Gürcü-İmeretin quberniyasının tərkibinə daxil edilir. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bəyazid /Yeni Bəyazid/ qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edilir və 1917-ci ilə qədər bu struktur dəyişməz qalmışdır.

---

[1] Собрание актов..., I hissə, 1833, səh.178-179.
[2] Şopen İ., göstərilən əsəri. səh.510
[3] Şopen İ., göstərilən əsəri, səh.542.

3. İRANDAN ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ

1828-ci il fevralın 10-da bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verilirdi. Hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan mülkünü aparmaq və satmaq üçün bir il, daşınmaz mülkə gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam (vəkalət) üçün 5 illik müddət müəyyən edilmişdi.[1]

Lakin ermənilərin köçürülməsi üçün hazırlıq işlərinə hələ 1827-ci ilin may ayında Paskeviçin Peterburqdan xüsusi tələbnamə əsasında ermənilər arasında nüfuza malik olan polkovnik Lazarevi (Eqiazar Lazaryan) öz sərəncamına götürməsi vaxtından başlanmışdı. Oktyabrın əvvəlində artıq Lazarev Cənubi Azərbaycan erməniləri arasında iş aparmaq üçün ayrılan dəstənin tərkibində idi və sonralar Təbrizin komendantı təyin edilmişdi. Məhz Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedovun təşəbbüsü ilə İran ermənilərinin işğal edilmiş yeni ərazilərə köçürülməsi məsələsi meydana çıxdıqdan sonra, Rusiya hökumətinin İranla sərhəd boyu ərazilərə 80 min kazakın köçürülməsi layihəsi qüvvədən düşmüşdü.[2]

Hələ 1827-ci ilin noyabrında Dehqarqanda keçirilən danışıqlar vaxtı Qriboyedovla Paskeviç görüşərkən arxiyepiskop Nersesin Xoydan göndərdiyi nümayəndələri onlardan ermənilərin köçürülməsi qayğısına qalmağı xahiş etmişdilər. Dekabr ayında Paskeviç Tiflisin hərbi qubernatoru Sipyaginə göndərdiyi məktubda qeyd etmişdi ki, Urmiya ətrafında yaşayan 15 min yunan və erməni Rusiyanın əyalətlərinə köçmək istəyirlər. Sipyagin isə onların İrəvan və Naxçıvan əyalətlərində yerləşdirilməsi fikri irəli sürmüşdü.[3]

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan dərhal sonra, fevralın 14-də Lazarev elə oradaca Paskeviçə göndərdiyi raportunda xatırladırdı ki, ermənilər müharibə zamanı qələbəmiz üçün mümkün olanı etmişlər və indi evlərini qoyub Rusiya əyalətinə keçmək istəyirlər. Ermənilərin sür"ətlə və rahat köçürülməsi üçün Lazarev təklif edir: 1) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün ona Paskeviç kağız versin və həmin kağızda köçənlərə verilən güzəştlər göstərilsin; 2) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün erməni dilini

[1] Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, B.1989, səh.283.
[2] Enikolopov İ.K., Qriboedov i Vostok, İrəvan 1954, səh.129.
[3] Yenə orada, səh.563.

bilən lazımi qədər ştab və ober zabitlər tə"yin etmək onun ixtiyarına verilsin; 3) İqlim şəraitinə görə köçürmə işləri ləngiyə biləcək yerlərdə rus ordusu orada gözləsin və ordu köçənləri müşayiət etsin; 4) Kasıb köçkünlər üçün xəzinədən vəsait ayrılsın.[1]

Paskeviç bu təkliflərin yerinə yetirilməsi üçün fevralın 26-da Lazarevə və fevralın 29-da İrəvan müvəqqəti idarəsinə xüsusi təlimat göndərir. Lazarevə verilən 19 maddəlik təlimatda göstərilir: köçürülən xristianlardan ticarətlə məşğul olanlar şəhərlərdə yerləşdiriləcəklər ki, yenə ticarətlə məşğul olsunlar; kəndlilərə kifayət qədər münbit torpaq ayrılacaq və onlar 6 il müddətinə vergilərdən, üç il isə torpaq mükəlləfiyyətindən azad ediləcəklər; köçməyə hazır olan ailələrə onlara veriləcək güzəştlər haqqında xüsusi formada vərəqlər verilməlidir; köçürülənlər kəndlər üzrə partiyalara ayrılmalı, hər partiyada 150-dən 300-ə qədər ailə olmalıdır; köçürülənləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhalisi mümkün qədər artırılsın; hər partiyanı müşayiət etmək üçün erməncə bilən bir zabit və 2-5 kazak ayrılsın; köçkün partiyaları yola çıxan kimi, dərhal İrəvan müvəqqəti idarəsinə ailələrin sayı, onların yaşadıqları ərazinin iqlim şəraiti, məşğuliyyətləri, malik olduqları sürülər və sərhədə yetişəcəkləri təxmini vaxt haqqında xəbər göndərmək lazımdır.

Rus qoşunlarının müqaviləyə əsasən geri çəkilmə prosesi martın 8-dən e"tibarən Marağadan başlandığı üçün, ilk növbədə orada yaşayan erməniləri köçürmək nəzərdə tutulmuşdu. Qarabağa yaxın ərazidə yerləşən Üzümçü kəndinin və ətraf kəndlərin ermənilərini Qarabağda yerləşdirmək qərara alınmışdı.

Kasıb ailələrə kömək üçün xəzinədən 25 min manat gümüş pul ayrılmışdı. Lazarevin və ona təhkim edilən erməni zabitlərinin vəzifəsi köçürülənlərin sərhədə çatdırılması ilə bitmiş hesab edilirdi. Bundan sonra işlərə rəhbərlik İrəvan müvəqqəti idarəsi yanında yaradılan Komitəyə həvalə edilirdi. Komitə köçkün partiyalarını sərhəddə qarşılamaq üçün heyət göndərməli idi. Həmin heyət onları yeni yaşayış məntəqəsinədək müşayiət edirdi. Qarabağ üzrə bu vəzifə gömrük hərbi dairəsinin rəisi, knyaz Abxazova həvalə edilmişdi.[2]

Paskeviç İrəvan müvəqqəti idarəsinə verdiyi 16 maddəlik təlimatında göstərirdi ki, Komitə köçürülən ailələrin sayına uyğun torpaq sahəsi ayırmalı və onların nəzərdə tutulan yerlərdə məskunlaşmasına rəhbərlik etməlidir.

---

[1] AKAK, YII cild, sənəd 563.

[2] Qлинка Н.С., Описания переселения армян Азербайджанских в пределы России, М.1831, səh.98-107.

Komitə çalışmalıdır ki, köçürülən kəndlər əvvəlki ərazilərdəki kimi ayrıca və qonşuluqda yerləşdirilsinlər. Dağlıq şəraitində yaşamışlar dağlıq yerdə, düzənlikdə yaşayanlar isə düzənlikdə yerləşdirilməlidir ki, onlar mümkün qədər xəstəlik və ölümdən xilas olsunlar, onların adət-ənənələrinin və təsərrüfat vərdişlərinin saxlanmasına şərait yaransın. Müsəlmanların yaşadıqları kəndlərdə xristianların yerləşdirilməsindən uzaq qaçmaq, xristianlardan ibarət ayrıca dairə və mahallar təşkil etmək lazımdır. Müsəlman (xristian) kəndlərinin əhatəsində yaşayan xristianları (müsəlmanları) öz dindaşlarının yanına köçürmək lazımdır. Köçürülənlər mülkədar torpaqlarında deyil, dövlət torpaqlarında yerləşdirilməlidirlər. Yeni məhsul götürənədək ilkin taxıl səpini üçün köçürülənlərə bərabər miqdarda borc verməli, təsərrüfatın dirçəldilməsi üçün götürülən borc faizsiz olaraq, dörd ildən sonra altı il müddətinə ödənilməlidir. Məskunlaşdırmaq üçün yer seçərkən sağlamlıq üçün şərait və yaxşı suyun olması nəzərə alınmalıdır. Hər bir ailənin yerləşdirilməsi haqqında xüsusi formada hesabat və çəkilən ümumi xərclərin hesabatı müəyyən edilməlidir.[1]

Lakin sonralar hər iki təlimatın tələbləri bir çox hallarda pozulmuşdu. Lazarev və onun yerlərə göndərdiyi nümayəndələri Türkmənçay müqaviləsini və onlara verilən təlimatı pozaraq erməniləri könüllü deyil, zorakılıqla köçürməyə cəhd göstərirdilər. Bununla əlaqədar Abbas Mirzə iki dəfə polkovnik Lazarevə müraciət edir ki, onun itaətində olan zabitlərin erməniləri zorla köçürməsi hallarına son qoysun və Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əməl etsin. Salmas monastırının yepiskopu İzraeli ermənilərin zorla köçürülməsinə maneçilik törətdiyi üçün arxiyepiskop Nerses qraf Paskeviçə müraciət edərək xahiş edir ki, Xoydakı yerli komendanta göstəriş versin ki, İzraelini bu işdən çəkindirin və cəzalandırmaq üçün onu Eçmiədzinə göndərin.[2]

Eyni zamanda Abbas Mirzə də Rusiya ilə İranın yeni sərhədləri boyunca ermənilərin kütləvi surətdə yerləşdirilməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə də ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsinə maneçilik göstərməyə çalışırdı. Bunun üçün onun nümayəndələri yerlərdə olur, erməniləri dilə tutur və əgər köçməzlərsə, onları 6 il müddətində vergilərdən azad etməyi vəd edirdilər.[3]

---

[1] Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов, İряван 1978, səh.189-191

[2] AKAK, YII cild, sənəd 568.

[3] AKAK, YII cild, sənəd 586.

Köçürmə işlərinin ləngidiyini və maneçilik göstərildiyini görən Lazarev 1828-ci il martın 30-da xristianlara müraciət edir. O, müraciətin əvvəlində bəzi bədxahların yalan məlumatlar yayaraq köçmək istəyənləri qorxuya saldıqlarını qeyd etməklə bərabər, Rusiyanın onlara vəd etdiyi güzəştləri sadalayır. O, yazırdı : "Rusiyada siz Əlahəzrətin digər təbəələri kimi, bərabər hüquqlu olduğunuzu görəcək, bütün əziyyətləri unudacaqsınız, orada siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz və müqəddəs dininizin alçaldılmasını bir daha görməyəcəksiniz. İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların bir yerə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İranı tərk edəcək, o zaman sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik olaraq."[1]

Lazarevin müraciətinin ermənicə mətni İranda yaşayan ermənilər arasında yayılmışdı.

1828-ci il martın 9-da Lazarev Xoydan Paskeviçə yazdığı raportunda göstərmişdi ki, artıq 4500 ailə köçürülərək Araz çayının o tərəfinə gətirilmişdir.[2] Mayın 27-də göndərdiyi raportunda isə təxminən 500 ailə müsəlman kürdlərinin Kürdüstandan İrəvan əyalətinə köçmək niyyətində olduqlarını bildirmişdi.

Lakin fevralın 29-da Lazarevə göndərilən məktubla müsəlmanların köçürülməsinə imkan verməmək tapşırılmışdı.[3]

Köçürülənlərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməməsi haqqında Paskeviçin verdiyi təlimatın əksinə olaraq ermənilərin böyük hissəsi həmin torpaqlarda yerləşdirilmişdi. Müəllifi Qriboyedov olduğu ehtimal edilən "Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər"də göstərilir ki, ermənilərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi bir yana, müsəlmanların yerini dar eləmələrinə baxmayaraq, üstəlik, onlara güzəştlər verilir. Halbuki, ziyan çəkən tərəf müsəlmanlardır. Əslində buranın müsəlmanlarını köçkün hesab etmək lazımdır. Çünki müharibə zamanı sərdar onları döyüş meydanından köçürmüşdür və ən kasıb vəziyyətdə yaşayırdılar. Ermənilər köçürülən zaman müsəlman ailələrinin əksəriyyəti yaylaqda

---

[1] Qlinka N.S., göstərilən əsəri, səh. 111.
[2] AKAK, YII cild, sənəd 592.
[3] Yenə orada, sənəd 598.

olmuşdular və gəlmələrin onların evlərində yerləşdiklərindən xəbərləri yox idi.[1]

1828-ci il oktyabrın 1-də Qriboyedov Paskeviçə göndərdiyi məktubunda göstərir ki, Naxçıvan əyalətində ermənilərin köçürülməsi nəticəsində qarışıqlıq və sıxıntı yaranmışdır. Tatarların narazılığının ən yüksək həddə çatdığı göstərilir. Yaranan narazılığın əsaslı olmasını göstərmək üçün köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsi cədvəli verilmişdir.[2]

	yerli ermənilər	**yerli müsəlmanlar**	**köçürülüb gətirilən ermənilər**
NEHRƏM	—	193	93
QARAXANBƏYLİ	—	81	26
TUMBUL	9	62	12
YARINCA	13	48	14
KÜLTƏPƏ	—	113	37
QAZANÇI	10	58	—
BƏNƏNYAR	—	72	12
ƏRƏZİN	—	61	7
GÜÜZNÜT	—	75	19
NAXÇIVAN şəhəri	114	392	285
Ümumiyyətlə, Naxçıvan əyalətində	290	1632	943

Cədvəldən görünür ki, köçürülən ermənilərin əksəriyyəti müsəlman kəndlərində yerləşdirilmişdilər. Ermənilərin qarışıq yaşadıqları kəndlərdə isə köçkünləri demək olar ki, yerləşdirməmişdilər. Qriboyedov vəziyyətdən çıxış yolu kimi Naxçıvan əyalətindən 500 erməni ailəsini Dərələyəzə köçürməyi təklif edir. Sonralar onun bu təklifi həyata keçmişdi.

Polkovnik Lazarev xristianların Rusiya ərazisinə köçürülməsinin nəticələri haqqında qraf Paskeviç-Erivanskiyə 24 dekabr 1829-cu ildə yazdığı yekun hesabatında göstərir ki, köçürmə işlərinə 26 fevral 1828-ci ildə başlanmış və iyunun 11-də başa çatmışdır. Bu müddət ərzində 8249 xristian ailəsi (onlardan cəmisi 100-ə qədəri aysor ailəsi, qalanları ermənilər olmuşdur) İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdür.[3] Köçürmə işlərinə xəzinədən 16000 çervon və 400 gümüş manat xərclənmişdir.

---

[1] AKAK, YII cild, sənəd 618. Lakin İ.K.Yenikolopovun "Qriboedov i Vostok" əsərində bu qeydlərin Qriboyedova deyil, D.E.Zubareva məxsus olduğu qeyd edilir.

[2] Yenə orada. sənəd 623.

[3] Qlinka N.S., göstərilən əsəri, səh.114.

Köçmək istəyən 1500 erməni ailəsi isə İranda qalmışdı. Çünki Lazarev onları köçürməyə imkan tapmamışdı.[1]

Ermənilərin köçürülməsi zamanı Lazarevin tabeçiliyinə göndərilən erməni zabitləri xüsusilə fərqlənmişdilər. Knyaz Melikov Üzümçü və onun ətrafındakı kəndlərin, knyaz Arqutinsk-Dolqorukov Təbriz və ətraf kəndlərin, sonra isə Salmas əyalətinin, kollej assesoru Qamazov Marağa xanlığının və Urmiya kəndlərinin, knyaz Şalikov Xoy əyalətində yaşayan ermənilərin köçürülməsinə rəhbərlik etmişdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, İ.Şopen 1829-1832-ci illərdə Erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdi. Onun verdiyi statistik mə"lumatlara görə, İrandan köçürülən ermənilər 366 ailə tərkibində 1715 nəfər İrəvan, 265 ailə tərkibində 1110 nəfər Naxçıvan və 36 ailə tərkibində 182 nəfər Ordubad şəhərlərində yerləşdirilmişdilər. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində yerləşdirilmişdilər. Ümumiyyətlə, İrəvan əyalətində 4599 ailə tərkibində 23568 nəfər, Naxçıvan əyalətində 2137 ailə tərkibində 10652 nəfər, Ordubad dairəsində 250 ailə tərkibində 1340 nəfər erməni yerləşdirilmişdir. Nəticədə Erməni vilayətinə 6949 ailə, tərkibində 35560 nəfər köçürülmüşdü[2] (**Əlavəyə bax).**

Əgər yeni təşkil edilmiş Erməni vilayətində müsəlmanların sayı 81749 nəfər (16078 ailə) və ermənilərin sayı 25131 nəfər (4428 ailə) olmuşdusa, İrandan erməniləri köçürdükdən onların sayı 60691 nəfərə (11377 ailə) çatmışdı. Bununla da ermənilərin sayı 24 faizdən 43 faizə qalxmışdı. Əgər nəzərə alsaq ki, ümumiyyətlə, İrandan köçürülən 8249 ailədən 6949-u Erməni vilayətində yerləşdirilmişdir, onda belə qənaətə gəlmək olar ki, yerdə qalan 1300 ailə Qarabağa və Zəngəzura köçürülmüşdür.

---

[1] Yenə orada, səh. 131.
[2] Şopen İ., göstərilən əsəri, səh. 636-642.

4. TÜRKİYƏDƏN ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsində qələbədən ruhlanan rus ordusu 1828-ci il iyunun 14-də Paskeviçin komandanlığı altında Gümrü yaxınlığından Arpaçayı 12 minlik qoşunla keçərək Şərqi Anadoluya hücuma başlayır və iyunun 23-də Qars qalasını ələ keçirir. Hücumu genişləndirən ruslar iyulun 24-də Axılkələyi, avqustun 15-də Axıskanı, 22-də Ərdəhanı, 28-də Bəyazidi tutdular. 1829-cu ilin yazında müharibənin yenidən qızışması nəticəsində rus ordusu Ərzurumu, daha sonra Muşu, Oltunu, Bayburdu işğal edir.

Rus ordusunun türk qoşunları üzərində qələbələrinin təmin edilməsində erməni silahlı dəstələrinin və Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərin böyük rolu olmuşdur. Müharibənin əvvəlində yeni təşkil edilmiş Erməni vilayətinin ərazisində 2800 nəfərdən ibarət piyada və kavaler dəstələri təşkil edilmişdir. Bu dəstələr çox zaman rus qoşunlarının önündə gedirmişlər.[1]

Birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisindən qaçqın düşmüş azəri türkləri Şərqi Anadoluda türk paşalıqlarının ərazilərində sığınacaq tapmışdılar. Daha öncədən-rusların "1801-ci ildə Gürcüstan işğalından sonra Borçalı və Qazax boyları ilə Qarapapaq uruğundan (tayfasından) gələn tərəkəmə türkləri qaçıb köçərək Çıldır və Arpaçayı kəndlərində yerləşmişdilər".[2] Rusların Şərqi Anadoluya hücumu zamanı qırğınlara və yenidən köçməyə məruz qalanların əksəriyyəti yenə də azəri türkləri idilər. Bu dəfə onlar Türkiyənin içərilərinə doğru köçməyə məcbur olmuşdular.

Türk tarixçisi Kemal Beydili "1828-1829-cu illərdə Osmanlı-rus savaşında Şərqi Anadoludan Rusiyaya köçürülən ermənilər" adlı araşdırmasında həmin dövrün qaçqınlıq faciəsini rəsmi qaynaqlar əsasında belə təsvir edir: "Ərzurumu ələ keçirən ermənilər düşmən önünü beləcə boş görüb Bayburda qədər getmiş və ətrafdakı qəzaları da dəhşətə salmışdılar. Ətraf əhali ya ruslara boyun əymək, ya da yollara düşüb sağa-sola dağılmaqdaydılar. Ərzurum və Ərzincan ətraf kəndlərində sığınacaq yerləri alan Qars və Axıska mühacirləri bu halı görüncə, Şərqi Qarahisar tərəflərinə doğru yönəlməkdəydilər. Minlərlə insanın yollara düşərək təlaş içində köç

---

[1] Parsamyan V.A., göstərilən əsəri, səh. 57.

[2] Kirziglu F., Surmelu cukurunda Tuzluca Ayrumlulari. Turk dili dergisi., 1964, 1-ci cild, sayı 155, səh.826.

etmələrinə şahid olanların gözlərinə isə bu durum, sanki bunların "arxalarından gavur sürüb götürürmüş kimi dəhşətverici" bir şəkildə təqib edilir və hər tərəfi vahimə içində tərk edirdilər. Kəlkit, Şirlan, Gümüşxana, Ərzincan, Tercan və Şərqi Qarahisar bölgələrindəki xalq da bu hal qarşısında vəsvəsə edərək hər biri bir tərəfə köçməyə və dağılmağa başlamışdır".[1]

1829-cu ilin avqustunda ruslar Balkan cəbhəsində İstanbula yaxınlaşan zaman II Sultan Mahmud barış istəmiş və sentyabrın 2-də Ədirnə müqaviləsi imzalanmışdı. Müqaviləyə görə Axılkələk və Axıska bölgələri Rusiyanın tərkibinə keçmiş, işğal edilmiş qalan ərazilərin Türkiyəyə qaytarılması qərara alınmışdı.

Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə əsasən, Türkiyənin işğal olunmuş ərazilərində qalan ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə Rusiyanın tabeliyinə keçmək hüququ verilmişdi. Rusların Qars, Ərdahan, Bəyazid, Ərzurum və digər bölgələrdən geri çəkilməsi türklərə xəyanət edən erməniləri çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Erməniləri bu vəziyyətdən xilas etmək üçün rus qoşunlarının komandanlığı onları yeni işğal edilmiş ərazilərə köçürməyi və bununla da Türkiyə ilə sərhəd boyu ərazilərdə xristianların say üstünlüyünü təmin etməyi qərara almışdı. Bu məqsədlə də 1829-cu il oktyabrın 10-da Paskeviç imperator I Nikolaya yazdığı raportunda göstərirdi: "Bəyaziddə 2 min erməni bizim əsgərlərin cərgəsində vuruşmuşdular, Ərzurumda xristian əhalisinin böyük hissəsi bizim dini bayramı qeyd etmişlər; Qarsda ermənilərdən ibarət 800 nəfərlik könüllü batalyon təşkil edilmişdi, onların ailələrindən 10 min nəfərinin başının üstünü labüd təhlükə almışdır. Bu bədbəxt qurbanlara diqqətinizi yönəldin, Rusiyaya göstərdikləri məhəbbətə görə Osmanlıların onlardan qisas almasına yol verməyin.

Ona görə də cəsarət edib Əlahəzrət imperatordan mənə bu ailələri Gürcüstan və Erməni vilayətlərində yerləşdirmək ixtiyarını verməsini xahiş edirəm.

Zənnimcə, köçürülən hər bir ailəyə orta hesabla 50 gümüş rubl kifayət edəcəkdir".[2]

Noyabrın 18-də hərbi nazir Çernışev Paskeviçə cavab göndərir ki, imperator onun təklifini bəyənmişdir. Bundan sonra Paskeviç dərhal əməli fəaliyyətə keçir. O, dekabrın 3-də Gürcüstan mülki qubernatoruna məktub yazaraq göstərir ki, artıq Türkiyə paşalıqlarında yaşayan xristianların

---

[1] Kemal Beydilli, 1828-1829. Osmanlı - Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya Köçürülen Ermeniler, X T.T.K. konqresinde sunulan tebliğ, Ankara,1986, səh. 384-385.

[2] AKAK, VII cild, sənəd 818.

Gürcüstana və Rusiyaya mənsub vilayətlərə köçmək istəyən və bunun üçün maddi yardım tələb etməyən ailələrinə yola düşmək üçün bilet (vəsiqə) verməyi yerli qoşun rəislərinə icazə vermişəm. Bundan istifadə edən bir çox ailələr dərhal yola düşürlər. Qars və onun ətrafından köçənlər onların yaşadıqları ərazilərin iqlim şəraitinə uyğun olan Ələyəz (Alagöz) ətrafındakı boşalmış kəndlərdə məskunlaşdırılmışdılar. General Pankratyev Paskeviçə xəbər verir ki, Loru dərəsində yerləşmək üçün 95 ailəyə bilet (vəsiqə)/ vermişdir. General mayor Bereman həmçinin Qarsdan çıxıb Gümrüyə yola düşən 400 ailəyə bilet verdiyini bildirmişdi.[1] Paskeviç köçürmə işlərinə və köçürülən ailələrin məskunlaşdırılması işinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi komitə təsis etmişdi. Komitənin fəaliyyəti üçün 12 maddəlik ümumi qaydalar müəyyən etmişdi.[2] Bu qaydalar aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Köçürülənlər Rusiyanın ərazisinə daxil olan kimi onların qayğısı üçün bütün sərəncamları köçkünlər komitəsi verəcəkdir.
2. Köçürülmə prosesi sona yetənədək, köçürülənlərin hamısı yaşayış yerlərində məskunlaşdırılanadək, kəndlərdə köçkünlərin təsərrüfat qayğıları həll edilənədək komitə öz fəaliyyətini davam etdirməlidir. Bundan sonra Baş komandanlıq hesabat verib fəaliyyətini dayandırmalıdır.
3. Komitə dərhal Gürcüstanda və digər əyalətlərdə boş dövlət torpaqları haqqında mə”lumat toplamalıdır.
4. Bütün köçkünlər üç zümrəyə ayrılmalıdırlar: 1) tacirlər və alverçilər, 2) sənətkarlar və istehsalın hər hansı növündən baş çıxaranlar, 3) əkinçilər və yaxud kəndlilər. Köçkünlərin məskunlaşdırılması zamanı tacirləri və sənətkarların şəhərlərə və bu işlə məşğul olmağa imkan olan yerlərdə, kəndliləri isə kəndlərdə yerləşdirmək, bu zaman iqlim şəraitini və əvvəlcə məskunlaşdıqları səviyyəni nəzərə almaq lazımdır. Yeltzavetopolda (Gəncə), digər şəhər və əyalətlərdə boş dövlət evləri vardır, ona görə də sənətkarları və tacirləri həmin yerlərdə yerləşdirməyi komitə nəzərdə tutmalıdır.
5. Köçkünlər Komitəsi Türkiyə ərazisində köçürülənlərin siyahısını hərbçilərdən tələb edən zaman onların haradan köçürüldükləri, hansı işlə məşğul olmaları haqqında məlumat verməyi tələb etməlidir.
6. Komitə çalışmalıdır ki, köçürülən kəndlər bütövlüklə, bu mümkün olmazsa, qonşuluqda yerləşdirilsinlər.
7. Komitə köçürülənləri lazımi qədər torpaqla təmin etməlidir (hər kənddə ailələrin, hər ailədə nəfərlərin sayına mütənasib olaraq).

---

[1] Yenə orada, sənəd 820.

[2] Yenə orada.

8. Köçürülənlər bütünlüklə dövlət torpaqlarında, əgər kifayət etməsə, kilsə və mülkədar torpaqlarında yerləşdirməlidirlər.
9. Köçürülənlər 6 il müddətinə vergilərdən, 3 il müddətinə torpaq mükəlləfiyyətindən azad edilməlidirlər.
10. Yeni köçürülən xristian kəndlərini müsəlman kəndləri ilə qarışdırmamaq onlardan ibarət ayrıca mahallar və dairələr təşkil etmək lazımdır.
11. Köçürülənləri məskunlaşdırmaq üçün yer seçərkən rahatlığı, gözəlliyi və yaxşı suyu olmasının qayğısına qalmaq lazımdır.
12. Köçürülən hər bir ailəyə orta hesabla 25 rubl gümüş pul həcmində köməklik göstərilməlidir.

Köçkünlərin məskunlaşdırılması zamanı bu təlimata ciddi əməl edilmişdi. İstər indiki Ermənistan və Gürcüstana, istərsə də Azərbaycanın Gəncəbasar və Qarabağ əyalətlərinə köçürülən ermənilər yığcam halda, təbii gözəlliyi, yaxşı iqlimi, saf suyu olan dağətəyi rayonlarda və şəhərlərdə yerləşdirilmişdilər.

1830-cu il yanvarın 22-də Paskeviçin Çernışeva göndərdiyi məlumatında göstərilirdi ki, Qars və ətrafından keçən 2500 ailə onun sərəncamı ilə yaşadıqları yerin iqlim şəraitinə uyğun olaraq Ələyəz yaxınlığında (Pəmbək distansiyasında) boşalmış kəndlərdə yerləşdirilmişlər.[1]

Türkiyə hökuməti onun ərazisində pərakəndə halda yaşayan ermənilərin ruslar tərəfindən köçürülüb sərhəd boyu ərazilərdə yığcam halda yerləşdirilməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə də bu köçürmənin qarşısını almaq məqsədilə rusların gəlişi zamanı ermənilərin türklərə etdiyi xəyanəti, törətdikləri vəhşilikləri bağışlamaq, onlardan haqq-hesab çökməmək qərarını verərək, fevralın 17-də yerlərdəki ermənilərə "Əfvnamə"lər göndərirlər. Lakin Ərzurum ermənilərinin "qarabaşı" (katolikosu) bu "Əfvnamə"lərə rəğmən, etdikləri cinayətlərin ağırlığını dərk edərək, ruslar geri çəkiləndən sonra onlarla haqq-hesab çəkiləcəyinə əmin olduğu üçün köçmək niyyətində olduqlarını bildirmişdi.[2]

Ermənilərin köçürülməsinin qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə tərəfi işğala məruz qalan, lakin Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən boşaldılmalı olan Ərzurum, Qars, Bəyazid, Ələşgird və s. yerlərə açıq və ya gizli şəkildə öz nümayəndələrini göndərmişdi. Ərzurum ermənilərinin köç işlərinə maneçilik göstərildiyi, onların əmlak və torpaqlarının satılmasına türklərin

[1] Yenə orada, sənəd 821.
[2] Kemal Beydilli, göstərilən araşdırması, səh.386.

əngəl törətdikləri haqda işğal edilmiş ərazilərdə köçürülmə işlərinə rəhbərlik edən general Pankratyev Paskeviçə şikayət məktubu göndərmişdi.[1]

Köçürülən ermənilərin qoyub getdikləri əmlak və ərazilərin satılması məsələsini həll etmək üçün Paskeviç mayor Vannikovu Ərzuruma nümayəndə kimi göndərmişdi. Lakin ermənilərin sahib olduqları kəndlərin əksəriyyəti bir qədər əvvəl, yəni müharibə zamanı təhlükəsiz yerlərə köçməyə məcbur olan və ermənilərin satış yolu ilə aldıqları müsəlman kəndlərindən ibarət idi. Təkcə Qars bölgəsində bu yollarla ermənilər 80 kəndə bütünlüklə, 15 kəndin isə yarısına yiyələşmişdilər. Digər tərəfdən, Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərdən (əsasən Axılkələk və Axıska bölgələrindən) Türkiyəyə qaçan türklərin qoyub getdikləri əmlak və torpaqların satışı müqabilində vəsaitin onlara çatmaması Rusiya tərəfini maraqlandırmırdı. Ona görə də onlar daşınmaz əmlaklarını, mülklərini və torpaqlarını qoyub gedirdilər.

Ədirnə müqaviləsində göçürülmə işləri üçün nəzərdə tutulan 18 aylıq müddətin başa çatmasının yaxınlaşmasını və bu işin ləngidiyini görən Paskeviç 1829-cu il fevralın 29-da Ərzurum və Qars valilərinə rus və türk dillərində məktub göndərərək bildirir ki, Türkiyədən köçürülən katolik ermənilərin təmsilçiləri arximandrit Tatosu, Müğdisi Karapeti və Ağacan Karapetyanı, frankların təmsilçiləri Ter-Hovanes Matevosovu, Ağacan Osipovu və Hakop Hanakovu Ərzuruma göndərmişdir ki, ermənilərin qoyub gəldikləri əmlakların, taxıl sahələrinin və s. satışını təşkil etsinlər.[1]

Müqavilədə göstərilən müddətin başa çatması ərəfəsində, yə'ni 1831-ci il aprelin 3-nə qədər tərtib edilən sənəddə Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin təxmini sayı və məskunlaşdırıldıqları ərazilərin adları göstərilmişdir.[2] Həmin sənədi təqdim edirik:

Haradan köçürül-müşdür	**Köçürülən ailələrin sayı**	**Harada məskunlaşdırılmışdır**
Ərzurumdan	7288	1. 5000 ailə Axıskada (paşalığın ərazisində) 2. 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Zalqa ətrafında 3. 1305 ailə Pəmbək və Şörəyel
Ərdəhandan	67	

[1] Yenə orada, səh. 387.
[1] Yenə orada, sənəd N 44293
[2] AKAK, VII cild, sənəd 830.

		distansiyalarında
Qarsdan	2464	1. 2264 ailə Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında 2. 200 ailə Talın mahalında
Bəyaziddən	4215	Erməni vilayətində – Göyçə gölü ətrafında, Baş Abaranda
Cəmi	**14044 ailə**	

Sənədin bu cədvələ əlavə qeydində göstərilir ki, heç də digər yerlərdəki nümayəndələrin hamısı tam və dəqiq hesabat təqdim etmədikləri üçün neçə nəfərin köçürüldüyü göstərilməmişdir. Əgər bir ailədə orta hesabla altı nəfər götürülsə, nəticədə 84 mindən artıq erməni və yunanların köçürüldüyü məlum olur. Bəzi erməni tarixçiləri köçürülənlərin 90 mindən artıq[1], bəziləri isə 100 minə yaxın olduğunu göstərirlər[2].

Ermənilərin İrandan köçürülməsi zamanı fəallıq göstərən hərbçilər və din xadimləri mükafatlandırıldıqları kimi, Türkiyədən köçürülmələr zamanı xidməti olanlar da mükafatlandırılmışdılar.

Ərzurumdan ermənilərin köçürülməsi işindəki xidmətlərinə görə 1830-cu il oktyabrın 20-də arixiyepiskop Karapet 1-ci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edilmişdi.[3] Sonralar İmperator I Nikolay 1837-ci ilə Axıskaya gedərək Karapetlə görüşmüş, həmin xidmətinə görə ona öz minnətdarlığını bildirmişdi.[4]

İmperatorun fərmanı ilə 1831-ci il aprelin 24-də Türkiyədən köçürülən ermənilərin təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün verildiyi vaxtdan 4 il keçəndən sonra, 6 il müddətinə faizsiz olaraq qaytarmaq şərti ilə xəzinədən 380 min gümüş rubl ayrılmışdı.[5]

Ümumiyyətlə, 1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra İ.Şopenin Erməni vilayətində (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində) apardığı siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə, vilayətin ərazisinə 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürdlərinin köçürüldüyü göstərilir, Köçürülən ermənilər Qırxbulaq, Sürməli, Talın,

---

[1] Parsamyan V,A., göstərilən əsəri, səh. 66.
[2] Hovannesiyan R., Armenia on the Road to Independence, Los Angeles, 1976, səh. 9.
[3] Собрание актов..., I hissə, səh.59.
[4] Езов Г.А., göstərilən əsəri, səh. CXXXIX.
[5] Собрание актов..., I hissə, səh. 304-305.

Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının 129 kəndində yerləşdirilmişdilər.[1]

İndiki Ermənistan ərazisinin Şörəyel və Loru-Pəmbək bölgələri 1801-1805-ci illərdə Gürcüstana birləşdirildiyindən Erməni vilayətinə daxil edilməmişdi. 1829-cu ilə qədər, yəni Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra ermənilərin rəsmi köçürülməsinə qədər Şörəyel-Pəmbək distansiyasına 1536 ailə (5425 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdü. Sonra isə Türkiyədən 3148 ailə (10575 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdü. 1832-ci ilin sonu, 1833-cü ilin əvvəlində Türkiyədən Zalqaya köçürülən ermənilərdən 182 ailə (674 nəfər kişi cinsi) yenidən Şörəyel-Pəmbək distansiyasına köçürülmüşdülər. Köçürülənlərin arasında 169 yunan və 963 nəfər erməni katolikləri (frankları) var idi.[2] Şörəyel-Pəmbək bölgəsində 100-ə yaxın kənddə Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdilər. Şörəyel bölgəsinin (Gümrü ətrafı – indiki Axuryan rayonu) əhalisinin vaxtilə Türkiyədən köçürülən ermənilərdən ibarət olması haqqında Z.Balayan «Ocaq» kitabında yazır: «Demək olar ki, bu bölgənin bütün əhalisi Qars, Van, Muş və Bidlisdən, Qərbi Ermənistanın bir çox əyalətlərindən olan bədbəxt qaçqınlardan ibarətdir. Hesablanmışdır ki, vaxtilə Axuryan rayonunda (keçmiş Düzkənd rayonu) Qərbi Ermənistanın 80-dən artıq yaşayış məskənindən türk yatağanından (əyri qılıncından) xilas olan ermənilər gəlib məskunlaşmışlar».[3] Z.Balayan bu bölgəsnin əhalisinin bütünlüklə Türkiyədən gələn ermənilərdən ibarət olmasını qeyd etməklə, həmin ərazidə vaxtilə türklərin məskunlaşmış olduğunu bilavasitə təsdiq etmiş olur.

İndiki Ermənistan ərazisinə ermənilərin kütləvi axını 19-cu əsrin əvvəllərində baş verən Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra da davam etmişdir. Həmin dövrdə ermənilərlə yanaşı yezidi kürdlər də gəlib indiki Ermənistan ərazilərində yerləşmişdilər. 1834-cü ilin məlumatına görə İrəvan əyalətində Bəyaziddən gəlmiş 1000 nəfər (təqribən 300 ailə) yezidi kürdləri məksunlaşmışdılar.[4]

Ələyəz dağının ətəyində bir sıra boşalmış türk kəndlərində də Türkiyədən gələn yezidi kürdləri məskunlaşmışdılar. Yezidi kürdləri 1839-cu ildə Mirək, Quruboğaz, Carcarçı, Çobangərəkməz kəndlərində, sonralar isə

---

[1] Шопен И., göstərilən əsəri, səh. 636-642.
[2] Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топогрфическом и финансовом отношениях, СПб, 1836, II hissə, səh. 302-304.
[3] Балаян З., Очаг, Ирəван, 1984,səh. 273.
[4] Обозрение Российских владений за Кавказом, СПб, 1836, IV hissə, səh. 270.

Pəmbək, Qundaxsaz, Böyük Camışlı, Kiçik Camışlı və Korbulaq kəndlərində yerləşmişdilər. Nəhayət, yezidi kürdləri 1877-ci ildə Bağdad, Dolu-Taxt və Kiçik Cəngi kəndlərində gəlib yerləşmişdilər.[1] Sonralar Ermənistanın rəsmi dairələri tərəfindən adları dəyişdirilən, lakin əsasən bu kəndləri əhatə edən Araqats rayonu təşkil edilmişdir.

Türkiyədən köçürülən yunanlar isə əsasən Şörəyel-Pəmbək distansiyasının Alakilsə, Bayandur, Sisimədən kəndlərində və Gümrüdə yerləşdirilmişdilər. Sonralar yunanlar Ermənistanda tamamilə assimilyasiyaya uğrayaraq tədricən erməniləşmişlər.

* * *

Ümumiyyətlə, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra Erməni vilayətinə (İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə) İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni (10631 ailə) köçürülmüşdü. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmisi 25131 nəfər (4428 ailə) erməni yaşamışdır. Müharibələrin nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən türklərin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81749 nəfər (17078 ailə) müsəlman qalmışdı. Köçürmələrdən sonra isə ermənilər 82397 nəfər (15059 ailə) təşkil etmiş, nəticədə müsəlmanları sayca üstələmişdilər.[2]

Lakin hələ 19-cu əsrin əvvəlində Rusiyanın müəyyən dairələri rus ordusunun Zaqafqaziyada işğal etdiyi ərazilərdə erməniləri deyil, məhz rus koloniyalarının-kazakların, malakànların, duxoborların və s. yerləşdirilməsinə üstünlük verirdilər. Bu məqsədlə bir neçə layihə hazırlanmışdısa da, sonralar icrası təxirə salınmışdı. N.N.Şavrov Rusiyanın Zaqafqaziyadakı müstəmləkəçilik siyasəti haqqında yazır: «Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Zaqafqaziyada rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənilərini köçürmüş və onları Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik ki, orada erməni əhalisi cüz'i idi. Onları həmçinin Tiflis quberniyasının Borçalı, Axıska və Axılkələk qəzalarında yerləşdirdik, onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatindən artıq dövlət torpağı ayrılmış, 2 milyon rubldan artıq məbləğdə müsəlmanlardan xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq

---

[1] Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Tiflis, 1885, I cild, I buraxılış, səh. 4.

[2] Şopen İ., göstərilən əsəri, səh. 642.

hissəsi (Dağlıq Qarabağ, Xanlar və Şəmkir rayonları nəzərdə tutulur – müəllif.) və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, 124 min rəsmi köçürülən ermənilərlə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır.[1]

Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra bir daha güclənmişdi. 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçüb gəlmişdi.

N.Şavrov qeyd edir ki, 20-ci əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 ermənidən bir milyonu yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılmışdı.[2]

Daha sonralar, Sovet hakimiyyəti illərində xarici ölkələrdə yaşayan 100 mindən artıq erməni Ermənistana köçüb gəlmişdi.

Bütün qeyd edilənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, indiki Ermənistanda yaşayan ermənilərin sələflərinin demək olar ki, hamısı vaxtilə Cənubi Azərbaycandan və sonralar Türkiyədən, son dövrlərdə isə xarici ölkələrdən – əsasən Suriyadan, Yunanıstandan, Livandan, Bolqarıstandan, Rumıniyadan köçüb gələnlərdən ibarətdir.

---

[1] Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, СПб, 1911,səh. 63.

[2] Yenə orada, səh. 64.

II FƏSİL.
XX ƏSRİN ƏVVƏLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ QIRĞINLAR.

1. 1905-1906-cı İLLƏR QIRĞINLARI

20-ci əsrin əvvələrində Qafqazda, xüsusən də indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qırğınların ssenarisi ermənilərin 19-cu əsrin sonunda Şərqi Anadoluda əldə etdikləri təcrübəyə əsaslanırdı. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Avropa dövlətlərinin səyləri nəticəsində gündəliyə çıxarılan «erməni məsələsi» sonralar Şərqi Anadoluda ermənilər üçün muxtariyyət əldə etmək və müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün bir vasitəyə çevrilmişdi. Bu muxtariyyətin əldə edilməsi üçün əvvəlcə Şərqi Anadolu vilayətlərində, yəni ermənilərin «Qərbi Ermənistan» adlandırdıqları vilayətlərdə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq lazım gəlirdi. Lakin ermənilərin «Qərbi Ermənistan» adlandırdıqları vilayətlərin heç birində say etibarı ilə üstünlük onların tərəfində deyildi. Bunu ermənilərin qəyyumu kimi çıxış edən Fransanın Xarici İşlər Nazirliyi 1897-ci ildə yaydığı sənəddə də etiraf etmişdi.[1]

Həmin illərdə İngiltərə və Fransanın yardımı ilə Türkiyədə erməni üsyanı təbliğatı aparılırdı. Bu işə rəhbərliyi «Daşnaksutyun» və «Hnçak» siyasi təşkilatları öz üzərlərinə götürmüşdülər. Ermənilər kütləvi iğtişaşlar törətmək məqsədilə türklərə və kürdlərə hücumlar edirdilər ki, qırğınlar baş versin və sonradan da Avropanın kütləvi informasiya vasitələri ilə türklərin erməniləri soyqırıma məruz qoyduqlarını dünyaya car çəkə bilsinlər.

Ermənilərin Türkiyədə 1894-1896-cı illərdə törətdikləri iğtişaşlar Sultan Əbdülhəmid tərəfindən yatırıldı. Həmin iğtişaşların təşkilatçılarının və icraçılarının əksəriyyəti isə Qafqazın müxtəlif regionlarına köçmüşdülər.[2] Rus müəllifi N.Şavrovun göstərdiyinə görə, 1896-cı ildə Zaqafqaziyada 900000, 1908-ci ildə 1301000 erməni yaşamışdır. Deməli, təkcə bu dövrdə Zaqafqaziyaya 400000 erməni gəlib yerləşmişdi.[3] 1908-ci ildə Rusiya Daxili

---

[1] Величко В.Л., Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, С.Петербург, 1904, səh.96.

[2] «Армянский геноцид». Миф и реальность. Справочник фактов и документов, Б.1992, səh.204; Hüsyin Baykara., Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi, Bakı, 1992, səh.119-120.

[3] Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, С.Петербург, 1911, səh.64.

İşlər Nazirliyi polis departamentinin sənədlərində göstərilirdi ki, «Türkiyədəki məlum hadisələrdən sonra Zaqafqaziyaya yarım milyon erməni gəlmişdir. Bu ermənilər dərhal öz qara əməllərini göstərdilər».[1] Bundan sonra indiki Ermənistan ərazisində «Daşnaksutyun» partiyasının sıraları daha da artmış, Qafqazda anti-türk təbliğatı xeyli güclənmişdi. «Novaya vremya» qəzetinin İrəvan üzrə müxbiri Qriqoryevin verdiyi məlumata görə, törədilən cinayətlərin 80 faizi Türkiyədən gəlmiş ermənilərin, muzdlu qatillərin payına düşürdü.[2]

Maraqlıdır ki, hələ Türkiyədə erməni iğtişaşları başlamazdan xeyli əvvəl, «Daşnaksutyun» partiyasının qeydə alınmasından cəmisi bir neçə ay sonra, yəni 1891-ci ilin yanvarında Bakıda Tağıyev teatrında Safrazyanın 4 şəkilli pyesi tamaşaya qoyulmuş, tamaşanın 1-ci şəklində erməni qadınına işgəncə verən türk təsvir edilmiş, 2-ci şəkildə həmin qadının öz azadlığı uğrunda mübarizəsi, 3-cü şəkildə türkü məhv edən həmin qadın, 4-cü şəkildə isə gənc erməni qızı timsalında azadlığa çıxmış Ermənistan təsvir edilmişdi. Həmin tamaşaya görə, pyesin müəllifi Safrazyan Bakının makleri adına layiq görülmüşdü. Bu məlumat Qafqaz canişinliyinin 7 fevral 1891-ci ildə Bakı qubernatoruna göndərdiyi məktubundan götürülmüşdür.[3] Göründüyü kimi, 19-cu əsrin sonunda «Daşnaksutyun» partiyasının anti-türk təbliğat maşını təkcə İrəvan və Tiflisdə deyil, hətta Bakıda belə, var gücü ilə işə salınmışdı.

XX əsrin əvvəllərində erməni şovinizminin, millətçi erməni partiyalarının maddi və mənəvi qida mənbəyi rolunu erməni kilsəsi məharətlə oynayırdı. 1903-cü ildə kilsə torpaqlarının Rusiya Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında çıxarılan qanun kilsənin maliyyələşdirdiyi siyasi təşkilatların maddi vəziyyətinə zərbə vurduğu üçün erməni terrorizminin genişlənməsinə, anti-türk, anti-müsəlman əhval-ruhiyyəsinin qızışmasına səbəb olmuşdu. Erməni kilsəsi İrəvan və Eçmiədzində bu qanun əleyhinə qiyamlar təşkil etmişdi. Həmin il avqustun 29-da Gəncədə, sentyabrın 2-də Qarsda və Bakıda, sentyabrın 12-də Şuşada, oktyabrın 14-də Tiflisdə ermənilər iğtişaşlar və terror törətmişdilər. 1905-ci ildə Rusiyanın özündə baş verən iğtişaşlar, çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsi Zaqavqaziyada güclü əks-səda doğururdu. Bu qarışıqlıqdan ermənilər məharətlə istifadə edirlər. Rusiyanın hakim şovinist dairələri də zərbəni özlərindən yayındırmaq üçün ermənilərin anti-türk, anti-müsəlman

---

[1] Дашнаки (из материалов департамента полиции), Б.1990, səh.8.
Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi, ф.102, siyahı 253, Saxlanma vahidi 285, v.1-18.
[2] Величко В.Л., göstərilən əsəri, səh.137.
[3] Azərbaycan Respublikası Tarix arxivi, F.25, Siy.2, iş 208.

kampaniyasını qızışdırırdılar. Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Gəncədə, Tiflisdə və başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib, həmin ərazilərdən onları təmizləməklə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəyirdilər. Çünki həmin dövrdə Qafqazdakı 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər.

1905-1906-cı illərdə Qafqazda erməni-müsəlman qırğınları haqqında polis departamentinin adı çəkilən sənədində deyilir: «Daşnaksutyun» öz qüdrətini göstərdi, müsəlmanlar cəfasını çəkdilər. Burada ikili oyun oynanılmışdı: birincisi, müsəlmanlarda olan qisasın bir qismini almaq, digər tərəfdən baş verən hadisələrin günahını mətbuat və təbliğatın köməyi ilə rus hökumətinin üzərinə yıxmaq, bununla da təkcə erməniləri deyil, Qafqazın digər sakinlərini də inqilabçılaşdırmaq üçün güclü təbliğat materialı əldə edilmiş olurdu. Nəticədə ermənilərə münasib olmayan bir çox rus məmurları və ayrı-ayrı şəxslər terror qurbanı oldular: general Əlixanov (Əlixanov-Avarski – müəllif), qubernatorlar Nakaşidze, Andreyev (birincisi Bakı qubernatoru, ikincisi Yelizavetpol (Gəncə) vitse- qubernatoru – müəllif), polkovniklər Bıkov və Saxarov və başqa dövlət məmurları (partiyanın hesabatından). Onların qismən nail olduqları ikinci məqsədləri ondan ibarət idi ki, Zaqafqaziyada ermənilərlə müsəlmanların yaşadıqları ərazilər bir-birindən ayrıldı, Türkiyədən və qismən İrandan köçən ermənilərin məskunlaşdırılması üçün torpaqlar boşaldıldı. Son 5-6 ildə onların sayı yarım milyona çatmış, 200 min nəfər isə rus idarələrinin vəkaləti ilə təbəəlik əldə etmişdi. Yelizavetpol, İrəvan və Qars vilayətlərində ərazilərin qismən ayrılmasına nail olunmuş, torpaqların müəyyən hissəsi boşaldılmış, həmin ərazilərdən bir çox müsəlmanlar qaçaraq canlarını qurtarmışdılar".[1]

Əslində Rusiyanın hakim dairələri də 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman iğtişaşlarından öz məqsədləri üçün istifadə etməklə ikili oyun oynamışdılar. Çar məmurları Qafqazda güclənən narazılıq dalğasının hökumət əleyhinə istiqamətlənəcəyindən qorxduqlarından, ermənilərin müsəlmanların yaşadığı ərazilərdə törətdikləri qırğınlara biganə qalmış, bəzi hallarda isə onların tərəfini saxlamaqla hər iki tərəfin gücünün etnik toqquşmalara sərf edilməsinə nail olmuşdular. Bu məqsədlə xüsusi xəfiyyə şəbəkəsinin qurulması haqqında C.Zeynaloğlunun 1924-cü ildə İstanbulda dərc edilən kitabında belə məlumat verilir: "Yalnız azəri türkləri hələ qəflətdə idilər və iğtşaşlarda çar tərəfini saxlayırdılar. Rusiya hökuməti

---

[1] Дашнаки..., səh. 11.

müsəlmanların bu qəflətindən istifadə edib, Peterburqdan xüsusi surətdə yüz otuz xəfiyyə mə'muru göndərərək, türklər ilə ermənilər arasında icra etdiyi propaqanda ilə biri digəri əleyhinə silah işlətməyə təşviq və əsrlərcə yaxşı keçinən iki milləti biri digərinə qırdırdı".[1]

1905-ci il fevralın 6-da Bakıda bir nəfər azərbaycanlının ermənilər komitəçiləri tərəfindən öldürülməsi ilə başlanan erməni-müsəlman qırğınları bir çox müəlliflərin iddia etdikləri kimi bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman cəm olduqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdi. Ermənilər Bakıda erməni milyonerlərinin köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Zaqafqaziyadan müsəlmanları silah gücünə qovub Ermənistan dövləti yaradacaqlarına əmin idilər. Fevralın 6-dan 10-a qədər Bakıda şiddətlə davam edən qırğınlar zamanı hər iki tərəfdən tələfat min nəfərə çatsa da, ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və məğlub olmuşdular.[2]

Ermənilər fevralın 21-23-də İrəvanda da qırğınlar törətmişdilər. M.S.Ordubadi "Qanlı illər" kitabında verdiyi məlumata görə, ermənilərin növbəti fitnəkarlığı 1905-ci il mayın 5-də Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində üç nəfər müsəlmanın ağır yaralanması və mayın 7-də bir nəfər müsəlmanın Tunbul kəndində öldürülməsi ilə yenidən qızışır. Mayın 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski, İrəvan şəhər qlavası Ağamolovla birlikdə Naxçıvan şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski Naxçıvana gəlirlər. Qırğınlar ara vermədiyi üçün Tiflisdən general Əlixanov Avarski də Naxçıvana göndərilir. Ermənilər Naxçıvanda da məğlub olduqlarından növbəti iğtişaşları İrəvanda törədirlər. Ermənilərin məqsədi ilk növbədə İrəvan və onun ətraf kəndlərini müsəlmanlardan təmizləmək, sonra isə M.S.Ordubadinin təbirincə, «İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan köyləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni bitişdirmək kimi alçaq xəyallar»dan[3] ibarət idi.

Mayın 23-də ermənilərin Qarsaçay bağçasında müsəlman gənclərinə hücumu ilə İrəvanda qırğınlar başlanır. Mayın 31-də İrəvanda qırğınlar dayandırılsa da, ermənilər ətraf müsəlman kəndlərinə hücum etməyi qərara alırlar. Elə həmin axşam ermənilər Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə

---

[1] Cahangir Zeynaloğlu, Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992, səh. 106.
[2] Ордубади M.C., «Qanlı illər», Bakı, 1991, səh. 7.
[3] Ордубади M.C., göstərilən əsəri, səh.119.

hücum edirlər. İyunun 2-də 10 min nəfərlik erməni alayı Məngüs kəndinə hücum edir. Dağılmış 12 müsəlman kəndinin əhalisi Təzəkəndə qaçır. Ermənilər iyunun 3-də Güllücə kəndinə hücum edirlər. Silahsız əhali Tutiyə, Damagirməz, Kamal kəndlərinə qaçır. Qırğınlar 18 gün davam edir. İyunun 3-də Abaran, Şörəyel, Pəmbək və Aleksandropol erməniləri Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzasının Üşü kəndinə hücum edir, iyunun 8-də müsəlmanlar kəndi tərk edirlər. İyunun 9-da ermənilər Pərsi, Nəzrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Əngirsək, Təkiyə kəndlərini dağıdırlar. İyunun 10-da ermənilər Eçmiədzində 10 kəndi dağıdırlar. M.S.Ordubadi 1905-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımını belə səciyyələndirmişdi: «İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda, boğmaqda idi».

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhali 313176 nəfər olduğu halda, 10 ildən sonra – yəni 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdı. Deməli, 1905-ci və 1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.

İrəvan quberniyasında öz məqsədlərinə nail olan erməni silahlı dəstələri Qarabağda qırğınlar törətməyə başlamışdılar. İyunun 1-dən başlayan erməni hücumları nəticəsində Cəbrayıl-Qaryagin bölgəsində Veysəlli, Qacar, Çəmənli, Arış, Qışlaq, Məzrə kəndləri darmadağın edilir. Avqustun 16-da Şuşada qırğınlar törədilir.

1905-ci ilin noyabrında Gəncə şəhərində, Cavanşir və Qazax qəzalarında, Tiflis şəhərində ermənilər iğtişaşlar törədərək minlərlə günahsız azərbaycanlını qətlə yetirirlər.

Erməni müəllifi S.Zavaryanın verdiyi məlumata görə həmin dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 (cəmisi 75 kənd) müsəlman kəndi dağıdılmışdır.[1]

1906-cı ildə Tiflisdə Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman qırğınarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı (məclisi) keçirilir. Həmin konfransda müsəlman nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları "Daşnaksutyun" partiyasının niyyətlərini ifşa edir, onun Qafqazda törədilən qırğınların, terrorçuluğun təşkilatçısı və icraçısı olduğunu göstərir,

---

[1] Заварян С., Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г., Перевод с армянского, С.Петербург, 1907, səh. 61.

rəsmi hökumət dairələrinin bu təşkilatın əməllərinə göz yumduğunu sübuta yetirilər.[1]

Lakin bu konfransın keçirilməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başlamışdılar. Bakıda və Şuşadakı ikinci məğlubiyyətlərindən sonra "Böyük Rusiya inqilabı söndü, biz işləri sona çatdıra bilmədik" deyə 1906-cı ilin yayında Qarabağdan Zəngəzura yol açmaqdan ötrü İrəvan, Abaran, Aleksandropol, Şörəyel ermənilərinə teleqramlar göndərərək əsgər toplamışdılar. İrəvandan Zəngəzura, Zəngəzurdan Qarabağa qədər yol boyunca erməni əhalisinin sayı olduqca az idi. Ona görə də erməni komandalarına yol üstündə yerləşən müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmri verilmişdi.

Ermənilər təkcə 1906-cı ilin avqust ayında Zəngəzur qəzasında Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Daşnov, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu-Şəbədək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Cuman, İyilli-Sənalı, Minənəvur, Fərcan, Qalaboynu, Bucağıq və başqa kəndləri yerlə yeksan etmiş, azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım törətmişdilər.[2]

Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə İrəvan və Gəncə quberniyalarında 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhali soyqırıma məruz qalmışdır.

---

[1] Ордубади М.С., göstərilən əsəri, səh. 105-116; Кавказский календарь на 1913, Тифлис, 1912, səh.66.

[2] Ордубади М.С., göstərilən əsəri, səh.126-140.

2. ERMƏNİ QULDUR DƏSTƏLƏRİNİN TƏŞKİLİ

XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda böyük dövlətlər arasında mübarizə kəskinləşmişdi. Bu regionda İngiltərənin, Fransanın, Rusiyanın, ABŞ-ın, Almaniyanın xüsusi marağı var idi.

Birinci dünya müharibəsi zamanı Almaniya ilə müttəfiq kimi çıxış edən Türkiyənin vəziyyəti ağırlaşmışdı. ”Rusiyanın hakim dairələrindən boğazlara və Konstantinopola (İstanbula-müəllif) yiyələnmək uğrunda mübarizəsi ənənəvi idi”[1] və bu istək yenidən baş qaldırmışdı.

1914-cü il fevralın 21-də Rusiyanın xarici işlər, hərbi və dəniz nazirləri çar II Nikolayın mövqeyini müdafiə edərək birgə qərar qəbul etmişdilər ki, “böyük Avropa müharibəsi baş verərsə, Rusiya Bosfor və Dardanel körfəzlərində, Konstantinopolda öz hakimiyyətini qurmaq yolu ilə “şərq məsələsini” öz xeyrinə həll etməlidir”.[2]

Digər tərəfdən, Türkiyə boğazlarda Rusiyanın təhdidindən qorxaraq öz mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün Almaniya ilə müttəfiq olmuşdu. Almaniya avqustun 1-də Rusiyaya müharibə elan etmiş, avqustun 2-də Türkiyə-Almaniya ittifaqı haqqında müqavilə imzalanmışdı.

Müharibənin gedişində Rusiya ordusunun qarşısında tab gətirməyən Almaniya qərb cəbhəsindən rus qoşunlarının bir hissəsini geri çəkmək məcburiyyətində qoymaq üçün Türkiyəni təşviq edirdi ki, Qafqaz cəbhəsindən hücuma keçsin. Türkiyə isə hərbə hazır deyildi. Səfərbərlik yenicə elan edilmişdi. Almaniyadan gözlənilən sursat gəlib çıxmamışdı.[3] Bununla belə, Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşanın əmri ilə 29 oktyabrda türk gəmiləri Rusiyanın Qara dəniz limanlarını bombalayır və Türkiyə-Rusiya müharibəsi başlanır. Rəsmi olaraq Qafqaz cəbhəsində isə Rusiya Türkiyəyə qarşı müharibəni noyabrın 1-də e’lan etir.

Rus-türk müharibəsindən faydalanaraq ermənilər Türkiyənin 6 vilayətində «Qərbi Ermənistan» dövləti yaratmaq istəyirdilər. Hələ 1913-cü ildə rus diplomatları mütəşəkkil erməni burjuaziyası ilə saziş bağlamağa və “məzlum ermənilərin müdafiəsi” uğrunda açıq çıxış edərək Türkiyənin şərq vilayətlərində islahatlar keçirilməsi tələbini irəli sürmüşdülər. Türkiyə

---

[1] Готлиб В.В., Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М.1960, səh.56.

[2] Yenə orda, səh.56.

[3] Suleyman Kocabas, Tarihte Turk-Rus Mucadelesi, Istanbul, 1989, səh.376.

hökuməti 1914-cü il yanvarın 26-da islahatlar haqqında saziş imzalamağa məcbur olmuşdu. Həmin sazişə görə, ermənilərə xarici dövlətlərin, birinci növbədə Rusiyanın nəzarəti altında idarəetmə, dil, hərbi mükəlləfiyyət və s. sahələrdə geniş muxtariyyət verilirdi.[1]

Müharibə başlanan kimi bütün ermənilərin katolikosu V Gevorq Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova məktubla müraciət edərək «erməni məsələsini» həll etməyin vaxtı olduğunu xatırlatmışdı. Canişin də onu əmin etmişdi ki, şərait yaranan kimi bu məsələ həll ediləcək. Müharibənin əvvəlində rus ordularının Körpüköy müharibəsində məğlubiyyətindən sonra 1914-cü il dekabrın 20-də çar II Nikolay döyüş bölgəsinə gəlmiş əsgərləri ruhlandırmaq üçün onlara mükafatlar təqdim etmişdi.[2]

Bütün ermənilərin katolikosu V Gevorqun çarla 15 dəqiqəlik görüşü olmuşdu.

İmperator demişdi: «—Zati müqəddəsləri, Sizi əmin edirəm ki, Siz nə arzu edirsinizsə, yerinə yetiriləcək, ancaq müharibədən sonra. Mən ermənilərin sədaqətinə tamamilə inanıram, erməni xalqını yaxşı gələcək gözləyir. Siz hansı ərazilərdə yeni idarəetmə (yəni erməni üsul-idarəsi) tətbiq edilməsini istərdiniz?

- **Katolikos:** 6 vilayətdə (sadalayır) və Kilikiyada, Aleksandretiyə qədər dəmir yolunu Qarsdan davam etdirmək, Aralıq dənizinə qədər çatdırmaq olar.

- **İmperator:** Həmin rayonlarda nə qədər erməni var? Onlar çoxdurlarmı?

- **Katolikos:** Yeni sərhədlərdə erməni əhalisi kifayət qədər olacaq, lakin Allahın və əlahəzrətin mərhəməti ilə yeni azad üsul-idarə ki olacaq, onda Əbdülhəmidin rejimi və qırğınlar zamanı vətənini tərk edən ermənilər Amerikadan, Misirdən və digər yerlərdən öz vətənlərinə qayıdacaqlar.

- İmperator: İnanıram, inanıram - demişdi.

Bundan sonra Katolikos Qafqazın canişini vasitəsilə bu məsələ ilə bağlı ona yazılı müraciət etdiyini bildirir.[3]

Göründüyü kimi, ermənilər "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün hər cür zəmin hazırlamışdılar və qarşıda isə həmin ərazilərdə yaşayan türkləri bütün vasitələrlə sıxışdırıb çıxarmaq, onların yerinə erməniləri məskunlaşdırmaq vəzifəsi dururdu.

---

[1] В.Гурко-Кряжин, Erməni məsələsi, Bakı,1990, səh.12.
[2] Suleyman Kocabaş, gəstərilən əsəri, səh.383.
[3] Арутюнян А., Кавказский фронт 1914-1917 гг., İrəvan 1971, səh. 345-346.

Lakin 1914-1916-cı illərdə Rusiya, Fransa, İngiltərə və sonralar İtaliya arasında Türkiyəni bölüşdürmək haqqında gizli danışıqlar keçirilmişdi. 1916-cı ilin mayında bağlanan gizli müqaviləyə əsasən (Sayks-Piko müqaviləsi nəzərdə tutulur) "Türkiyə Ermənistanın böyük bir hissəsi sadə rus quberniyası şəkildə Rusiyanın tərkibinə daxil edilirdi, rus hökuməti həmin ərazilərə kazakları (Don, Kuban, Sibir kazaklarını) köçürmək, bununla da Türkiyə Ermənistanını ruslaşdırmaq istəyirdi."[1]

Ancaq sonralar ermənilərin gözlədiklərinin əksinə olaraq, 1916-cı il iyunun 8-də imperator II Nikolay Türkiyənin işğal edilməsi haqqında əsasnamə imzaladıqdan sonra "Həmin ərazilərdə yaradılmış 29 dairənin hərbi rəislərindən yalnız birini ermənilərdən təyin etmişdi."[2]

Göründüyü kimi, Rusiya həmin dövrdə öz geosiyasi mənafeyini təmin etmək üçün ermənilərdən alət kimi istifadə edirmiş və Türkiyəyə xəyanət edən ermənilərdən çox da sədaqət gözləmirmiş.

«Daşnaksutyun» liderlərindən Kaçaznuni bu məsələyə münasibətində yazmışdır: "...ruslar bizi aldatdılar və satdılar. Ruslar Ermənistanı boşaltmaq və sonralar oraya kazakları yerləşdirmək xəttini tutdular. Knyaz Lobanov-Rostovskinin məşhur "Ermənisiz Ermənistan" layihəsi həyata keçirildi."[3]

Birinci Dünya müharibəsi dövründə İran Azərbaycanının Türkiyə sərhədlərinə yaxın əyalətləri müharibə aparan dövlətlər üçün strateji kəsb edirdi. 1914-cü il noyabrın 6-da Rusiyanın xarici işlər naziri Sazonov Rusiyanın Londondakı nümayəndəsi Bekendorfu xəbərdar etmişdi ki, Türkiyə ilə müharibə zamanı rus qoşunları İranın bitərəfliyini pozacaqdır. Hələ 1914-cü ilə qədər Peterburq və İstanbul İran Azərbaycanının ərazisindən müharibə meydanının cinahı kimi istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdular. Tehran hökumətinin gücsüzlüyünü görən tərəflər Cənubi Azərbaycanın strateji üstünlüyündən faydalanmaq istəyirdilər. Rus qoşunlarının komandanlığı isə bu cinahda Türkiyəni qabaqlamaq istəyirdi.[4]

Müharibə başlamazdan xeyli əvvəl çar Rusiyası özünün Yaxın Şərq siyasətində azsaylı xalqlar faktorundan məharətlə istifadə etmişdi. Türkiyədə yaşayan ermənilər, aysorlar, yunanlar Rusiyanın simasında Osmanlı imperiyasını diz çökdürəcək bir qüvvəni görürdülər. "Birinci Dünya

---

[1] Шахдин И., Дашнакцутюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Кавказе, Bakı, 1990, səh.6.
[2] Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 359.
[3] Качазнуни Ов., Дашнакцутюн больше нечего делать!, Bakı, 1990, səh.14.
[4] Готлиб В.В., göstərilən əsəri, səh.97-98.

müharibəsi ərəfəsində bu xalqların nümayəndələri rus hökumətindən onları silahlandırmağı xahiş edir və vəd verirdilər ki, ilk çağırışda türklərə qarşı könüllü dəstələr təşkil edəcəklər.”[1] A.Lalayan “Əksinqilabçı ”Daşnaksutyun” və 1914-1918-ci illər imperialist müharibəsi” məqaləsində yazırdı ki, “Daşnaksutyun” partiyasının 1912-ci ildə təşkil etdiyi Erməni milli bürosu 1914-cü il imperialist müharibəsi zamanı ermənilərin çar Rusiyası tərəfindən müharibəyə cəlb edilməsi üçün geniş kampaniya aparırdı.”Milli büro”nun tərkibi aşağıdakılardan ibarət idi: Yepiskop Mesrop – Tiflis erməni burjuaziyasının rəhbəri və çarın Qafqazdakı canişini Vorontsov-Daşkovun arvadının məşuqu, “Daşnaksutyun” partiyasının fəal xadimi, Al.Xatisov – erməni xalqının qatili, 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin başçısı, doktor Zavriyev–”Daşnaksutyun” partiyasının xarici işlər müdiri, Samson Harutyunov, xmbapet Dro (Drastamat Kananyan) – sonralar “Daşnaksutyun”un hərbi diktatoru və avantürist Andranik.

”Milli büro”nun üzvləri Vorontsov-Daşkovla görüşdükdən sonra Rusiyanın Türkiyə ilə müharibə aparacağı təqdirdə hər biri 400 nəfərdən ibarət dörd erməni könüllü dəstəsi hazırlamaq üçün razılıq almışdılar.[2]

1914-cü il avqustun 10-da Qafqaz canişini, Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Vorontsov-Daşkov hərbi nazir Suxomlinova müraciət etmişdi ki, Qafqaz dairəsinə 5000 tüfəng və 50 milyon güllə göndərsin. Bununla o, Zaqafqaziyada yerli könüllüləri silahlandırmaq istəyirdi. Bundan əlavə olaraq, o, Türkiyədəki antitürk ünsürləri (ermənilər və yunanları) silahlandırmaq üçün 25 min tüfəng və 12 milyon güllə gətirtmişdi.[3]

Rusiyanın xarici işlər naziri Vorontsov-Daşkova göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, kürdlərə Kürdüstan dövləti yaradılacağı və’dini verməkdə ehtiyatlı olsunlar. Bununla belə, silah və güllələri hazırlamaq tapşırılırdı. Göründüyü kimi, çar Rusiyası Türkiyə ilə müharibə təqdirində etnik xristianlar arasında hazırlıq işlər aparırdı.

Avqustun 16-da Qafqaz ordusunun səhra kəşfiyyat idarəsinin rəisi kapitan Dratsenko öz məruzəsində Türkiyə ermənilərinin silahlandırmağın zəruri olduğunu göstərmişdi. Sonralar Daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Ov.Kaçaznuninin yazdığına görə, 1914-cü payızında hələ ki, Türkiyə müharibə edən ölkələr ailəsinə daxil olmadığı və buna hazırlaşmadığı vaxtda,

---

[1] Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 52.

[2] “Революционный Восток” журналы.1936, №23; Бах: История Азербайджана по документам и публикациям. Bakı, 1990, səh. 94-95.

[3] Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 52-53.

Zaqafqaziyada böyük hay-küylə və böyük enerji ilə erməni könüllü dəstələri təşkil etməyə başlamışdılar.[1]

Qafqaz hərbi dairəsinin qarargah rəisi Yudeniç avqustun 16-da Baş Qərargahın rəisi general Yanuşkeviçə göndərdiyi gizli teleqramda göstərmişdi ki, əgər Türkiyədəki ermənilər, aysorlar və kürdlər arasında üsyan qaldırmaq lazımdırsa, bunun üçün 25 min tüfəng, 12 milyon güllə və 25 min rubl lazımdır.[2] Bütün bunlarla yanaşı, Qafqazda yaşayan ermənilərdən ibarət könüllü silahlı dəstələr təşkil edilir, onlar nizami ordunun tərkibində deyil, türk qoşunlarına arxadan zərbə vurmaq üçün təlim-məşqlər keçirirdilər. Rəsmi dairələr bu cür könüllü dəstələr haqqında mətbuatda məlumat verməyi qadağan etmişdilərsə də, müharibənin gedişində hər şey aydın olmuşdu.[3]

Könüllü dəstələr həm də xaricdə hazırlanır, Rusiyanın rəsmi dairələrinin köməyi ilə indiki Ermənistan ərazisinə çıxarılırdı. Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların iştirakçısı, general-mayor Q.Korqanyan təsdiq edir ki, ilk vaxtlar erməni könüllüləri sırasında 2500 nəfər olmuş, sonralar 6000-ə çatmışdır.

Bə’zi müəlliflər bu rəqəmin 9000 olduğunu göstərirlər.[4]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Erməni milli bürosu”nun Qafqaz canişini ilə danışıqları zamanı 1600 nəfərdən ibarət könüllü dəstələr təşkil etməyə razılıq verildiyi halda, “Milli büro” Türkiyənin Şərq vilayətlərini sürətlə ələ keçirmək üçün 10000 nəfərlik dəstə təşkil etmişdi. “Milli büro” öz xmbabetlərini (dəstəbaşları) toplayaraq bu dəstələrə komandanlığı həvalə etmiş, türk əhalisini qəddarcasına məhv etməyi tapşırmışdı.[5]

Rusiyanın dəmiryol naziri 1915-ci il noyabrın 15-də xarici işlər naziri S.Sazonova bildirmişdi ki, Bolqarıstandan erməni könüllü dəstələri pulsuz olaraq Qafqaza gətirilmişdir ki, türklərə qarşı vuruşsunlar.

Rusiyanın Misirdəki nümayəndəsi Smirnov 22 fevral 1915-ci ildə Petroqrada vurduğu teleqramında göstərmişdi ki, Fransadan, Amerikadan və digər ölkələrdən 1000-ə yaxın erməni gəlib, könüllü olaraq Qafqaza getmək istəyirlər və bunun üçün maddi yardım xahiş edirlər.[6]

---

[1] Ов. Качазнуни, göstərilən əsəri, səh. 10.
[2] Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 56.
[3] Yenə orada, səh. 315.
[4] Yenə orada, səh. 287.
[5] История Азербайджана по документам и публикациям, Bakı. 1990, c. 95.
[6] Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 297.

ABŞ-dan ilk könüllülər dəstəsi 12 mart 1915-də yola düşərək Arxangelskə, oradan da Qafqaz cəbhəsinə yollanmışdılar. İkinci dəstə mayın 10-da, üçüncü dəstə isə noyabrın 21-də yola düşmüşdü.

Könüllülərin təchizatı üçün hər yerdə vəsait toplanırdı. Təkcə 1915-ci ildə 1444000 rubl toplanmışdı.[1]

1914-cü ilin sonunda artıq dörd könüllü drujina yaradılmışdı və onlar aşağıdakı istiqamətdə hücuma keçməli idilər.

I drujina – İran-Başqala-Van istiqamətində (komandir Andranik Ozanyan)

II drujina – İqdır-Bəyazid-Berkri-Van istiqamətində (komandir general Nikolayev).

III drujina – Qağızman-Ələşkert-Manazkert-Bitlis istiqamətində (general Prjevalskinin tabeliyində).

IV drujina – Sarıqamış-Qaracaörən-Körpüköy-Ərzurum istiqamətində (polkovnik Kulebyakinin tabeliyində).

1915-ci il aprelin 16-da Vorontsov-Daşkov erməni drujinalarının ştat cədvəlini təsdiq etmişdi. Hər bir drujina dörd rotadan ibarət olmaqla, hər rotada 234 nəfər olmalı idi. Əlavə ştatlarla birlikdə hər drujinada 985 nəfər nəzərdə tutulurdu.

1915-ci ilin yanvarında isə Kənəkerdə quldurbaşı Vardanın rəhbərliyi ilə drujina formalaşdırılmışdı. 2-ci, 3-cü, 4-cü drujinalar onun tabeleyinə verilmişdi və “Araratyan zoraxumb” adlanırdı. Andranikin başçılığı ilə I-ci drujina İranda-Cənubi Azərbaycanda idi və orada qırğınlar törədirdi. Aprelin 15-də İrəvanda drujinalara baxış keçirilmiş, Eçmiədzində təntənəli şənlik olmuş, katolikos V Gevorqun xeyir-duası ilə “qədim erməni torpaqlarını yadelli əsarətdən qurtarmaq üçün” İydir istiqamətində yola düşmüşdülər.[2]

Erməni könüllü dəstələrinin Şərqi Anadoluya doğru hərəkətindən ruhlanan Türkiyə erməniləri “Qərbi Ermənistan”ı azad edib müstəqil dövlət qurmaq fürsətini əldən verməmək üçün hər yerdə silahlı basqınlar edərək türkləri qırıb məhv etməyə başlamışdılar. Bu haqda çoxlu faktlar mövcuddur. İngilis tarixçisi Stenford C.Şou tarixi sənədlər əsasında göstərmişdir: “ Erməni könüllülərinin köməyi ilə rus ordusu Van istiqamətində hücuma keçərək mayın 14-də oranı tutan kimi 2 gün ərzində yerli müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qırmağa başladılar... Rusların himayəsi altında Vanda erməni hökuməti qurulmuşdu (halbuki müharibənin əvvəlində vilayətdə ermənilər

---

[1] Yenə orada, səh. 298.
[2] Yenə orada, səh. 304-305.

42,3 %, yəni 33789 nəfər təşkil etmişdir – yenə orada).” İyulun ortalarında hər tərəfdən 250 min erməni Vanda toplanmışdı.»[1]

Türkiyə hökuməti məcburiyyət qarşısında qalıb ermənilərin türk ordusuna arxadan zərbəsinin qarşısını almaq məqsədilə müharibə rayonundan erməniləri ölkənin içərilərinə köçürmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Hər cür hazırlıqdan sonra, mühafizə dəstələrinin müşayiəti ilə mayın 28-də köçürmə işlərinə başlanmışdı. Köçürmə şərtləri aşağıdakı kimi idi:

“Boşaldılan erməni evləri möhürlənərək mühafizə altına alınacaqdır; geridə buraxılan hər cür mal və əşya sahibinə qaytarılacaqdır; daşınmaz mallar, xarab olacaq qida maddələri açıq-artırma ilə satılacaq, pulları sahibinin adına əmanətə alınacaqdır; bilxassə kilsələrdəki rəsm və kitablar üçün ayrı inventar tənzim ediləcək, yaşadıqları kənddə kilsəsi olan ermənilərin Şərqi Anadoluda yenidən yerləşdikləri kənddə yeni kilsələri olacaqdır; bütün bunlara riayət etməyənlər üçün sərt tədbirləri görüləcəkdir.”[2]

Göründüyü kimi, bu qərar ədalətli qərar idi və hərb bölgəsindən kənarda yaşayan ermənilərə şamil edilməmişdi. Bu o demək idi ki, Osmanlı dövləti ermənilərə qarşı ədalətlə davranmışdı.[3]

Ermənilər hər il aprelin 24-nü “genosid günü” kimi qeyd edərək iddia edirlər ki, guya həmin dövrdə türklər 1,5 milyon ermənini qırmışlar. Əslində isə həmin gün sadəcə olaraq İstanbulda və digər şəhərlərdə türklərə qarşı xəyanət edən erməni təşkilatlarının təcili olaraq bağlanması, onların rəhbərlərinin həbs edilməsi və sənədlərin ələ keçirilməsi haqqında daxili işlər naziri əmr vermişdi. Bundan sonra 2345 erməni xəyanətə görə həbs edilmişdi. Maraqlı orasıdır ki, bu əmrin veriləcəyindən əvvəlcə xəbər tutan Eçmiədzin katolikosu aprelin 22-də ABŞ prezidentinə teleqram vurmuşdu ki, ermənilərin “türk fanatizminin özbaşınalığından xilas etsin.” Həmin teleqram aprelin 24-də, yəni əmr verilən günü artıq ABŞ prezidentinə çatmışdı.”[4]

Əslində ermənilər aprelin 24-nü ona görə “genosid günü” kimi qeyd edirlər ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz köç haqqında qərardan sonra onların “Qərbi Ermənistan” yaratmaq istədikləri 6 vilayətdə (Ərzurum, Van, Bitlis, Xarput, Diyarbəkir, Sivas) onsuz da azlıq təşkil edən ermənilərin sayı

---

[1] “Армянский геноцид” миф и реальность.Справочник фактов и документов. Bakı, 1992, səh. 229.
[2] Зейналабдин Макас, “Şəxsiyyət arayışı” məqaləsi, “Tarix” qəzeti, № 19, 1991.
[3] Suleyman Kocabaş, göstərilən əsəri, səh. 392.
[4] Жорж де Малевил, Армянская трагедия 1915 года, Bakı, 1990, səh.33-35.

minimuma endirilmişdi. Yə”ni onların “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq iddiaları puça çıxmışdı.

İstər indiki Ermənistan ərazisində, istərsə də Türkiyə ilə sərhədboyu ərazilərdə erməni quldur dəstələrinin özbaşınalıqları, qətl və qarətləri haqqında Rusiyanın rəsmi dairələrinə müntəzəm olaraq məlumat göndərilirdi. Xüsusən, Daxili İşlər Nazirliyinin agentləri erməni hərbi hissələrinin törətdikləri vəhşiliklər haqqında, ermənipərəst Vorontsov-Daşkovun onları himayə etməsi haqqında Petroqrada məlumatlar göndərirdilər.[1] Həmçinin bir çox zabit və generallar erməni könüllü dəstələrini soyğunçuluqda, qarətçilikdə və yerli əhaliyə qarşı (yəni türklərə – müəllif) özbaşınalıqda təqsirləndirirdilər.[2] Ona görə də baş komandanlıq köhnə drujinalarda qayda-qanun yaradılmayınca yenilərinin yaradılmasını qadağan etmək haqqında əmr vermişdi.[3]

Yeri gəlmişkən, Vorontsov-Daşkovun ermənipərəst mövqe tutması və “Daşnaksutyun” partiyasının əməlləri haqqında S.Şaumyan sosial-demokratlar mövqeyindən çıxış edərək 1915-ci ilin oktyabrında yazmışdı: “Erməni burjuaziyası keçmiş canişin Vorontsov-Daşkovun ona göstərdiyi xüsusi diqqətə görə minnətdarlıq əlaməti olaraq və himayəsi altında sərbəstcə varlandığı çar hökumətinə sadiq bəndəlik hissini ifadə etmək üçün müharibə zamanı öz yalançı vətənpərvərliyini ən böyük hay-küylə göstərməyə çalışırdı... Bunun üçün o (yə’ni “Daşnaksutyun” partiyası-müəllif) öz pulu ilə erməni könüllü dəstələri yaratmışdı. Bu dəstələrə Türkiyə erməniləri də (türk ordusundan fərarilər və hətta Türkiyə parlamentinin deputatı) cəlb edilmişdilər...Bədbəxt Türkiyə ermənilərinin öz dövlətinin açıq xainləri kimi, demək olar ki, ucdantutma vəhşicəsinə məhv edilməsi erməni burjuaziyasının və onun nökəri “Daşnaksutyun” partiyasının xudbin sinfi siyasətinin kədərli, lakin təbii nəticəsi oldu...”[4]

Deməli, S.Şaumyan da etiraf edirdi ki, ermənilər türklərdən öz xəyanətkar əməllərinin layiqli cavabını almışdılar. 1917-ci ildə erməni generalları Qafqaz ordusunun tərkibində ayrıca erməni silahlı birləşmələrinin yaradılması haqqında dəfələrlə Ali Baş Komandanlıq adından vəsatət qaldırmışdılarsa da Müdafiə Nazirliyi buna razılıq verməmişdi. Bununla belə, Qafqaz ordusunda ermənilərin xüsusi çəkisi yüksək idi. 1917-ci il yanvarın 1-nə olan mə’lumata görə təkcə Tiflis səfərbərlik məntəqəsində hərbi

---

[1] Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 316.
[2] Yenə orada, səh. 313.
[3] Yenə orada, səh. 313.
[4] Şaumyan S., Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1978, 2-ci cild, səh. 15-16.

xidmətə 304164 nəfər cəlb edilmişdi ki, onlardan 121321-i erməni, 121113-ü gürcü, 42712-i rus, 1314-ü tatar, 3221-i yəhudi, 2413-ü alman və 11470-i qeyri millətlərdən ibarət idi.[1]

Nəhayət, 1917-ci il oktyabrın 23-də Qars cəbhəsinin baş komandanının sərəncamı ilə iki erməni atıcı briqadası yaradılır. Sonralar bu briqadalar erməni daşnak hökuməti ordusunun əsasını təşkil etmişdi.

İstər indiki Ermənistan ərazisində, istər Qars vilayətində, istərsə də Qarabağ və Azərbaycanın digər bölgələrində yüz minlərlə soydaşlarımıza qarşı soyqırım aksiyası 1918-1920-ci illərdə məhz bu ordu tərəfindən həyata keçirilmişdi.

[1] Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 319.

3. MÜHARİBƏ MÜDDƏTİNDƏ ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ QIRĞINLAR.

İndiki Ermənistan ərazisində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs etməkdən öncə Qars vilayətində rus ordularının və erməni quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs etmək lazımdır. Qars vilayətinin əhalisi etnik mənsubiyyət baxımdan İrəvan xanlığının əhalisi ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edirdi. Çünki İrəvan xanlığının əhalisinin əksər hissəsi 19-cu əsrdə baş vermiş Rusiya-İran müharibələrinin nəticəsində xanlığın ərazisindən qaçqın düşərək Qars vilayətində məskunlaşmışdılar. 1877-78-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Qars vilayəti hərbi-inzibati ərazi kimi Rusiyanın tərkibinə qatılmışdı. Vilayətin yerli türk əhalisi hər cür təzyiq və tə'qiblərə mə'ruz qalmalarına baxmayaraq yenə də bölgədə əksəriyyət təşkil edirdi. Təsadüfi deyil ki, 1919-cu ildə Paris sülh konfransında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin memorandumunda qeyd edilirdi ki, Qars ətrafının sakinləri azərbaycanlılarla eyni etnik qrupa daxildirlər, onların dini adət-ənənələri, vərdişləri, yaşayış tərzləri və məişətləri Azərbaycanın qalan hissələri ilə eyniyyət təşkil edir. Həmin ərazidə yaşayan müsəlmanlar dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdilər ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibinə qatılmaq istəyirlər. Memorandumda İrəvan quberniyası (bura Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, Yeni Bəyazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxil edilmişdi) Azərbaycanın keçmiş inzibati-ərazi bölgüsü kimi təqdim edilmişdi.[1]

Digər tərəfdən, 1914-1918-ci illərdə Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri qırğınların ən qaynar bölgəsindən olan Ağbaba nahiyəsinin əksər və Şörəyel nahiyəsinin bir hissəsi 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Ermənistan ərazisinə qatılmışdı. Bütün bunlara görə, indiki Erəmnistan ərazisində ermənilərin törətdikləri qırğınlardın bəhs edərkən Qars vilayətində törədilən qırğınlardan bəhs etməmək mümkün deyil.

1914-cü ildə başlanan rus-türk müharibəsində Körpüköy ətrafında rusların məğlubiyyətindən sonra yerli türklərin 37 illik rus-erməni əsarətindən qurtaracaqlarına ümidləri artmışdı. Lakin bu sevinc uzun sürmür. Türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzıoğlunun yazdığına görə, ruslar müharibədə dönüş yaradaraq yeni-yeni türk torpaqlarını işğal etməyə başlayırlar. 1914-cü

---

[1] Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920-ci illər, Bakı, 1993, səh. 203-204.

il yanvarın 5-də Ərdahanı işğal edən Sibir kazak alayı Çıldırdan Göləyədək türk kəndlərində "türklərin gəlişini alqışladınız" deyə, silahsız əhalini, çoluq-çocuq demədən qətlə başlayırlar. «1915-ci ilin əvvəlindən etibarən üç ay ruslar Qars vilayətindəki silahsız türk-müsəlman əhalisini qırıb qurtarmaqla məşğul oldu. Bakıdakı "İslam Cəmiyyəti Xeyriyyəsi"nin "Fəlakət və hərbzədələrə yardım şöbəsi" çardan rəsmən izn alıb 1915-ci il aprelin əvvəlində yardıma gəlincəyə qədər, çox vəhşicə yapılan bu rus qırğını davam etdi. Ən azı 40000 türk qətl edildi. Bu cəmiyyət rəsmi qeydiyyatla 22000 hərbzədə qarslıya 1917-ci ilin sonuna qədər yardımını davam etdirib onları ölməkdən qurtardı».[1]

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti bu köməkliyi etmək üçün üç dəfə Rusiya çarına müraciət etmiş, lakin hər dəfə rədd cavabı almışdı. Bundan sonra cəmiyyət Əlimərdan bəy Topçubaşovun başcılığı ilə Tiflisə – Qafqaz canişininin yanına nümayəndə heyəti göndərir. Onlara "Siz Qafqazlı müsəlmanlar, bizim düşmənlərimizə yardım etmək istəyirsiniz. Müharibə zamanı buna icazə verilməz" – cavabı verilir. Bu zaman Əlimərdan bəy Topçubaşov: "Siz iki dövlət – Osmanlı imperatorluğu ilə Rusiya çarlığı müharibə edirsiniz. Biz, Sizin düşmənlərinizlə deyil, işğalınız altına aldığınız vilayətlərdəki pərişan qardaşlarımıza insani və maddi yardım etmək istəyirik"[2] –deyərək, icazə almağa nail olur.

Başqa bir mənbədə göstərilir ki, 1916-cı ildə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ağabala Quliyev və müsəlman icmasının digər üzvləri Tiflisə gedərək Qafqaz cəbhəsinin komandanı general Mşlaevski ilə görüşmüş və ondan Qars vilayətindən müsəlmanların erməni qırğınlarından qorunmasına təminat verməsini və ermənilərin qətlə yetirdiyi tatar (azərbaycanlı) ailələrinə yardım üçün vəsait yığılmasına icazə verilməsini xahiş etmişdilər.[3]

1915-ci ilin martında Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Qars ətrafındakı hərbzədələrə yardım üçün Xosrov bəy Sultanovun başçılığı ilə komissiya göndərmişdi. Novruz bayramı ərəfəsində yola düşən komissiya martın 21-də Gəncəyə gəlmiş, onları Həsən bəy Ağayev, Xəlil bəy Xasməmmədov, Ələkbər bəy Rəfibəyov, Xudadat bəy Rəfibəyov qarşılamış

---

[1] Kirzioglu F., Kars tarihi, I-ci cild, İstanbul, 1953, səh. 554.

[2] Məmməd Sadıq Aran. "Qardaş köməyi" məqaləsi;1951; Bax: "Ədəbiyyət və incəsənət" qəzeti, 2 oktyabr 1990-cı il.

[3] Azərbaycan Respublikası MDSPİHA, f.276, s.8, iş 463, v.23; Bax: Bəxtiyar Nəcəfov, Лицо врага (История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX начале XX в.), Bakı, 1993, səh. 354-355.

və əlavə maddi yardım göstərmişdilər. Gəncədə Əhməd Cavad da nümayəndə heyətinə qoşularaq Qarsa getmişdi.[1]

Doktor Xosrov bəy Sultanov 1915-ci il aprelin 8-də Ərdəhandan “Kaspi” qəzetinə göndərdiyi məktubunda yazırdı:” Bütün müsəlman yaşayış məntəqələrində bir nəfər də olsa, canlı insan tapmaq mümkün deyil. Yalnız iki məntəqəyə 500-600 qadın və uşaq yığılmışdır. Onların içərisində cəmisi 6 kişi vardır ki, onlarda da əldən düşmüş qocalardır.”

Nümayəndə heyətinin üzvü İsmayıl Hazaralı xatirələrində yazır ki, Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyəti rus işğalındakı Şərqi Anadolu vilayətlərinə göndərdiyi heyət vasitəsilə 12000 yetim uşaq topladı, milyonlar dəyərində ərzaq və geyim gəndərdi. Rus zabitlərinin və erməni komitəçilərinin türklərə təhdid və təcavüz edən bir çox yüksək rus və erməni zabitləri azəri advokatlar tərəfindən məhkəməyə verildi və cəzalandırıldı. Bununla da türk xalqına qarşı edilən özbaşınalıq hərəkətlərinə son qoyuldu.[2]

Bakı əhalisini, Azərbaycan türklərini Anadoludakı qardaşlarına yardıma çağırmaq işində Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nəşr etdiyi “Qardaş köməyi” məcmuəsinin çox böyük rolu olmuşdur. 1916-cı il fevralın 16-da rusların əlinə keçmiş Ərzurum şəhərinin əhalisinə də bu cəmiyyət tərəfindən yardım edilmişdi. 1917-ci ilin iyun ayında general-mayor Xan Talışınski və Elyasov Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən Ərzuruma göndərilmişlər və buradakı qaçqınlara un, ərzaq, pal-paltar paylanmışdı.[3]

İndiki Ermənistan ərazisindən və ona bitişik Şərqi Anadolunun rus-erməni işğalı altında olan ərazilərindən canını salamat qurtarıb qaça bilən kimsəsiz uşaq və qadınların bir qismi Azərbaycana pənah gətirmişdilər. Tiflisdəki Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti qaçqın yetimlərin cüzi bir hissəsini yetimxanada himayəyə götürmüşdü. Qaçqınların əksəriyyəti isə Bakıya üz tuturdu.

Sonralar Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikasının xarici işlər naziri olan Fəxrəddin Ərdoğan 1917-ci ilin əvvəlində Rusiyadan sürgündən qayıdarkən Bakıda gördükləri haqda yazmışdır: “ İlk iş olaraq Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinə getdik, orada olanlarla tanış olduq. Burada istiqlal eşqiylə cəmiyyətlər qurulmuş, durmadan çalışırlar. Düşdüyümüz İsmailiyyə binasında Musa Nağıyevin 50 yataqlı qonaqxanası vardı... Bu binanı Nağıyev

---

[1] Əli Saləddin. “Azərbaycan şe’rinin Əhməd Cavad dövrü” məqaləsi. “Həyat” qəzeti, 12 may 1992-ci il.

[2] Məmməd Sadıq Aran, göstərilən məqaləsi.

[3] Yavuz Aslan, “Doğu Anadoluya Azərbaycanın yardımı” məqaləsi, “Millət” qəzeti, 23 may 1992-ci il.

Xeyriyyə Cəmiyyətinə bağışlamışdı bundan başqa 200 yataqlı bir də yetimxanası vardı. Burada cəbhədə toplanan kimsəsiz çocuqlar gətirilərək saxlanırdı. Bakı yetimxanalarını da gəzdim, 1000-ə qədər Ərzurum cəbhəsindən gətirilən çocuq və qadın burada saxlanırdı."[1]

F.Ərdoğanın verdiyi məlumata görə rus qoşunları Qarsdan geri çəkildiyi zaman Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin, Qarsdakı nümayəndələr Rza bəy Qaraşarov və Yusif Kənan bəy əhalini erməni qırğınlarından qurtarmaq üçün silah tədarük etmişdilər. Rza bəy Qaraşarov Qarsda "Yeni Xurşud" adlı qəzet çıxararaq, xalqı savadlandırmağa çalışırmış.[2]

Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra çar üsul-idarəsi yıxılmış, müvəqqəti hökumət qurulmuşdu. Martın 9-da müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Qafqaz Canişinliyi buraxılmış, fövqəladə Zaqafqaziya Komitəsi yaradılmışdı. Noyabrın 11-də Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların Tiflisdə yığıncağı keçirilmiş və Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılmışdı. Həmin ayda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan fraksiyası təsis edilmişdi.

1917-ci il oktyabrın 25-də (köhnə stillə) Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəlir. Çevrilişin ikinci günü Sovetlərin Ümumrusiya qurultayı sülh haqqında dekret qəbul edir. Noyabrın 2-də Sovet hökuməti "Rusiya xalqlarının hüququ Deklarasiyası"nı qəbul edərək bütün xalqlara öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verir. Həmçinin millətlərin işləri üzrə Xalq Komissarlığı və onun nəzdində erməni məsələsi üzrə komissarlıq yaradılmışdı. Bu komissarlıq 1917-ci ilin sonundan 1921-ci ilin əvvəlinədək fəaliyyət göstərmişdi. Dekabrın 16-da Rusiya Xalq Komissarları Soveti S.Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə fövqəladə komissar təyin etmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Sovet hökuməti sülh haqqında dekret qəbul etməsinə baxmayaraq, dekabrın 29-da "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekret qəbul etmişdi. Bu dekret "Qərbi Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün ermənilərin iştahını artırmışdı.

1918-ci ilin yanvarında Sovet Rusiyası hökuməti "Erməni qaçqınlarına təcili kömək göstərilməsi haqqında" erməni məsələləri üzrə komissarlığın bəyanatını müzakirə edərək qərara alır ki, bu məqsədlə təmannasız olaraq 6.194.784 rubl vəsait ayırsın. Eyni zamanda bütün inqilab komitələrinə, digər yerli orqanlarına erməni könüllü dəstələri təşkil edərək,

---

[1] Fahrettin Erdogan, Turk Ellerinde Hatıralarım, İstanbul, 1954, səh. 126.
[2] Fahrettin Erdogan, göstərilən əsəri, səh. 133.

onları silahlandırıb məneəsiz surətdə Ermənistana göndərmək haqqında təlimat göndərmişdi.[1]

İstər çar Rusiyası, istərsə də Sovet Rusiyası erməni könüllü dəstələrinin təşkili və onların maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdü.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, erməni könüllü dəstələri İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin ərazisində istədikləri türk kəndlərinə hücum edir, əhalini qaçqın düşməyə məcbur edirdilər. Boşalmış türk evlərində isə Türkiyənin içərilərindən gələn erməniləri yerləşdirirdilər. Erməni mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, 1914-1916-cı illərdə Qafqaza təqribən 350 min erməni köçmüşdü.[2] Onların böyük əksəriyyəti İrəvan quberniyasının ərazisində yerləşmişdilər. İş o yerə çatmışdı ki, etdikləri cinayətlərə görə cəzasız qaldıqlarını görən Tiflis quberniyasının tərkibində olan Axılkələk erməniləri də həm Axılkələk, həm də qonşu Ağbaba nahiyəsinin türk kəndlərinə silahlı basqınlar edirlər. Erməni vəhşiliklərini öz gözləri ilə görən 1-ci Axıska dairəsi müfəttişi doktor Xoroşenov yazmışdır: “Keçən 1917-ci ilin dekabr ayının ortasına doğru 8 ağbabalı müsəlman Boqdanovka kəndində yaşayan duxoborlardan quru ot satın almaq üçün buraya gəlmişdilər. Müsəlmanların yanında silah deyilən şey yox idi. Xocabəy kəndinin erməniləri bunu xəbər alınca, həmən oraya gedərək bu 8 müsəlmandan 4-nü xəncərləyərək öldürdükdən sonra gözlərini oymuş, dilləri və gövdələrinin o biri hissələrini də kəsib, vücudlarını parça-parça edərək cürbəcür hərəkətlər yapmışlar. Qalan 4-nü də tüfənglə vuraraq öldürmüşdülər. Bundan sonra parçalanmış cəsədləri yandırdılar, tüfənglə öldürülən 4-nün cəsədlərini sonradan ağbabalılara verdilər.

1918-ci ilin yanvarından başlayaraq ermənilər müsəlmanların yaşadıqları kəndlərə hücuma başladılar. Öncə: «Silahlarınızı təhvil etsəniz, sizlərə əsla toxunmarıq” deyərək, söz verdilər. Ermənilər bu sözlərlə qalan islamların əllərindəki silahları aldıqdan sonra, müsəlman kəndlərinə hücuma etməyə, onları öldürməyə, kəndlərini yandırıb mallarını və əşyalarını qarət etməyə başladılar. Beləliklə, Xorepya, Kokiya, Vereban, Tog, Okam, Qulalız, Patkana, Sağamo, Kuvaşa, Alaca və Gümris adlı kəndləri yandırdılar, dağıtdılar, dirliklərini, heyvanlarını və bütün əşyalarını alıb apardıqdan sonra, sağ qalan kişilərlə qadınları da dustaq olaraq Axılkələk qəsəbəsindəki kazarmaya topladılar.»[3]

---

[1] Киракосян Дж., Младотурки перед судом истории, İrəvan, 1986, səh. 224.
[2] История Армянского народа, İrəvan, 1980,səh. 268.
[3] Ermeniler hakkında derlemeler, Ankara, 1982, səh. 205-206.

Daha sonra Xoroşenov yazır ki, düşərgədəki müsəlmanlar soyuq və aclıqdan hər gün tələf olurdular. Bu, 1918-ci il mayın 21-nə qədər davam etdi. Türklərin gəldiyini eşidən ermənilər qaçmazdan əvvəl kazarmadakı əsir müsəlmanları xəncər və tüfənglə öldürdükdən sonra onların qaldıqları evləri üstlərinə uçurdular. Bir çoxlarının cəsədlərinin çuxurlara atdıqdan sonra, üstlərinə qazyağı tökərək yandırdılar. "İştə 20-ci yüzilliyin Ermənistanında yaşayan mədəni (!) ermənilərin yapdıqları vəhşət budur" – yazır Xoroşenov. Sənədin rusca əsli Türkiyə İnqilab Tarixi İnstitutunun arxivindədir (№74/17571).

Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətini qəbul etməyən siyasi qüvvələr birləşib 1917-ci il noyabrın 15-də Tiflisdə E.Gegeçkorinin sədrliyi ilə keçirilən Zaqafqaziya Komissarlığının iclasında Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Prjevalskinin təklifi ilə 3-cü türk ordusunun komandanı Mehmet Vehib Paşanın barışıq imzalanması təklifi haqqında müraciətini müzakirə etmiş, ertəsi gün bu təklifin bəyənilməsi haqqında cavab məktubu göndərmiş və komissarlıq bu münasibətlə orduya və Zaqafqaziya əhalisinə müraciət etmişdi.[1] Dekabrın 18-də Ərzincanda barışıq imzalanır. 1917-ci ilin dekabrın ortalarından Qafqazdakı rus ordusu cəbhəni özbaşına tərk etməyi başlamışdı. Dekabrın 18-də Zaqafqaziya Komissarlığı milli korpuslar və hərbi hissələr təşkil ediləcəyini elan edir. Bundan istifadə edən ermənilər rus ordusunun hərbi texnikasına yiyələnərək, Cənubi-Qərbi Qafqazda türklərə qarşı soyqırım həyata keçirirlər. Yanvarın 14-də Vehib paşa Qafqaz ordusunun komandanı Odişelidzeyə məktub göndərir ki, sülh müqaviləsi imzalamaq üçün Qafqaz hökuməti ilə danışıqlara başlamaq istəyir.[2] Ərzincanda barışıq imzalandıqdan sonra rus qoşunları işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməyə başlayır. Rus ordusu geri çəkilərkən müsəlman əhalisini vəhşicəsinə qırıb - çatır, kəndləri yandırır. Həmin dövrdə Tiflisdə nəşr edilən qəzetlər tərxis edilmiş rus ordusunun "adamyeyənlər bandasına" çevrilərək, Sarıqamışdan Aleksandropola (Gümrüyə) qədər keçdikləri əraziləri dağıdıb, xarabaya qoyduqlarını yazırdılar.[3]

Buna görə də Vehib paşa barışığın pozulduğunu və erməni quldur dəstələrinin vəhşilikləri haqqında yanvarın 22-də general-leytenant Odişelidzeyə məktub göndərir. Bundan sonrada erməni vəhşiliyinin həddinin aşdığını, onların cəzasız qaldığını görən Vehib paşa fevralın 1-də Baş

---

[1] Документы и материалы по внешней политики Закавказья и Грузии, Tiflis, 1919, səh. 15-16.

[2] Yenə orada, səh. 24.

[3] Погосян А., Карсская область в составе России, İrəvan, 1983, səh. 192.

komandan Prjevalskinin adına məktub, fevralın 11-də isə Odişelidzenin adına teleqram göndərir. O, məktub və teleqramlarda konkret faktlarla erməni vəhşilikləri haqqında mə’lumat verir və onlara qarşı ölçü götürülməsini tələb edir.[1]

Fevralın 12-də türk ordusu erməni qırğınlarına dözə bilməyərək hücuma keçir. Bu arada ermənilərin özbaşınalıqlarına «son qoymaq üçün» Zaqafqaziya Komissarlığı Andraniki və doktor Zavriyevi Ərzuruma göndərir. Bundan sonra ermənilər daha azğınlaşır. Karibi 1920-ci ildə Tiflisdə dərc etdirdiyi “Qırmızı kitab”da yazır: “General Andranik ermənilərin başçısı kimi 1918-ci il fevralın 18-də Ərzuruma gəldi. Burada, bu tərəfdə erməni silahlı qüvvələri o dərəcə başıpozuq idilər ki, talançılıqla məşğul idilər.”[2]

Fevralın 18-də Zaqafqaziya Seymi yaradılır və fevralın 25-də Zaqafqaziya hökuməti Trabzonda danışıqlar keçirmək üçün türk komandanlığına müraciət edir. Martın 1-də Zaqafqaziya Seymi Türkiyə ilə sülh müqaviləsi bağlamaqda səlahiyyətli olduğunu və qoşunları 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkmək üçün sülh müqaviləsi imzalamaq istədiyini bildirir.[3] Lakin martın 3-də Türkiyə ilə Sovet Rusiyası Brest-Litovsk müqaviləsini imzalayır. Bu müqavilə 1711-ci ildən bəri ilk dəfə Türkiyənin Rusiyaya qarşı bir zəfəri mahiyyətində idi və ruslar nəinki 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilməyi, hətta 1878-ci il Berlin müqaviləsi ilə Türkiyədən qoparılan Üç Sancağı (Batum, Ərdahan, Qars vilayətlərini) qaytarmağı qərara almışdılar.[4]

Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə Rusiya-Türkiyə müqaviləsinin 1-ci maddəsində deyilirdi ki, Rusiya türk ordusunun qeyd edilən ərazilərə qayıtmasınadək qarət və cinayətlərə yol verilməsinin qarşısını alacaq, erməni “çətə”lərini tərxis və tərksilah edib buraxacaq.[5]

Zaqafqaziya hökuməti martın 7-də Brest-Litovsk müqaviləsinin imzalanmasına etiraz etmişdisə də rus qoşunlarının yerini tutmuş erməni silahlı qüvvələrinin türk ordusunun qarşısında duruş gətirmədiyini yəqin etdikdən sonra, aprelin 10-da Trabzondakı Zaqafqaziya nümayəndələri bu müqaviləni qəbul etdiklərini bildirmişdilər.

Zaqafqaziya Seyminin bütün müsəlman fraksiyaları aprelin 15-də Qars vilayətindəki hadisələr haqqında məsələ müzakirə edir. Müzakirənin protokolunda yazılır:” Qaçqın yunanlar xəbər verirlər ki, hücum edən türk

---

[1] Документы и материалы..., səh. 41-45.

[2] История Азербайджана по документам и публикациям, Bakı., 1990, səh.167.

[3] Документы и материалы..,səh. 83-84.

[4] Gokdemir Ahmet, Cenubi-Garli Kafkaz Hükumeti, Ankara, 1989, səh.15.

[5] Документы внешней политики СССР, М. 1957, I-ci cild, səh. 199-200.

qoşunlarının qarşısından çəkilən erməni hərbi hissələri və silahlı fərariləri yollarda rast gəldikləri müsəlman kəndlərini tam məhv edir, hər şeyi yandırır, əhalini qılıncdan keçirir, təsvir ediləsi mümkün olmayan vəhşiliklər törədirlər. Onlar qadınları lüt-üryan edir, süngülərə keçirilmiş südəmər körpələri hərbi qənimət kimi aparan "qalib" erməni qoşunlarının keçməli olduğu böyük yolların kənarına düzürdülər". Yunanlar deyirlər:" Gərək qeyri-insani əsəblərin ola ki, bu cəhənnəm əzabını, dəlilik dərəcəsinə çatdırılmış qadınların və uşaqların qəlbi dağlayan naləsini, köməksiz qocaların iniltilərini eşidə və dözə biləsən... Təxmini hesablamalara görə 82 kənd təsvirolunmaz dağıntılara məruz qalmışdır. Çiçəklənən Qars vilayəti kapitan Movsesyanın və general Areşovun dəstəsinin vəhşi tüğyanı sayəsində indi təəssüf ki, 1915-ci ilin əvvəlindəki dəhşətləri xatırladır. İndi bütün Qars vilayəti törədilmiş qəddar vəhşiliklərdən, həmişəlik insanlıq sifətini itirmiş ermənilərin riyakarlığından, vəhşiliyindən və alçaqlığından xəbər verən nəhəng qəbiristanlığa çevrilib.»[1]

Erməni qırğınları martın 12-də türk qoşunlarının Ərzurumu azad etməsi zamanı daha da şiddətlənmişdi. Həmin hadisələri 15-ci Qafqaz Kolordusu komandanı Kazım Qarabəkir paşa Amerika nümayəndə heyətinin başçısı general Harborda verdiyi raportda belə izah etmişdir:" Ərzurumda elə acı mənzərələr gördük ki, insanı insanlıqdan iyrəndirirdi. Xalq gözü yaşlı ora-bura qaçaraq kimi oğlunu, kimi atasını, kimi arvadını süngülənmiş və ya yandırılmış tapır, saçlarını yolurdular. Bir çox küçələrdə həyat yox idi. Yerlərdə çocuq, qadın, qoca qanlar içində yatırdılar. Yalnız son gecə (11-12 mart 1918-ci ildə) üç min müsəlman kəsdiklərini ermənilər öyünərək ruslara bildirmişdilər, bunu polkovnik Tverdoxlebov raportunda (xatirələrində) yazmışdır. Dəmiryolu stansiyasında sanki bir məzarlıq ölülərini kənara tullamışdı. Cənazələr arasından keçərək, bu dəhşətləri gördük. Hələ içərisinə insanları doldurub birlikdə yandırdıqları binalar insanı titrədirdi."[2]

Kazım Qarabəkir paşa yazır ki, türk qoşunlarının erməniləri Qarsda mühasirəyə almaq və onları təqib etməkdən vaz keçməsinə baxmayaraq yenə də ermənilər razılığı pozub şəhərdə qırğınlar törətmişdilər. "Aprelin 25-də axşam Qarsı geri aldıq. Şəhəri dolaşdım. Hər tərəf yanır, stansiyada yüzə qədər əsir əsgərimiz işgəncə ilə öldürülmüşdü. Qarsı Müdafiə Komandanlığı

---

[1] АРДА, Ф.970, siy. 1, İş 1, в. 28-29.
[2] Kirzioglu Fahrettin, Kars ili ve cevresinde ermeni mezalimi, Ankara, 1970, səh. 84-85.

dairəsinin 20 metr qərbində (kiçik hövzədə) Qars çayına atılmış 50-yə qədər müsəlmanın cəsədini tapdıq.”[1]

Bu arada, yəni aprelin 22-də Zaqafqaziya Seymi öz yığıncağında Zaqafqaziyanı müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan edir və bu respublika aprelin 28-də Türkiyə tərəfindən tanınır.

Türk qoşunlarının qarşısından çəkilən erməni qoşunları Gümrüdə də dəhşətli qırğınlar törətmişdilər. Həmin qırğınlar haqqında sənədli mə’lumatlar şəkillərlə birlikdə diviziya generalı Əhməd Hulki Saralın “Erməni məsələsi” kitabında toplanmışdır. “İslam əhalinin uğradıqları məzalim üzərinə bəlgələrə dayanan bilgilər” adı ilə ilk nəşri bütünlüklə köşklərdən və kitabxanalardan yığışdırdığı üçün 1919-cu ildə həm türkcə, həm də fransızca yenidən nəşr edilmişdi. Sənədlərdə deyilir:

“1) 29.04.1918-ci ildə Gümrüdən 500 araba ilə Axılkələyə götürülməkdə olan 3000-ə qədər qadın, qoca, uşaq və kişi öldürülərək yox edilmişdir.

2) Min əsgər, iki pulemyot və iki topla silahlanmış ermənilər (Duzluca) və İrəvan bölgəsindəki islam kəndlərini dağıtmış qadın, uşaq və kişiləri qırmışlar.

3) 01.05.1918-ci ildə yüzə qədər erməni atlısı Şiştəpə və Düzkənd ətrafında (indiki Amasiya rayonunun ərazisində) altmış uşaq, qadın və kişini qırmışlar.

4) 01.05.1918-ci ildə Axılkələk ətrafındakı kəndlərdə Acaraca, Danqal, Mulanıs, Murcahet, Padızka, Havur və Gümris kəndləri yandırılmış, əhalisi məhv edilmişdi. Arpaçay üzərindəki Bacoğlu ilə İrəvanın şimali şərqindəki kəndlərin xalqı ermənilər tərəfindən qırılmış, kəndlər yandırılıb dağıldılmışdır.”[2]

İrəvan ətrafındakı müsəlmanları erməni qırğınlarından xilas etmək üçün Bakı (İslam) Xeyriyyə Cəmiyyətinin 36-cı Qafqaz diviziyası komandanlığına etdiyi müraciətdə deyilirdi:

“İrəvan quberniyası ərazisindəki islamların qırılıb, yox edilməkdə olduqları, otuzdan çox müsəlman kəndinin yandırılıb, əhalisinin qırıldığı və İrəvandan qaçaraq gələn yaralı və xəstə köçkünlərin sayının gündən-günə çoxalmaqda və yoxsulluq ilə pərişanlıq içində üzüldüklərindən, bunlara sığınacaq və daldalanacaq yerinin göstərilməsi rica olunmaqdadır.[3]

---

[1] Yenə orada, səh. 87.

[2] Kirzioglu Fanrettin, Yenə orada, səh. 44-45.

[3] Yenə orada, səh. 46.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qars vilayətində türk qoşunlarının önündən geri çəkilməyə məcbur olan erməni könüllü birlikləri qırğınları İrəvan quberniyasının ərazisində davam etdirmişdilər. “Qarsdan sonra zorakılıq dalğası İrəvan quberniyasına keçdi. Qısa müddətdə Qars vilayətində 82, İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndi yandırıldı, əhalinin bir hissəsi qırıldı, qalan hissəsi isə didərgin düşdü. İrəvan quberniyasından olan qaçqınların sayı 80 min nəfəri keçirdi.”[1]

Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında törədilən qırğınlar haqqında iki dəfə məsələ müzakirə etmiş və Seym qarşısında məsələ qaldırmışdı:

a) daxili işlər nazirinə tapşırılsın ki, müsəlmanlara kömək etmək üçün xüsusi komissiya göndərilsin,

b) bütün müsəlman qaçqınları öz yerlərinə qaytarılsın,

v) ərazi nazirliyinə tapşırılsın ki, təcili yardım göstərsin,

q) azğınlıq edən erməni hərbi hissəsi buraxılsın,

d) müsəlman qaçqınlarının sayı və vəziyyəti öyrənilsin, onlara əlavə yardım göstərilsin.

Müsəlman fraksiyasının gərgin səyi nəticəsində Zaqafqaziya hökuməti bu məsələni öyrənmək üçün komissiya yaratmış və qaçqınların ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün bir milyon manat vəsait buraxmışdı.[2] 1918-ci il mayın 15-də türk qoşunları Arpaçay xəttini keçib Gümrüyə daxil olmazdan əvvəl Kazım Qarabəkir paşa Gümrüdəki erməni nümayəndələrinə: ”Şəhərdəki türkləri gətirib təhvil verin və sonra da şəhəri təslim edin” – deyə ultimatum göndərir. Dərhal ermənilər təlaşla arabalar hazırlayırlar, Gümrüdə bulunan 250 xanə (ev) türkləri arabalara mindirib, Arpaçay üzərindəki körpüdən keçirərək türklərə təslim edirlər.[3]

Bu hadisə ilə ədaqədar Kazım Qarabəkir paşa yazır: «Gümrü köylərində tək-tək qoca qadın və kişi qalmışdır. Gümrüdə 8-10 türk evi var. Orada türk gəncləri görünməyir. Qoca türk ana və ataları, qoca babalar əsgərlərimizə sarılıb öpürlər. Əlində qanlı bir dəyənək, ağ saqqallı və bir çox yerlərindən qanlar axan, fəqət dim-dik duran bir baba əsgərlərimizin qoynuna sarılıb belə hayqırır: 93 hərbindən (yəni 1878-ci il) bəri bir gün dəxi ümidimizi kəsmədən sizinlə qovuşacağımı bilirdim. Fəqət artıq dünyanın

---

[1] ARDA, F.970, s.I, iş 1, v.29; Bax:Cəmil Həsənov,Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920, Bakı,1993, səh. 71.

[2] ARDA, f.970,s.1,iş 1, v.27; Bax:C.Həsəov göstərilən əsəri, səh. 72.

[3] Fahrettin Erdoğan, Türk Ellerinde Hatıralarım, səh. 155.

sonuna qədər ayrılmayacağıq və gözlərindən yaşlar axır»[1] Gümrünü azad etdikdən sonra türk qoşunları iki istiqamətdə — İrəvan və Qarakilsə (Kirovakan) irəliləməyə başlayırlar. Mayın 28-də Hamamlı (Spitak) və Qarakilsəni azad edirlər.

Mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldıqdan sonra əvvəlcə Gürcüstan, mayın 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliyini elan edir. İyunun 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında Batumda sülh müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Yeni-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dörddə biri, Aleksandropol qəzasının dörddə biri daxil idi.[2] Alman diplomatı Bernsdorf bu mənzərəni belə təsvir etmişdi: «Türkiyə ermənilərə ancaq Sevan (Göyçə-müəllif) gölünü saxlayıb, hansı ki, çimə bilərlər, ancaq çıxmağa və özlərini qurutmağa yer qalmayıb.[3]

Ümumiyyətlə, Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi Birinci Dünya müharibəsinə qədər ermənilərin İrəvan quberniyasında kompakt yaşadıqları ərazilərə məhdudlaşırdı.

Mütəxəssis Makkartinin hesablamalarına görə, Birinci Dünya müharibəsi zamanı rus və erməni hərbi birləşmələrinin Şərqi Anadolunu işğalı nəticəsində həmin ərazidən 800 min nəfər müsəlman qaçqın düşmüşdür. Müharibənin sonunadək Qafqazdan 400 mindən artıq müsəlman onların cərgəsinə əlavə olmuşdur. Şərqi Anadoluda milyondan artıq müsəlman – o cümlədən ən azı 130 min Qafqazdan olan müsəlman qaçqınlar qırılmışdır.[4]

Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti dövründə türklərə qarşı soyqırım daha geniş vüsət almış, onların yaşadıqları ərazilər demək olar ki, bütünlüklə xarabazarlığa çevrilmişdi.

---

[1] Kazım Karabekirin Kaleminden, Doğunun Kurtuluşu, Ərzurum, 1990, səh. 371.
[2] Киракосян Дж., Младотурки перед судом истории, İrəvan,1986, səh.239.
[3] Киракосян Дж., göstərilən əsəri, səh.239.
[4] «Армянский геноцид». Миф и реальность, справочник фактов и документов, Bakı, 1992, səh. 203.

4. 1918-ci İLİN ƏVVƏLİNDƏ BAKI QUBERNİYASINDA ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİ.

Son iki əsrdə bilavasitə Rusiyanın himayədarlığı ilə istədikləri əməlləri həyata keçirən ermənilər Qafqaza gəlmə bir xalq olmalarına baxmayaraq, bu qədim və zəngin ərazidə yurd salmaq, dövlət yaratmaq üçün hər cür hiyləyə, fitnə-fəsada əl atmışlar.

Bu haqda rus tarixçiləri İ.Dyakonov və N.Şavrov belə demişlər: «Qədim ermənilər, təxminən bizim eradan əvvəl birinci minillikdə, Fərat çayının yuxarı vadisi zonasında meydana gəlmişlər». [1] XX əsrin başlanğıcında Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 ermənidən 1 milyondan artığı bu rayonun yerli əhalisi deyildir: onlar buraya bizim tərəfimizdən köçürülmüşlər.[2]

Ermənilərin Qafqaza köçürüldükləri barədə (Türkiyədən və İrandan) «Ermənilər, əsasən, müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşmişlər» - deyən vəziri-muxtar, diplomat və dramaturq A.Qriboyedovun «Ermənilərin İrandan bizim əyalətlərə köçməsi haqqında qeydlər»ini oxumaq kifayətdir.[3]

Ermənilərin Qafqazın aborigen xalqı olmamaları barədə vaxtilə mənşəcə erməni alimlərin özləri də e’tiraf etmişlər. Tarixçi B.İşxanyan «Qafqaz xalqları» əsərində yazır: «Antik dövrdə ermənilərin əsl vətəni olan Böyük Ermənistan Kiçik Asiyada, yə’ni Rusiyadan kənarda yerləşirdi.[4]

Ermənistan SSR EA-nın ilk prezidenti İ.Orbelinin qeydinə diqqət yetirək: «İndiki Dağlıq Qarabağ orta əsrlər Albaniyasının bir hissəsi olmuş, sonradan erməni feodalları tərəfindən zəbt edilmişdir.»[5]

Ermənilərin kim olduqlarını və harada təşəkkül tapdıqlarını, fikrimizcə, tanınmış alim Manuk Abeqyan daha dəqiq və düzgün ifadə etmişdir: «Erməni xalqının əsli nədir; necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o buraya (İrəvan torpaqlarına - müəl.) gəlib, erməni olmazdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim necə tə’sir göstərib? Bizim əlimizdə bunları sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur.»[6]

---

[1] Dyakonov İ., Erməni xalqının ilkin tarixi, İrəvan, 1968, səh. 237, (rus dilində)
[2] Шавров Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье, С.-Петербург, 1911, səh.61.
[3] Грибойедов А., Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, Moskva, 1977, səh.399-444.
[4] Ишханйан Б., Qafqaz xalqları, Petroqrad, 1916, səh.18 (rus dilində).
[5] Орбели И., Seçilmiş əsərləri, İrəvan, 1963, səh.358 (rus dilində).
[6] Абегйан М., Erməni ədəbiyyatı tarixi, İrəvan, 1975, səh.11 (rus dilində).

Hansı dona, hansı cildə istəsən girməyi bacaran erməni daşnakları 1917-ci ildə belə bir plan hazırlamışdılar ki, istər Şimali Azərbaycanda, istər tarixi Azərbaycan torpaqlarında, istərsə də Qafqazın digər ərazilərində yaşayan azərbaycanlıları bütünlükdə məhv etsinlər, ermənilərin əsas məqsədi bir xalq və millət kimi azərbaycanlıların ən dəhşətli soyqırımını təşkil etmək idi. Daha doğrusu, erməni daşnak partiyasının liderləri 1918-ci ilin ilk aylarından etibarən Bakıdan başlayaraq Tiflisə qədər məskunlaşan azərbaycanlıları qırıb Kür çayına, Qubadan Astarayadək yaşayanları isə Xəzər dənizinə tökməyi planlaşdırmışdılar.

Həmin plana uyğun olaraq 1918-ci ilin mart-may aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada və Göyçayda ermənilər yerli əhaliyə qarşı kütləvi qırğın tədbirlərinə əl atdılar.

Həmin günlərin acı həqiqətlərini qocaman müəllim Məmməd Hüseyn Axundov belə xatırlayır: «Ermənilər azərbaycanlıları qıra-qıra Göyçaya çatmışdılar. Onlar görünməmiş vəhşiliklər törədir, hamilə qadınların qarnını yarıb uşağı nizəyə keçirib, divara sancır, camaatı məscidə doldurub yandırır, qız və gəlinlərin kürəyinə qaynar simavar bağlayır və başqa vəhşiliklər edirdilər.»

1917-ci ildə Rusiyada çar hökuməti devrildikdən sonra Almaniya və Avstriya cəbhələrində xidmət edən minlərlə erməni əsgəri öz silahları ilə (o vaxtlar rus ordusuna azərbaycanlılar hərbi xidmətə çağırılmırdılar, əvəzində dövlətə vergi verilirdi) daşnakların niyyətlərini həyata keçirmək üçün Bakıda cəmləşmişdilər. Hətta xatirələrdən mə'lum olur ki, 1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında özlərinə çox arxayın olan daşnak zabit və əsgərləri Bakının küçələrində belə bir mahnını oxuya-oxuya gəzirlərmiş:

Bir, iki, Qafqaz oldu bizimki,
Bir, iki, Bakı oldu bizimki,
Dənizdən dənizə,
Qara dəniz, Aralıq dənizi,
Üstəlik Kirit adası.
Şimal sərhədimiz Voronej şəhəri,
Paytaxtımız Tiflis şəhəri,
Yaşa, çox yaşa Andranik paşa,
Andranik paşa, səni çox yaşa.

Göründüyü kimi, ermənilərin iştahası çox böyük imiş. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki onların Rusiyada V.İ.Lenin kimi himayədarları, Qafqazda isə S.Şaumyan və A.Mikoyan kimi arxaları vardı.

1918-ci ilin mart ayının sonu Azərbaycan xalqının qanlı və faciəli günləri kimi tarixə düşmüşdür. İstiqlaliyyət tariximizin görkəmli araşdırıcısı Cahangir Zeynaloğlu mart hadisələri barədə belə yazır: «Daşnak firqəsi xüsusi bir proqram daxilində müntəzəm şəkildə Bakıda müsəlmanları qırdı. Bu qırğına «bolşevik – müsavat firqə mübarizəsi» adı verildi və qətl edilənlərin malları yağma edildi və yandırıldı. Martın 31-də başlayan bu qırğın üç gün davam eylədi. «İsmailliyyə» deyilən böyük və gözəl milli saray yandırıldı. «Təzəpir» və sair camelər də bombardman edildi. Şəhidlərin miqdarı 15 minə təxmin edilməkdədir. Qətllərdən qurtulan müsəlmanlar ətraf köylərə və dağlara çəkildilər.»[1]

Bakıda azərbaycanlıların kütləvi qırğınından sonra oyuncaq hökumətin (daşnakların və ermənipərəst komissarların daxil olduqları Bakı kommunasının) başçısı S.Şaumyan özünün baş planını (azərbaycanlıların bir millət kimi məhvi barədə) həyata keçirmək məqsədilə Quba, Şamaxı, Salyan və Göyçay bölgələrində törədiləcək qırğınları həyata keçirməyə başladı.

Ermənilərin Bakıda qazandığı uğurlar S.Şaumyana qol-qanad verirdi. Öz hərəkətlərinə haqq qazandırmağa çalışan daşnak dideri Rusiya proletariatının başçısından da xeyir-dua almışdı. O vaxtlar V.İ.Lenin S.Şaumyana yazdığı xüsusi məktubda Bakıda mart qırğınında onun möhkəm və qəti siyasətinə məftun olduğunu bildirir və həmin siyasəti davam etdirməyi məsləhət görürdü. Daha sonra bolşeviklərin rəhbərləri tapşırırdı ki, bu siyasəti çox ehtiyatlı bir diplomatiya ilə birləşdirmək unudulmamalıdır. V.İ.Leninin fikrincə, belə etdikdə qələbənin tə'min olunacağına böyük inam bəsləmək olardı.

1918-ci ilin aprelində Bakı şəhəri və Bakı quberniyası bolşeviklərin əlinə keçdiyi bir vaxtda S.Şaumyanın tapşırığı ilə Quba qəzasında hakimiyyəti ələ keçirmək üçün tədbirlər görülməyə başlanmışdı. Aprelin ortalarında S.Şaumyan özünün sadiq məsləkdaşı David Gelovanini ermənilərdən ibarət iki yüzə yaxın silahlı əsgərlə Qubaya göndərir. Burada özünü Quba qəza komissarı e'lan edən D.Gelovani yerli əhaliyə bildirir ki, onlar mütləq bolşeviklərin hakimiyyətini tanımalıdırlar. Vəziyyətin çox ağır olduğunu dərk edən qubalılar bu təkliflə razılaşırlar. Bir neçə gündən sonra Qubada sakitliyin yarandığını görən D.Gelovani yerli camaatın tərkisilah edib həbsxanada saxladıqları iki yüzdən artıq ermənini azadlığa buraxdırır.

D.Gelovaninin Qubada bolşevik idarə üsulu uzun çəkmir. Bir neçə gündən sonra şəhərin və ətraf kəndlərin camaatı bolşevik komissara silahlı müqavimət göstərib ona ya Qubanın tərk etməsini, ya da təslim olmasını

---

[1] Müxtəsər Azəbaycan tarixi, Bakı, 1992, səh. 110.

təklif edirlər. Arxadan köməyə gələn xüsusi toplu-pulemyotlu dəstə belə, D.Gelovaniyə kömək edə bilmir.

D.Gelovani Qubanı tərk etmək məcburiyyətində qalır. Şəhərdən çıxarkən, o, buradakı erməniləri də özü ilə aparır. Qubalılar bu hadisələr zamanı həm şəhərdə yaşayan, həm də D.Gelovaninin əsgərlərindən olan ermənilərdən az da olsa Bakı qırğınının hayıfının çıxırlar.

D.Gelovani Qubadan qovulduqdan iki həftə sonra xəbər gəlir ki, bolşeviklərin bu qəzaya yeni və güclü təcavüzü hazırlanır.

May ayının 1-də məşhur daşnak zabiti Hamazaspın başçılığı ilə ancaq ermənilərdən ibarət olan böyük hərbi dəstə Qubanı mühasirəyə alaraq, şəhəri toplardan və pulemyotlardan atəşə tutur.

Məlum olduğu kimi, Hamazaspın dəstəsi adi əsgərlərdən ibarət olmamışdır. Onlar xüsusi «cəza dəstəsi» adı altında birləşən, vəhşilikləri ilə seçilən ermənilərdən ibarət qoşun hissələri imiş.

Hamazaspı «cəza dəstəsi» ilə Qubaya şəxsən S.Şaumyan göndərmiş və bu barədə o, digər komissarlarla heç məsləhətləşməmişdi. Bu dəstəni təşkil edən isə hərbi komissar erməni Qriqori Korqanov olmuşdur. Q.Korqanov S.Şaumyanın təklifi ilə Hamazaspın dəstəsinə yalnız «Daşnaksutyun» partiyasının üzvü olan əsgərləri (iki min nəfər) daxil etmiş və ona qatı millətçi Venuntsu dəstə komissarı, Nikolay adlı hərbçini isə köməkçi tə’yin etmişdi.

Hamazasp Qubanı işğal etdikdən sonra şəhər camaatına hədə-qorxu mə’zmunlu müraciətində onun dəstəsinin bu yerlərə hansı məqsədlə göndərildiyi açıq şəkildə ifadə olunur. O vaxt Hamazasp demişdi: «Mən erməni xalqının qəhrəmanı və onun marağının müdafiəçisiyəm. Mən buraya – Qubaya xüsusi cəza dəstəsi ilə ona görə göndərilmişəm ki, iki həftə əvvəl burada öldürülən ermənilərin hayıfını sizdən alım. Mən buraya qayda-qanun yaratmaq Sovet hakimiyyətini qurmaq üçün gəlməmişəm.

Bu yerlərdə erməniləri qırdığınıza görə, Xəzər dənizinin sahillərindən tutmuş Şah dağına qədər olan ərazidə yaşayan bütün müsəlmanları məhv etmək barədə mənə göstəriş verilib. Mənə sizin yurd-yuvanızı yerlə-yeksan etmək, Şamaxıda törətdiklərimizi sizin də başınıza açmaq, erməni qardaşlarımızın qanının intiqamını almaq tapşırılıb.»

Hamazaspın dəstəsi istər Qubaya gələrkən bütün yol boyu, istər şəhərə girərkən, istərsə də mahalın digər ərazilərində olarkən çox dəhşətli və azğın hərəkətlər etmişlər. Ermənilər qarşılarına çıxan kəndləri, obaları, yurd yerlərini dağıdır, yandırır, rastlaşdıqları kişiləri, qadınları, uşaqları qəddarcasına qətlə yetirirdilər. Qubada bir-bir evlərə girib bəzən bütün ailəni məhv edən ermənilər hətta hamilə və uşaqlı qadınlara belə rəhm etməmişlər.

Məsələn, onlar Kərbəlayı Məmməd Tağı oğlunun 14 nəfərdən ibarət ailəsinin, Məhəmməd Rəsul oğlunun 5 nəfərlik ailəsinin başlarını kəsmiş, Hacı Dadaşbala Qasım oğlunun arvadı Bibixanım və oğlu Abdul Qasımı diri-diri oda ataraq yandırmış, Kərbəlayı Abuzər Məstan oğlunu və iki qızı - Hökuməni və Bustanı qucaqlarındakı körpələrlə birlikdə tikə-tikə doğramış, Məşədi Qənbər Molla Məhəmməd Saleh oğlunu, onun arvadını və beş körpə uşağını şaqqalamışlar.

Qubanın o vaxtkı ağsaqqallarından Molla Şahbaz, Usta Məhəmməd, Rəsul Bayram oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu, Məşədi Əli Məşədi Feyzulla oğlu, Kərbəlayı Dadaş Bağır oğlu, Cabbar Məmməd Əli oğlu, Səfərli Məşədi Talıb oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu və onlarca digər ailə başçısı qətlə yetirilmişdir.

Hər cür vəhşilik və talanlarla yanaşı, ermənilər ən alçaq və rəzil hərəkətlərə də əl atmaqdan çəkinməmişdilər. Belə ki, qansız erməni əsgərləri şəhərin hörmətli ağsaqqallarına əmr etmişdilər ki, onlara əylənmək üçün müsəlman qadın və qızları gətirsinlər. Bununla qəti şəkildə razılaşmayan Əlipaşa Kərbəlayı Məhərrəm oğlu və onun oğlu yerindəcə vəhşicəsinə güllələnmişdilər. Bə’zən ermənilər onların əmrlərini yerinə yetirməyən kişilərin gözlərini çıxarmış, qarınlarını xəncərlə doğram-doğram etmişlər. O vaxt şəhərdə iki mindən artıq kişini öldürən azğın erməni əsgərləri yüzə yaxın qadın və qızı zorlamış, namuslarına toxunmuşlar...

Şəhər əhalisinin əmlakı tar-mar edilərək oğurlanmışdı. Təkcə Qubanın özündə Hamazaspın əsgərləri dörd milyon manat nağd pul, xeyli qızıl pul, qiymətli daş-qaş və beş milyon manatlıq əşya-mal, iyirmi beş milyon manatlıq ərzaq ehtiyatı ələ keçirmişdilər. Xatırladaq ki, həmin qızılların və qızıl pulların bir hissəsi sonralar S.Şaumyan həbs edilərkən (öz məsləkdaşları ilə birlikdə) onun yük çamadanlarındakı 80 milyon məbləğindəki qızıl pulun içərisində olmuşdur.

Təkcə Qubanın özündə Hamazaspın dəstəsi 105 ev yandırmışdır. İbarihim bəy Şıxlarlıya, Məşədi Əli Hüseynova, Orucəli Məmmədova, Bəkir Mehrəliyevə, Səttar Məmmədyarova, Hidayət Əmirbəyova, Əli bəy Zizikliyə, Rəcəb Orucova, Yusif bəy Abdulsəlimbəyova, İsgəndər Abdullayevə məxsus böyük mülk-evlərin, şəhərdəki məscidlərin, bir sıra idarə və digər inzibati binaların yandırılıb külə döndərilməsi əhaliyə olduqca böyük ziyan vurmuşdu.

Hamazaspın «cəza dəstəsi» Qubaya gələrkən Bakı-Xaçmaz dəmiryolunun sağ və sol tərəflərində yerləşən kəndləri dağıtmış, yandırmış, əmlakını qarət etmiş, qaçıb canını qurtara bilməyənləri isə qətlə yetirmişdi. Bəzən hətta elə olub ki, bu və ya başqa yaşayış məntəqəsində camaat

ermənilərlə dil tapmağa, danışıqlar aparmağa cəhd göstərmiş, lakin əvəzində düşmən güllələrinin qurbanı olmuşlar. Məsələn, Dəvəçi icmasının Dəvəçibazar və Qızılburun camaatı on beş nəfərdən ibarət ağsaqqallar hey'ətini erməniləri duz-çörəklə qarşılamağa göndərmiş, lakin Hamazaspın göstərişi ilə onların hamısı güllələnmişdi.

Ermənilər bütün kəndlərdəki məscidləri dağıdaraq, müqəddəs quran kitablarını təhqir edərək ayaqlar altına atmış və yandırmışlar. Bütünlükdə Quba mahalında daşnaklar 122 kəndi dağıtmış, yandırmış, viran qoymuşlar. Həmin yaşayış məntəqələri bunlardır: Dəvəçi, Sədan, Çarxana, Dərə Zarat, Saqolcan, Eynibulaq, Ağasıbəyli, Kolanı, Uqah, Nardərə, Siyəzən, Rəhimli, Surra, Qaraqaşlı, Aşağı Quşçu, Sarvan, Əmirxanlı, Qarabulağ, Aygünlü, Qaraqurdlu, Qaraçı, Nərəcan, Xudat, Aşağı Buduq, Xaçmaz, Təzə və Köhnə Xaçmaz, Mürşüd oba, Xaspolad oba, Babalı, Mehraliqışlaq, Bəyqışlaq, Canaxır, Qobuqırağı, Mürsəlliqışlaq, Çarxı, Xırdaoymaq, Qaracallı, Yergüc, Hülövlü, Həsən Əfəndi, Ərəb, Qarabağlı, Çaxmaqlı, Ciğatay, İlxıçı, Avaran, Xuray, Çiləkir, Həzrə, Əcəxür, Düztahir, Həsənqala, Urva, Aşağıəlik, Aşağıləkər, Köhnə Xudat, Əvəcüğ, Zeyxur, Quzuqışlaq, Kədəzeyxur, Yasab, Nügədi, Amsar, İqrığ, Əski İqrığ, Daşlıyataq, Təkyə, Qımılqışlaq, Əlibəyqışlaq,Əniq, Aşağı Xuc, Alpan, Digah, Zizik, Mirzəməmmədkənd, Üçkün, Hacıqaib, Susay, Xucbala, Cimi, Rustov, Yenikənd, Küləzi, Çiçi, Söhüb, Nöhürdüzü, Zərqova, Afurca, Xəlfələr, Cök, Qrızdəhnə, Nabran və s. O vaxtlar ermənilərin Quba mahalında yandırdıqları bir sıra kəndlər - Əlixanlı, Ərəbəlməmməd, Ərəb-Xəmnə, Qulamlar, But-but, Tura, Əzizlər, Bişbişi, Aşalı, Küləşqışlaq, Yusifqışlaq, Dəndəlik, Xızı Fəriz, Ərəb Sofu, Qərəblər, Əbilə kəndləri büsbütün dağıdılmış, heç sonralar dirçələ bilməmişdir. Bə'zi kəndlərdə, məsələn, Nardərə, Qarabulaq, Nığır düzü kimi qədim yaşayış məskənlərində hətta indinin özündə 3-5 ev qalıb. Adları çəkilən məntəqələrdə elə bizim günlərdə təzə binaların özülü qazılarkən 75 il əvvəl ermənilərin yandırdıqları binaların külü üzə çıxır.

Ermənilərin Quba mahalında törətdikləri vəhşilikləri öz gözləri ilə görən, yaralanan, həm də təsadüf nəticəsində salamat qalan adamlar da olmuşdur. Onların söylədikləri daşnak əməllərinin necə dəhşətli və qansız hərəkətlər olduğunu bir daha sübut edir. Sonralar Quba şəhəri sakinlərindən, eləcə də mahalın digər yerlərində yaşayan əhalinin nümayəndələrindən Quba hadisələrinin tədqiq edən, öyrənən fövqəl'adə istintaq komissiyası bir sıra ifadələr almışdır. Həmin komissiyanın üzvü A.Novatskinin hazırladığı məruzə erməni vəhşiliklərini kifayət qədər əks etdirmişdir. O, hətta mə'ruzəsinin sonunda Quba qırğınını törədənlərin ən ağır cəzalara layiq

olduqlarını da qeyd etmişdir.[1] Lakin belə bir qiymətli sənəd uzun müddət bilərəkdən unudulmuş, gizlədilmişdir...

Uzun illər, 1918-ci il hadisələrinin çoxu qəsdən unuduldu. Xüsusən Şimali Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyət başına gəldikdən sonra ermənilərin Bakıda, Şamaxıda və Qubada törətdikləri vəhşiliklər barədə danışılmadı. Azərbaycanda ən məsul vəzifələrə irəli çəkilən ermənilər və erməniपərəst «azərbaycanlılar» olub-keçənləri çox böyük ustalıqla ört-basdır edə bildilər. Xalqdan gizlədilən həqiqətlər xatirələrdən silindi.

Vaxtilə görkəmli ədibimiz Üzeyir bəy Hacıbəyli 1918-ci ilin mart aylarında ermənilərin qansız və vicdansız hərəkətləri ilə bağlı yazırdı ki, əgər Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtında köməyə gəlməsəydilər, azğınlaşmış ermənilər nəinki Bakıda, Şamaxıda, Qubada, bəlkə də bütün Azərbaycanda daşı daş üstə qoymazdılar... Bəli, o vaxt erməni vəhşiliklərinin qarşısına türklər Göyçay bölgəsində sədd çəkdilər, daşnakların bütün dəstələri darmadağın edildi.

Bakıda, Qubada və Şamaxıda törədilən qırğınlar tarixçilərimiz tərəfindən bir-birinə zidd mövqedən qiymətləndirilmişdir. Bunun da bəzi obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Hələ o vaxtlar qeyri-bolşevik partiyaların əksəriyyəti bu hadisələri bütünlüklə milli qırğın hesab edir, bolşevikləri, erməni millətçilərini müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətdə təqsirləndirirdilər. Bolşeviklər isə mart-may hadisələrini əsasən sinfi düşmən qüvvələrinə qarşı mübarizə, Sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda əksinqilab üzərində böyük qələbə, vətəndaş müharibəsi hesab edirdilər.

Lakin bu gün bizim üçün hər şey aydındır. Törədilən vəhşiliklərin, cinayətlərin başbilənləri, əlləri qana bulanmış düşmənlərimiz haqqında çox şey bəllidir.

* * *

Bakıda törədilən qırğınlar Erməni Milli Şurasının «qələbəsi» sayılsa da, Müsəlman Milli Şurasının ağır məğlubiyyətə uğraması heç də daşnakların qələbəsi deyildi. Düzdür, Bakıda axıdılan günahsız qanlar nə qədər faciəli olsa da, o dövrdəki müvəqqəti məğlubiyyətlər azərbaycanlıları heç də həvəsdən salmadı, mübarizlik ruhunu qıra bilmədi.

[1] АРДА, Ф.1061, siy.1, İş 95, v.5-8; Bax: История Азербайджана по документам и публикациям, səh. 182-187.

Əksinə, «mart günlərindən sonra, azərbaycanlılar artıq muxtariyyətdən deyil, ayrılmaqdan danışır, və öz ümidlərini rus inqilabına yox, Türkiyənin köməyinə bağlayırdılar.»[1]

Faciəli Mart qırğınından sonra Bakıda yerləşən Müsəlman Milli Şurası və azərbaycanlıların digər siyasi təşkilatları müvəqqəti olaraq Gəncəyə və Tiflisə köçmək məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində daşnakların törətdikləri vəhşiliklərin dalğaları tədricən Gəncə və onun ətraf yerlərində də hiss olunmağa başlayırdı.

Əslində Gəncə və onun ətraf ərazilərində azərbaycanlıların qırğınlarını həyata keçirmək üçün Bakının «bolşevik» daşnakları ilə Qarabağ erməniləri əl-ələ verməli, qüvvələrini vahid məqsədə yönəltməli idilər. Daha doğrusu, daşnaklar Göyçayı, Yevlaxı, Goranboyu zəbt etdikləri vaxt Qarabağ erməniləri də cənubdan Gəncə istiqamətində öz planlarını həyata keçirəcəkdilər. Hətta o vaxtlar Azərbaycan demokratik qüvvələrinin məqsədinin lağa qoyan daşnak lideri S.Şaumyan və digər erməni liderləri mətbuat səhifələrində azərbaycanlılara rişxəndlə bildirirdi ki, «Siz muxtariyyət deyil, xarabazar alacaqsınız». S.Şaumyan və onun əlaltıları bunula demək istəyirdilər ki, azərbaycanlılar öz ulu torpaqlarında heç vaxt nə milli dövlət yarada biləcək, nə də Qafqazda muxtariyyət əldə edəcəklər.

Erməni daşnaklarının niyyətləri çox dərin qatlarda Azərbaycanı erməniləşdirmək arzusu ilə bağlı idi. Belə ki, 1918-ci ilin aprelində təşkil olunmuş Bakı quberniyası Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərləri nəinki Azərbaycanın türk xalqına öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu rəva görmür, hətta başçıları S.Şaumyan «Azərbaycan» sözünü qəbul etməkdən imtina edirdi. Əmiryanın redaktoru olduğu «Bakinski raboçi» qəzeti bu sözü məsxərəyə qoymaqdan belə çəkinmirdi. «Bakı və Bakı quberniyasında milli qüvvələrə divan tutduqdan sonra, Bakı Soveti özünün əsasən erməni hərbi hissələrindən ibarət olan dəstələrini Gəncəyə hücuma hazırlayırdı.[2]

Ermənilərin Bakıda törətdikləri vəhşiliklər tədricən Azərbaycanın digər bölgələrində də təkrar olundu.

M.Ə.Rəsulzadə «Azərbyacan Cümhuriyyəti» kitabında erməni daşnaklarının o vaxtkı əməlləri barədə yazır: «Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsasında yaxılan xanimanların,

---

[1] Qafqaz Azərbaycanı Respublikası, Paris, 1919, səh. 21.
[2] «Azərbaycan» qəzeti, № 11, 1993.

qıyılan irz və namusların, kəsilən qarı qocaların, yağmaya gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili təsəvvür bir faciə təşkil edir.»[1]

Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası əsasən ermənilərdən ibarət bolşevik silahlı dəstələrini Hacıqabul, Kürdəmir və Göyçay, eləcə də Salyan və Lənkəran istiqamətlərinə göndərərək, yerli əhalini - azərbaycanlıları qırmaq barədə göstərişlər hazırlamışdı.

Bakı Komissarları Sovetinin rəhbəri Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik təşkilatları azərbaycanlılarla öz milli haqq-hesablarını bolşevizm pərdəsi altında çəkən daşnak şovinistləri ilə dolmuşdu.[2] Şamaxı və Göyçay istiqamətində göndərilən erməni silahlı dəstələrinə S.Şaumyanın ən yaxın dostları Stepan Lalayan və Tatevos Əmirov başçılıq edirdilər.

Gəncədə azərbaycanlıların kütləvi qırğınlarını təşkil etmək üçün ermənilər çox böyük hazırlıq işləri aparırdılar.

Məsələn, V.İ.Leninin tövsiyəsi və himayədarlığı ilə Bakıya xüsusi səlahiyyətlə fövqəladə bolşevik komissarı təyin olunan S.Şaumyan Bakı Sovetinin sədri kimi belə bir göstəriş verdi ki, Bakıda olduğu kimi, Gəncədə də hərbi alayların ixtiyarında olan bütün silahlar ermənilərin əllərində cəmləşdirilsin.

Əslində o vaxtlar Zaqafqaziya Seymi belə bir qərar çıxarmışdı ki, Gəncədə yerləşən 216-cı və Bakıda yerləşən 219-cu alaylar özlərinin bütün silahlarını və sursatlarını müvafiq olaraq yeni yaradılan Gəncə və Bakı müsəlman alaylarına versinlər. Amma ermənilər bu işə heç cür yol vermək istəmirdilər. Onlar hər cür hiylə və üsuldan istifadə edərək 216 və 219-cu alayların silahlarını öz əllərinə keçirməyə müvafiq olmuşdular.

Gəncədə ermənilərin bu hərəkətləri çox böyük narazılıqlara səbəb olmuşdu. Azərbaycanlılarla ermənilər arasında qanlı toqquşmalar başlandı. Vəziyyətin getdikcə ağırlaşması həm Bakıda, həm də Tiflisdə ciddi narahatlıq doğurdu. Yaranmış gərginlikdən çıxış yolu tapmaq məqsədilə Zaqafqaziya Seymindən müsəlman və erməni milli şuralarından, habelə «Müsavat» partiyasından səlahiyyətli nümayəndələr Gəncəyə göndərildi. Danışıqlardan sonra azərbaycanlılar Milli Ordunun yaradılması işində xeyli fəallıq göstərdilər. Ermənilərin hər cür maneçiliklərinə, fitnə-fəsadlarına baxmayaraq qısa müddət ərzində həm Gəncədə, həm də Azərbaycanın digər yerlərində milli ordunun yaradılması sahəsində bir sıra konkret işlər görüldü.

---

[1] Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990, səh. 37.

[2] Təbrizli Əhməd, Dağlıq Qarabağ tarixi və ona dair sənədlər, 1-ci cild, Stasburq, 1989.

Bütün bu məsələlərin müqabilində ermənilər həm gizlicə, həm də aşkar çoxlu əks-tədbirlərə əl atırdılar. Daha doğrusu, daşnaklar xəlvətcə öz işlərini görürdülər. Həştərxandan, Krasnovodskdan gələn ermənilər bu bəhanə ilə Bakıda saxlanırdılar ki, guya müsəlmanlar yollarda onlara hücum edirlər. İrandan və Krasnovodskdan paroxodlarda Şura hökuməti adına gətirilən mühümmati-hərbiyyə və qeyri şeylər daşnakların əlinə keçirdi. Bu şeylər etibarlı yerlərə yığılırdı. O cümlədən Mantaşovun zavoduna və qeyri yerlərə.

Bunların hamısı ilə bərabər eyni zamanda Şaumyan və Avakyanın fitnəkarlığı sayəsində Şamaxı hadisələri vaqe oldu.[1]

Şamaxıda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərlə bağlı S.Şaumyanın daşnaklara müraciətlə hazırladığı məktub Gəncə komendantının əlinə keçir. Həmin məktubdan açıq-aydın görünürdü ki, həm Şaumyan, həm də Avakyan ən qatı daşnakdırlar.

S.Şaumyan Bakı Xalq Komissarları Soveti adından 1918-ci ilin iyun ayının 6-da ermənilərdən ibarət hərbi hissələrin Gəncə üzərinə hücumu barədə əmr hazırlayır və daşnak sərkərdələrinə xüsusi tapşırıqlar verir.

Şamaxı şəhərini və onun ətraf kəndlərini viran qoyan, müsəlman əhalisini ucdantutma qıran vəhşi daşnaklar Gəncə istiqamətində irəliləməyə başlayırlar. Erməni silahlı qüvvələri əgər Bakıdan Şamaxıya üç günə gedib çıxmışdılarsa, onlar iki gün ərzində Ağsu və Göyçayı da zəbt etməyə imkan tapdılar. Vəziyyət çox ağırlaşırdı. Bütünlükdə həm yeni yaradılmış ADC-nin, həm də bir millət kimi azərbaycanlıların taleyi məsələsi ortaya çıxmışdı. Faciənin qarşısını almaq üçün qəti tədbirlər görmək vaxtı çatmışdı. Həmin günlər barədə qocaman müəllim M.F.Axundovun xatirələri çox maraqlıdır. O yazır: «Bu vaxt bizim milyonçular İrana müraciət edib kömək istəyirlər. İran isə ancaq üçüncü müraciətdən sonra cavab verir ki, biz sizin daxili işinizə qarışmırıq. Bundan sonra H.Z.Tağıyev Türkiyəyə, Ənvər paşaya müraciət edir. Ənvər paşa dərhal İstanbul müdafiəsindən seçmə türk diviziyalarını çıxarıb Azərbaycana köməyə göndərir. Bu zaman Tovuzda atamgil qiymətdən ağır, çəkidən yüngül əşyaları yığıb, qaçmağa hazırlaşırlar. Bir azdan xəbər çatır ki, türklər eşelonla köməyə gəlirlər. Atamgil əllərində duz-çörək, gözlərində yaş türkləri qarşılamaq üçün vağzala çıxırlar.

Türk diviziyaları Göyçayda ermənilərin qarşısını kəsir, onları qova-qova Bakıya daxil olur. Hər stansiyada bir zabit, 5-6 əsgər qoyurlar ki, yerli azərbaycanlılardan özünü müdafiə dəstələri yaratsınlar.

[1] «Azərbaycan» qəzeti, 31 mart 1919-cu il.

Amma türk diviziyalarının yerinə qoyulmuş ərəb diviziyalarının ingilislərə satıldığını görən Mustafa Kamal paşa Atatürk Azərbaycandan diviziyaları geri çağırır (Bunun başqa obyektiv və subyektiv səbəbləri də olmuşdur – müəll.). Beləliklə, türklərin Göyçə gölünü və Dərbəndi Azərbaycana qaytarmaq planları yarımçıq qalır».[1]

Doğrudan da həmin ağır günlərdə qardaş Türkiyənin kömək əli vaxtında yetişməsəydi, Azərbaycan torpağının və azərbaycanlıların taleyinin necə olacağını, bütün bunların nə ilə nəticələnəcəyini təsəvvür belə etmək çətindir.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandı. İyun ayının 4-də Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Türkiyə dövləti (Osmanlı imperiyası) arasında dostluq və qarşılıqlı yardım barədə müqavilə bağlandı.

ADC hökuməti Tiflisdə təxminən üç həftəlik fəaliyyətindən sonra iyun ayının 16-da Gəncə şəhərinə köçdü.

Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması və hökumətin müvəqqəti olaraq Gəncədə yerləşməsi bu qədim şəhərdə ermənilərin daha geniş şəkildə əl-qol açmalarına imkan vermədi, onların hazırladıqları bir çox azğın və murdar planları alt-üst etdi. Azərbaycana Türkiyədən silahlı qoşun hissələrinin köməyə gəldiyini görən daşnaklar müttəfiqlər sorağında çox yollara əl atdılar. Lakin S.Şaumyan və onun tərəfdarları iyul ayının sonunda istefa verməyə məcbur oldular. Bakıda hakimiyyəti eser-menşevik və yeni daşnaklardan ibarət Sentrokaspi diktaturası aldı.

Az keçməmiş özünün çox gücsüz olduğunu başa düşən Sentrokaspi ingilisləri kömək üçün Bakıya dəvət etdi. Lakin Odlar yurdunda ağalıq etmək arzusu ilə yaşayan yad və qondarma hökuməti nə ingilislər qoruya bildi, nə də özünün 14-cü maddəsi ilə ADC-yə arxadan zərbə vuran Mudros sazişi.

Avqust ayının ikinci yarısında Azərbaycan dövlətinin qoşunları, eləcə də Türkiyədən öz qan qardaşlarını müdafiə etmək üçün gəlmiş türk hərbi dəstələri Bakı üzərinə qəti hücum planları hazırladılar.

1918-ci il sentyabrın 15-də general-leytenant Əliağa Şıxlinskinin rəhbərliyi altında Azərbaycan və üç gün sonra isə Nuru paşanın başçılığı ilə türk qoşun hissələri Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti paytaxtı Bakını menşevik, eser və daşnaklardan ibarət oyuncaq Sentrokaspi hökumətindən təmizlədi. İngilislər elə sentyabrın 15-də Bakını tərk etdilər. Öz xalqına sadiq sərkərdələrin və kifayət qədər silahın olması bu ağır müharibədə igid

---

[1] «Vətən səsi» qəzeti, 26 mart 1993-cü il.

Azərbaycan əsgərlərinə qələbə qazandırdı. 15 min nəfərlik qoşunla düşmənin 50 minlik ordusu tamamilə darmadağın olundu.

Azərbaycan hökuməti Bakıya köçdü.

5. AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ MÜNAQİŞƏLƏR VƏ QAÇQINLAR PROBLEMİ

1918-ilin mayında Zaqafqaziyada üç müstəqil Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri yaransa da onların arasında sərhədlər dəqiq müəyyən edilməmişdi. Çar Rusiyası dövründə Qafqaz canişinliyinə tabe olan quberiniyalarda azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin qarışıq şəkildə məskunlaşması bu sərhədləri müəyyən etməkdə çətinlik yaradırdı.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan və Azərbaycanla Gürcüstan respublikaları arasında 11 zonada mübahisəli ərazilər problemi meydana çıxmışdı. Həmin ərazilərin bəzilərində mübahisələr dinc yolla, yəni əhalinin öz müqəddəratını azad təyinetmə prinsipi ilə həll edildiyindən silahlı müdaxiləyə ehtiyac qalmamışdı. Əksər hallarda isə Ermənistan və Gürcüstan hökumətləri məsələni silah gücünə həll etməyə cəhd göstərdiklərindən, problemin həlli daha da kəskinləşmişdi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97297,67 kv.km (Bakı quberniyasında 39075,15 kv.km, Gəncə quberniyasında 44371,29 kv.km, Zaqatala quberniyasında 3992,54 kv.km, İrəvan quberniyasında 9858,69 kv.km) təşkil etmişdir. Azərbaycanla Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazisi 16598,30 kv.km (İrəvan quberniyasında 7913,17 kv.km, Tiflis quberniyasında 8685,30 kv.km) olmuşdur. ADC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113895,97 kv.km olmuşdur.[1]

Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Respublikası öz mübahisəsiz ərazilərindən Moskvanın təzyiqi ilə müxtəlif dövrlərdə təqribən 10 min kv.km ərazisini Ermənistan və Gürcüstana verməyə məcbur olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə Zaqafqaziya respublikaları arasında mövcud olmuş ərazi mübahisələri olduqca mürəkkəb xarakter almışdı. Bu münaqişələrin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, mübahisəli ərazilərin etnik müsəlman əhalisi bir qayda olaraq, zərər çəkən tərəf olmuş, qonşu respublikalar, xüsusən də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən təcavüzə qalmışdır.

1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında

---

[1] Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Bakı. 1920, 1-ci hissə, səh. 50.

112), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni-Bəyaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə yeksan edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdü.[1]

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Zaqafqaziya Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym Hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.[2]

1918-ci ilin mayında əzəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan dövləti yaradılan zaman onun paytaxtının hansı şəhər olacağı müəyyən edilməmişdi. Azərbaycan hökuməti milli münaqişələrə son qoyulması məqsədilə mayın 29-da İrəvan şəhərinin paytaxt elan edilməsi üçün ermənilərə güzəştə getdiyini bəyan etmişdir. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirmişdi.[3]

1918-ci il iyunun 4-də imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km-ə çatırdı və Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı ərazi iddiası olmadığını bildirmişdi. Lakin Şərqi Anadoluda qırğınlar törətdikdən sonra türk qoşunlarının önündən qaçan erməni silahlı qüvvələri general Andranikin komandanlığı altında Gümrüdən Qarakilsəyə, oradan Dilican dərəsinə və Göyçəyə, sonra Naxçıvana, oradan da Zəngəzura adlayaraq, həmin ərazilərdəki müsəlman kəndlərini viran qoymuşdu. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngəzurdan Qarabağı təhdid etməsi Azərbaycan hökumətini ciddi narahat edirdi.

Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanaraq Andranikin qüvvələri ilə qovuşmaq, Qarabağla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisinin silah gücünə qovaraq Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər.

---

[1] АРДА, ф.894, siy.10, iş 80, v. 49-56; АРДА, ф.970, siy.10, iş 16, v. 1-9; АРДА, ф.1061, siy.1, iş 95, v.5-8; АРДА, ф.970, siy.1, iş 1, v. 28-29; АРДА, ф.970, siy.1, iş 166, v. 7.

[2] Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Bakı. 1920, 2-ci hissə, səh. 10-11.

[3] АРДА, ф.970, siy.1, iş 5, v. 14; Həsənov C., göstərilən əsəri, səh. 89.

Andranikin quldur dəstələri Yeni-Bəyazid qəzasının Göyçə nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzə Qoşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdu. Bu kəndlərin nümayəndələri Gəncəyə gəlib hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə müraciət etmiş, Yeni-Bəyazid qəzasında müsəlmanlara qarşı qırğınlara son qoyulmasında köməklik göstərilməsini tələb etmişdilər. Bu səbəbdən də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə etirazını bildirmiş, əhalinin maneəsiz olaraq öz yerlərinə qayıtmaları üçün gördüyü tədbirlər haqqında ondan cavab istəmişdi.[1]

Erməni silahlı qüvvələri Göyçəni darmadağın etdikdən sonra Naxçıvanı işğal etmiş oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Gorus nahiyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirərək, əgər erməni qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzrinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi.[2] Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını bəhanə edərək, avqustun 1-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan daşnak hökumətini tanımadıqlarını bəyan etmələri olmuşudu. Elə buna görə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi.[3]

Ermənistan hökumətinin 1918-ci ilin oktyabrında Qazax qəzasının Karvansara nahiyəsinə (indiki İcevan) öz nümayəndəsini təyin etməsi və silah gücünə həmin ərazinin idarə etməyə başlaması da Azərbaycan hökumətinin narazılığına səbəb olmuş, buna qarşı etirazını bildirmişdi.[4]

Azərbaycan hökuməti Ermənistanla münasibətləri sivilizasiyalı yollarla nizama salmaq, milli münaqişələrə və silahlı toqquşmalara son qoymaq, ərazi iddialarını ədalətlə həll etmək, qaçqınların vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın əvvəllərində Məmməd Xan Təkinskini Ermənistana daimi nümayəndə təyin etmişdi.

---

[1] АРДА, ф.970, siy. 1, iş 11, v. 149
[2] Yenə orada, v. 180.
[3] Yenə orada, v. 193.
[4] АРДА, ф. 887, siy. 1, iş 6, v. 370.

1918-ci ilin payızında Azərbaycan tərəfi sülh konfransı keçirmək üçün Ermənistan hökumətinə dəfələrlə müraciət etsə də, əks tərəf bu təklifə etinasız yanaşmışdı. Oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk və alman qoşunlarının Zaqafqaziyadan geri çəkilməsindən və özünə müttəfiq saydığı Antanta ölkələrinin simasında ingilis qoşunlarının Zaqafqaziyaya mandat almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən Ermənistan tərəfi silah gücünə Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri hesabına öz ərazisini genişləndirmək yolunu tutmuşdu. Lakin İrəvan quberniyasının Vedibasar və Zəngibasar nahiyələrində, Şərur-Dərələyəz qəzasında yerli müsəlman özünümüdafiə dəstələrinin erməni silahlı qüvvələrinə vurduğu sarsıdıcı zərbələr, gürcü qüvvələrinin Borçalı və Loruda əks hücumları Ermənistanı sülh danışıqlarına getməyə məcbur etmişdi.

Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələrinin Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Birləşmiş dövlətlərin Ali komissarlığı Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında neytral zona yaratmaq, bununla da həmin əraziləri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq istəyirdi. Lakin Azərbaycan hökuməti bu məsələdə ona edilən təzyiqləri dəf edərək, o şərtlə neytral zona yaradılmasına razılıq vermişdi ki, həmin ərazidə Azərbaycanın suveren hüquqları saxlanmış olsun.

1919-cu il noyabrın 23-də ərazi mübahisələrini həll etmək üçün Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının Baş nazirləri Tiflisdə görüşmüşdülər. Həmin görüşdə Ermənistan hökuməti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün öz qoşunlarını zəbt etdiyi Zəngəzurdan çıxarmağı öhdəsinə götürmüşdü.

Lakin Ermənistan hökuməti Zəngəzurda işğal edilmiş yaşayış məntəqələrindən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması haqqında verdiyi vədin əksinə olaraq, 1920-ci il yanvarın 19-25-də Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsində 48 kəndi, 4-cü sahəsində isə 3 kəndi darmadağın etmiş, yerli müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdu.

1920-ci ilin mart ayında bolşevik qoşunlarının şimaldan Azərbaycan sərhədinə yaxınlaşdığı zaman Erməni Milli Şurasının üzvlərinin gizlicə Ermənistandan Qarabağa gəlmələri, orada təxribatlar və milli qırğınlar törətmələri vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdi. Azərbaycan hökuməti Ermənistan emissarlarının Qarabağdan uzaqlaşdırılması, separatçı ermənilərin susdurulması üçün ciddi tədbirlər görmüş, Qarabağda öz suveren hüquqlarının qorunmasını təmin etmişdi.

1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin rəsmən tanınmasından sonra belə, ərazi mübahisələrinə, milli münaqişələrə son qoyulmamışdı.

Qaçqınlar problemi isə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə Birinci Dünya müharibəsindən və 1918-ci il mart-aprel aylarında Bakı və İrəvan quberniyalarında baş verən milli münaqişələrdən miras kimi qalmışdı.

Birinci Dünya müharibəsində Şərqi Anadoludan, Balkanlardan və s. münaqişə ocaqlarından Bakı quberniyasına, xüsusən də Bakı şəhərinə minlərlə qaçqın pənah gətirmişdi. Bakıya gələn qaçqınların əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar təşkil edirdilər. Həmin dövrdə Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı erməni qaçqınlarına Yardım komitəsi, Latış Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Müharibə nəticəsində Dağılmış Polyak Əhalisinə Kömək Komitəsi, knyaginya Tatyana Nikolayevanın təsis etdiyi komitənin Qaçqınların qeydə alınması üzrə Bakı Komitəsi, Qafqaz Cəbhəsində Qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə Baş müvəkkilliyinin Bakı şöbəsi və s. cəmiyyətlər və komitələr fəaliyyət göstərirdi. Bakı Qradonaçalnikinin 1917-ci il dekabrın 31-də Petroqrada göndərdiyi məlumatında göstərilirdi ki, Bakıda 2568 qaçqın – o, cümlədən 1763 erməni, 276 latış, 169 rus, 157 yəhudi, 95 yunan, 84 polyak, 13 aysor, 7 macar, 3 çex, 1 bolqar qeydə alınmışdır.[1] Göründüyü kimi, Bakı Qradonaçalniki müsəlman qaçqınlarını yardımdan məhrum etmək məqsədilə müsəlman qaçqınlarını qeydə almamışdı. Əslində isə həmin dövrdə Şərqi Anadoludan, xüsusən də Qars vilayətindən minlərlə türk qaçqını Bakıda sığınacaq tapmışdı. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti onları himayəyə götürmüşdü. ADC hökuməti Gəncədə yerləşdikdən sonra Səhiyyə və Himayəçilik nazirliyi yaradılmış, Xudadat bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi.

ADC hökuməti oktyabr ayında Bakıya köçən zaman bu nazirlik 2 yerə – Səhiyyə nazirliyinə və Himayəçilik nazirliyinə bölünmüşdü.

Himayəçilik nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu:

1. Qaçqınlar məsələsi. Qonşu ölkələrdən (Ermənistan və Türkiyədən) gələn qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək.

2. Himayəçilik məsələsi. Azyaşlı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və düşərgələr təşkil etmək, kasıblar üçün ucuz qiymətlə yeməkxanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək.

Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün nazirlikdə 3 şö'bə – himayəçilik, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələri yaradılmışdı. Nazirlik yerlərdə məsələləri

---

[1] АРДА, ф. 46, siy. 2, iş 235, v. 6.

qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1)Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2)Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3)Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4)Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5)Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6)Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi himayəçilik nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1)Bakıda və onun mədən rayonlarında, 2)ölkənin digər yerlərində, 3)xarici dövlətlərdə.

1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qocalar üçün Suraxanıda, Romanıda, Maştağada, Bülbülədə, Ermənikənddə və Bayılda yeməkxanalar açılır. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə yeməkxanaların sayı 17-yə çatdırılır, 2 ərzaq paylanma məntəqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərir.

Himayəçilik nazirliyi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Qars vilayətindən gəlmiş və Ermənikənddə məskunlaşmış təqribən 700 qaçqının gündəlik çörək ehtiyacı xərclərini öz üzərinə götürmüşdü. Bu məqsədlə 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci il yanvarın 1-nə qədər müddətdə 526195 manat vəsait ayrılmışdı.

1919-cu ildə qaçqın dairələri üzrə mənzərə aşağıdakı kimi olmuşdu:

1. Gəncə dairəsində – qaçqınların sayı 21098 nəfər, 5 qida məntəqəsi, 3 yetimxana, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

2. Şamaxı dairəsində - qaçqınların sayı 26877 nəfər, 13 qida məntəqəsi, 2 yetimxana, bir erməni uşaq evi, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

3. Nuxa dairəsində – qaçqınların sayı 5100 nəfər, bir qida məntəqəsi, bir müsəlman, iki erməni uşaq evi açılmış, 2623 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

4. Qarabağ dairəsində – 20 mindən artıq qaçqına yardım edilmiş, 3 ay ərzində Zəngəzur qaçqınlarına 187500 manat kredit ayrılmışdı.

5. Lənkəran dairəsində 3205 nəfərə ərzaq yardımı edilmiş, bir qida məntəqəsi, bir yetimxana açılmış, 4 min puddan artıq taxıl məhsulları paylanmışdı.

1919-cu ildə Gəncə dairə müfəttişinin verdiyi məlumata görə, Gəncədə müsəlman qaçqınları ilə yanaşı, 3928 nəfər erməni (o cümlədən 1818 nəfər Türkiyə ermənisi), erməni silahlı qüvvələri tərəfindən didərgin salınan Saratovka və Novo-İvanovka kəndlərindən 427 rus qaçqınları

sığınacaq tapmışdı. Himayəçilik nazirliyi Gəncədə erməni qaçqınları üçün lazaret (hərbi xəstəxana) açmışdı.[1]

Qeyd etdiyimiz kimi, Himayəçilik nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımıza, müsəlman qaçqınlarına kömək etməkdən ibarət olmuşdu. ADC hökuməti 1919-cu il iyunun 4-də İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskiyə tapşırıq vermişdi ki, İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış kəndləri haqqında, orada öldürülənlərin ad-familiyaları haqqında, əsir götürülənlər, oğurlanmış sürülər haqqında statistik rəqəmləri toplayıb göndərsin. Azərbaycan hökuməti bu faktlardan Paris Sülh konfransında istifadə etmək istəyirdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu faktlardan böyük dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçılarına müraciətində istifadə etmişdi.[2]

Ermənistandakı müsəlman qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski Himayəçilik nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlamışdı.

Hələ Birinci Dünya müharibəsi zamanı Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qarsda şöbəsi açılmışdı. Bu cəmiyyət erməni soyqırımından xilas olan 40 min türkü aclıqdan, ölümdən xilas etmişdi. ADC dövründə həmin şöbə əsasında Qarsda nümayəndəlik açılmışdı. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək qaçqınların problemlərini həll etmək üçün maddi yardım və məmurlar istəmişdi.[3] Azərbaycan hökuməti Çıldır və Ağbaba nahiyələrinin əhalisinə, İrəvan quberniyasının kəndlərindən qaçıb həmin ərazilərdə sığınacaq tapmış qaçqınlara kömək göstərilməsi üçün bir neçə diplomatik şəxslər vasitəsilə (bir heybə) qızıl pul göndərmişdi.[4]

1918-1920-ci illərdə Ermənistandan və Qars vilayətindən azəri türkləri əsasən İrəvan-Gümrü-Tiflis, Qars-Gümrü-Tiflis dəmiryolu vasitəsilə Gürcüstan sərhədinə gəlmiş, oradan isə Tiflis-Gəncə-Bakı dəmiryolu vasitəsilə Azərbaycana yol salınmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu il ərzində Ermənistandan və Qars vilayətindən Tiflisə gəlib çıxan qaçqınların Azərbaycana yol salınması üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyi Gürcüstan Yollar nazirliyinə 171 vaqon sifariş vermişdi.[5]

---

[1] АРДА, ф. 28, siy. 1, iş 13, v. 7.
[2] АРДА, ф. 970, siy. 1, iş 65, v. 3.
[3] Yenə orada, v. 27.
[4] Fahrettin Erdoğan, göstərilən əsəri, səh. 241.
[5] АРДА, ф. 897, siy. 1, iş 40, v. 1-204.

Azərbaycanın Ermənistandakı Daimi Nümayəndəliyinin verdiyi məlumata görə təkcə 1919-cu ildə Yeni-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalisinin sayı 200 minə çatırdı. Himayəçilik nazirliyinin Ermənistandakı nümayəndəsinin verdiyi məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi haqqında Parlamentə qərar layihəsi təqdim etmişdi. 1919-cu ilin iyulunda bu məqsədlə 3 milyon manat vəsait ayrılır. Bu vəsaitin hesabına Ermənistana 15 vaqon un, taxıl və arpa göndərilmişdi. Bundan əlavə 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Hansı ki, sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi. Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün onların keçdiyi yolların üzərində səyyar qida məntəqələri (pulsuz yeməkxanalar) açılmışdı. Himayəçilik nazirliyinin göstərişi ilə belə qida məntəqələri Aşağı Saral stansiyasında və Tiflis yaxınlığında açılmışdı.[1]

ADC-nin süqutu ərəfəsində 1918-ci ilədək indiki Ermənistan ərazisində yaşamış 575 min nəfər müsəlman əhalidən cəmisi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdı.[2] Deməli, 1918-1920-ci illərdə Ermənistanda soyqırıma məruz qoyulan yarım milyondan artıq azərbaycanlı əhalidən öz canlarını xilas edə bilən əhalinin əsas hissəsi qaçqın kimi Azərbaycanda sığınacaq tapmışdı. Lakin qaçqınların öz özəli torpaqlarına qayıtması problemi ADC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qalmışdı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti dövründə də ədalətlə həll edilməmişdi. 1922-ci ilədək indiki Ermənistana – öz tarixi etnik torpaqlarına cəmisi 100 min azərbaycanlı qayıda bilmişdi.

---

[1] Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г, Bakı, 1920, III hissə, səh. 87.

[2] Korkodyan Z., Sovet Ermənistanını əhalisi, 1831-1931, (ermənicə). İrəvan, 1932, səh.185; Bax: İ.Məmmədov, S.Əsədov, Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi, Bakı.1992, səh. 33.

III FƏSİL:
ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI REPRESSİYA VƏ DEPORTASİYA SİYASƏTİ

1. OTUZUNCU İLLƏR REPRESSİYASI

1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra daşnak hakimiyyəti dövründə qədim ata-baba yurdlarından didərgin salınaraq Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və Gürcüstana sığınmış müsəlman qaçqınlarının bir qismi qayıtmağa müvəffəq olmuşdular.

Ermənistan rəhbərləri qaçqınların geri qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirir, onları Ermənistan ərazisinə buraxmaq istəmirdi. 1922-ci ilin yayında Ermənistan hökuməti yoluxucu xəstəliklərin yayılmasını bəhanə edərək, İran ərazisində sığınacaq tapmış qaçqınların Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqəsindən keçərək Ermənistana qayıtmalarının qarşısını almaq üçün dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdi. Vedibasar və Zəngibasar qaçqınlarına o şərtlə qayıtmağa icazə vermişdilər ki, onların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etməmələri sübuta yetirilmiş olsun.[1]

Lakin Ermənistan hökumətinin müqavimətinə və orada hökm sürən aclıq və səfalətə baxmayaraq, artıq 1922-ci ildə 100 min qaçqın doğma yurdlarına qayıtmışdı. Müsəlmanların yaşamış olduqları kəndlərin çoxunda Türkiyədən gəlmiş erməni ailələri yerləşdiklərindən, qayıdan qaçqınlar ya öz yurdlarını yenidən tərk etməyə məcbur olmuş, ya da ermənilərlə birgə yaşamağa məhkum olmuşdular. Sonralar 80-dən artıq ermənilərlə qarışıq yaşayış məskənləri beləcə yaranmışdı.

1926-cı ildə Ermənistanda 743573 erməni, 84717 türk siyahıya alınmışdı. 1939-cu ildə isə 1062000 erməni, 130800 türk qeydə alınmışdı. Müqayisədə ermənilər 42,7%, türklər isə 56,8% artmışdı. Türklərin yüksək artımı erməniləri narahat edirdi.

Bəs Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı repressiyalar necə həyata keçirilirdi? Təbii ki, həmin dövr Ermənistan mətbuatında bu məsələ ilə əlaqədar heç bir iz buraxılmamışdır. Lakin həmin dövrdə repressiyadan canını qurtarıb İran və Türkiyəyə qaçan mühacirlərin verdikləri məlumatlar Türkiyədə və Almaniyada çıxan bir sıra məcmuələrdə öz əksini tapmışdır. 20-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərində bütün Sovet İttifaqında həyata

---

[1] Azərbaycan Respublikası DA, F.28., siy.1, iş 210, vərəq 125.

keçirilən kollektivləşmənin ən sərt tədbirləri Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilirdi. İlk növbədə ata-babadan varlı olanların mal-qarasını əllərindən alıb kolxoz təsərrüfatına qatır, özlərini isə «qolçomaq» damğası ilə Qazaxıstana və Sibirə sürgün edirdilər. Bir azdan bu cür tədbirlərin ortabab kəndlilərə də şamil edilməsi, mal-qaradan əlavə əkin sahələrin də onların əllərindən alınması Vedibasarda, Zəngibasarda və Qəmərlidə kəndli üsyanlarının baş verməsinə səbəb olmuşdu.

1930-cu ildə Türkiyədə çıxan «Odlu yurd» məcmuəsi (baş redaktoru M.Ə.Rəsulzadə) «Vedibasar və Naxçıvan üsyanları davam edir» başlıqlı məqaləsində yazırdı: «Üsyan bir tərəfdən İrəvana və Göyçə gölünə, digər tərəfdən Ordubad və Zəngəzura sirayət eyləmişdir.

Böyük Vedibasar partizanlarının miqdarı 600 nəfərdir... Partizanlara heç bir tərəfdən yardım edilmir və Qızıl ordudan saldırdıqları silah və köylülərin verdikləri ərzaqla keçinirlər.

Zəngəzur, Ordubad, Naxçıvan, Vedibasar və Göyçə partizanları arasında rabitə mövcud olub, Qarabağ, Gəncə və Muğan partizanları ilə əlaqəyə girməyə səy edirlər.

Sovet Ermənistanın Kommunistlər Şurasının rəisi Sedrak Sarkisyan partizanların hücumuna məruz qalaraq öldürülmüşdür. Şofer və arkadaşı ağır yaralanmışdır.»[1]

Getdikcə güclənən Vedibasar üsyanı haqqında həmin məcmuənin başqa bir sayında yazılır: «Minlərlə kəndlinin iştirak etdiyi partizan hərəkatı qüvvətli bir şəkil almışdır. Üsyançılar kollektivləşmə siyasətindən vaz keçilməsini, ərzağın hökumətin qoyduğu qiymətlərlə deyil, sərbəst surətdə satılmasını və terrora son verilməsini tələb şüarı altında hərəkət etmədədirlər... Ən aktiv rolu orta hallı köylülər və əksəriyyətlə şəhər ünsürləri oynamaqdadır.»[2]

«Odlu yurd» məcmuəsi Vedibasar üsyanının yatırılması zamanı qətlə yetirilən Abbasqulu bəy Şadlinskinin ölümü ilə bağlı başqa bir məlumat – onun daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilməsi haqqında məlumat vermişdi. Məcmuənin «Vedibasarda qara bayraq» adlı məqaləsində yazılır: «Zəngibasar, Vedibasar, Gərnibasar və Naxçıvan tərəflərdə üsyan məntəqələrində olan köylərdə qara bayraq çəkilmiş olduğu hüdud boyunda olan müxbirlərimiz tərəfindən xəbər verilməkdədir. Matəmdə erməni köylüləri də iştirak etməkdədirlər. Abbasqulu ağanın qrupundan olan köylülərdən 80 nəfəri 17 tələfat vermək müqabilində Türkiyəyə keçməyə

---

[1] «Odlu yurd» («Odlu Yurt») məcmuəsi, 1930-cu il, sayı 17(5), səh.193.
[2] Həmin məcmuə, 1930-cu il, sayı 18(6), səh. 244.

müvəffəq olmuşlar. Ruslar Araz boyunda hüdudu keçərkən öldürdükləri 17 köylünün meyitlərini günlərcə səhrada buraxmışdılar. Türkiyəyə keçməyə müvəffəq olan 63 köylünün söylədiklərinə görə, Abbasqulu ağa daşnaklar tərəfindən qətl edilmişdir. Və bu hadisə daşnak olmayan erməni köylülərinin də nifrətinə səbəb olmuşdur.»[1]

«Abbasqulu ağa neçin öldürüldü» sualına məcmuədə belə cavab verilir: «Hər kəsdən ziyadə bolşevikləri sevindirəcək olan bu qətl hadisəsinə daşnaklar nədən müraciət etmişlər?

Abbasqulu ağa rus inqilabından sonra əksəriyyəti türk olan İrəvan vilayətində «süni bir erməni əksəriyyəti» yaratmaq üçün türk köylərini yerlə yeksan etməyə başlayan daşnaklara, onların qəhrəmanı andraniklərə iki il müqavimət göstərmiş, bu yerlərdə türkün mövcudiyyətini mühafizə etməyə müvəffəq olmuşdu.

O zaman İrəvan vilayətində Zaqafqaziya Seyminin xüsusi komissiyası 200-dən artıq türk köylərinin məhv edilmiş olduğunu təsbit eyləmişdi. Abbasqulu ağa daşnakların şeytani tədbirlərinə qarşı çıxmış, bu sayədə Vedi və Naxçıvan tərəfləri bu soyqırımdan qurtara bilmişdi.

Daşnaklar indi Abbasqulu ağanın ruslara qarşı mübarizə etməsindən istifadə edərək «intiqam» almışlar. Abbasqulu ağanın öldürülməsindən daşnak olmayan erməni köylüləri daha çox mütəəssir olmuşdular.»[2]

Ermənistanda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin üsyanı yatırıldıqdan sonra, üsyançıların xeyli hissəsi İran və Türkiyəyə qaçmağa məcbur olmuşdularsa da, bu üsyanı bəhanə edərək azərbaycanlı kəndlərində kütləvi surətdə həbs prosesi başlanmışdı. Həbslərin başlanmasına ikinci bəhanə isə Ermənistanda yaşayan türklərin – azərbaycanlıların İran və Türkiyə ilə qohumluq əlaqələrinin olması və onların guya həmin ölkələrə mühacirət etmiş əksinqilabçı qüvvələrlə əlaqə saxlamaları olmuşdu.

«Odlu yurd» məcmuəsi «İrəvanda həbslər» adlı məqaləsində yazırdı: «İrəvan vilayətində 130 türk millətsevərlər həbsə alınmışlar. Bunlar Rusiyaya sürüləcəklər. Məhbusların arasında Türkiyəyə keçməyə təşəbbüs etməkdə ittiham edilənlərdən Abbas və Məhəmməd Tağı bəylər də vardır. Martın 17-də sürüləcəklərdi. Fəqət Borçalıda və Qazax tərəflərində dəmiryol xəttinin türk köylərinin əlində olması nəzərə alınaraq hələlik təxirə salınmışdır.»[3]

Ermənistanda azərbaycanlıların kütləvi repressiyası onların Türkiyəyə qaçıb canlarını qurtarmağa məcbur edirdi. Bu, xüsusilə Türkiyə ilə

---

[1] Yenə orada, səh. 229.
[2] Yenə orada, səh.230.
[3] Yenə orada, səh.231.

həmsərhəd rayonlarda kütləvi xarakter almışdı. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar sərhəd mühafizəsinin zəif olduğu yerlərdən, dağlıq ərazilərdən gecələr dəstələrlə Türkiyəyə keçirdilər.

Adı çəkilən məcmuə «Mühacirət» məqaləsində yazırdı: «Ermənistanda yaşayan türklərdən mayın sonuna qədər Türkiyəyə (İqdır tərəflərə) 300 adam keçmişdir. Bunlardan yalnız 50-si ailəlidir. Yerdə qalanların ailələri o tərəfdə qalmışdır. Zəngibasar, Vedibasar və Gərnibasarda 200 ailənin evləri məhv edilmişdir. Sərhəddə yaxın və uzaq yerlərdən 10 minlərlə əhali gecə-gündüz Türkiyəyə keçməyə çalışırlarsa da, bolşeviklər sərhəddə mane olurlar. İndiyə qədər keçmək istəyənlərin çoxu ruslar tərəfindən sərhəddə öldürülmüşdür.»[1]

30-cu illərdə Vedibasarın, Zəngibasarın, Qəmərlinin, Dərələyəzin, Ağbabanın və digər bölgələrin əlli mindən artıq türk əhalisi ailəliklə Qazaxstan çöllərinə sürgün edilmişdilər. Sərt iqlim və bərbad mənzil şəraitinə uyğunlaşa bilməyən əhalinin xeyli hissəsi tələf olmuşdu.

Sürgün müddəti qurtardıqdan sonra öz evlərinə qayıtmaq istəyən ailələrin əksəriyyətini yaşadıqları rayonun Türkiyə ilə sərhəd olmasını bəhanə edərək Ermənistana buraxmadıqlarından, onlar ya geri qayıtmış, ya da Azərbaycan və Gürcüstanda sığınacaq tapmışdılar. Hazırda Qazaxıstanda yaşayan soydaşlarımızın əksəriyyətini 30-cu illərdə Ermənistandan sürgün edilmiş ailələrin övladları təşkil edirlər.

Keçmiş Sovet İttifaqının hər yerində olduğu kimi, 1936-37-ci illər repressiyası zamanı Ermənistanda da ilk növbədə orada yaşayan türk ziyalıları təqiblərə məruz qalmışdılar. On minlərlə türk həmin illərdə «troyka»nın qərarı ilə həbs edilmiş, onların xeyli hissəsi güllələnmişdi.

Ermənistanı əksinqilabçı və antisovet ünsürlərdən təmizləmək adı altında aparılan milli ayrıseçkilik siyasəti o həddə çatdırılmışdı ki, respublikada azərbyacanlı kadrlar demək olar ki, qalmamışdı. İş o həddə çatmışdı ki, «parçala, hökm sür» siyasəti yeridən Moskvanın özü Ermənistanda azərbaycanlıların diskriminasiyaya məruz qalmasını etiraf etməyə məcbur olmuşdu. 1936-cı ilin noyabr ayında SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Millətlər Şurasının Rəyasət Heyəti «Ermənistanda milli azlıqlar arasında aparılan işlərin vəziyyəti» haqqında məsələ müzakirə etmişdi. Qərarda göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi milli azlıqlar arasında iş aparan şöbəsini ləğv etmişdir. Mərkəzi orqanlar milli azlıqların mədəni və təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsini təmin etməmişlər. Milli azlıqlar içərisindən mərkəzi aparatlar üçün milli kadrların hazırlanması,

[1] Yenə orada.

milli rayonların azərbaycanlı və kürd kadrları ilə təmin edilməsi və dövlət işlərinin yerlərdə onların dilində aparılması qeyri-kafi vəziyyətdə olduğu qeyd edilirdi.

SSRİ MİK Millətlər Şurasının Rəyasət Heyəti Ermənistan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə tapşırmışdı ki, qısa müddət ərzində milli azlıqlarla iş aparan şöbəni bərpa etsin, azərbaycanlı və kürd əhalisinin yaşadıqları rayonların aparatlarını milli kadrlarla əvəz etsin, milli azlıqlar içərisindən kadrlar hazırlasın, azərbaycanlıların və kürdlərin milli kolxozlarında torpaqların əbədilik olaraq onların istifadəsinə verilməsi haqqında fərman versin.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qərarla əlaqədar Berlində nəşr edilən «Kutlu od» adlı milli Azərbaycan məcmuəsi «Ermənistanda türklər» məqaləsində yazırdı: «Sovet Azərbaycanında tədrisatın 15 dildə getdiyi, gərək maarif, gərəksə kommunist firqəsi təşkilatlarında bu millətlərə məxsus seksiyalar mövcud olduğu oxucularımıza məlumdur. Üstəlik, bir də «Muxtar Dağlıq Qarabağ» adıyla Azərbaycanın göbəyində bir Ermənistan dəxi yaradılmışdır.

Məlum olduğu üzrə bugünkü Sovet Ermənistanında yaşayan azəri türkləri Qarabağdakı ermənilərin sayından az deyildir. Əcəba, bu yüz əlli minə varan qardaşlarımızın vəziyyəti nə haldadır? Onlara muxtariyyət verilmişmi? Dövlət müəssisələri yanında onlara məxsus ta bir seksiya mövcuddurmu? Milli kültürlərini inkişaf etdirmək üçün imkan və vəsaitə malikmidirlər?

...Ermənistanda sayları 150 minə çatan türklər yox olmağa məhkum edilmişlər. Vəziyyət o qədər faciəvi imiş ki, Moskva bunu etiraf etməyə məcbur olmuşdur. Bir Moskva ki, özü rus olmayan millətləri boğazlamaq və məhv etməklə məşğuldur.»[1]

1937-ci ilin payızında Ermənistanda güclənən repressiyaların dalğasının fonunda azərbaycanlılar daha ağır zərbə almış oldular. Xalq düşmənlərini, trotskiçi-buxarinçi casusları ifşa etmək məqsədilə A.Mikoyan, N.Yejov və L.Beriya Ermənistana gəlmişdilər. Mikoyanın rejsissorluğu ilə keçirilən «təmizlənmə» prossesində Moskvaya belə məlumat vermişdilər ki, Ermənistanda Araz və yuxarı Arpaçay boylarında yaşayan azərbaycanlılar guya elliklə Türkiyəyə keçmək fikrindədirlər. Ona görə də həmin ilin payızında və 1938-ci ilin yazında Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli, Eçmiədzin, Hoktemberyan və Ağbaba rayonlarının Türkiyə ilə həmsərhəd

---

[1] «Kutlu od» («Kutlu od») məcmuəsi, 1936-cı il, N 1, səh.28-29

kəndlərində yaşayan on minlərlə azərbaycanlılar kütləvi surətdə repressiyaya məruz qaldılar. Minlərlə ailə sürgün edildi.

Ümumiyyətlə, Ermənistanda 30-cu illərdə 50 mindən artıq azərbaycanlılar repressiyaya məruz qalmışdılar. Bu aksiya icra edilən zaman heç bir müqavimətə rast gəlməyən Ermənistan rəhbərləri 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində daha bir aksiyanın — azərbaycanlıların deportasiyası aksiyasının həyata keçirilməsinə nail oldular.

2. 1948-1953-cü İLLƏR DEPORTASİYASI.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-illərdə soyqırım və 1930-1938-ci illərdə repressiya aksiyası həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın Türkiyə və İran sərhədləri, eləcə də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də əsasən azərbaycanlılar yaşayırdılar. İrəvan şəhərinin ətraf rayonları ən münbit torpaqlar hesab edilirdi və həmin rayonlarda da azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər.

Ermənistan rəhbərlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə ilk növbədə Moskvanın razılığı alınmalı idi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq arzusunda olduqlarını, lakin onları yerləşdirmək üçün ərazilərin azlıq təşkil etdiyini Stalinin nəzərinə çatdırmaq lazım gəlirdi. Çıxış yolunu isə türklərin Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsində görürdülər.

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi üçün məsələ qaldırmaq fürsətini onlar ilk dəfə 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı əldə etmişdilər. Konfransın gedişində zirək erməni diasporunun nümayəndələri SSRİ xarici işlər naziri Molotovla əlaqə yaratmış, onların Ermənistana köçürülməsi üçün Sovet rəhbərliyinin razılıq verməsini xahiş etmişdilər. Molotov İ.Stalinlə danışıqdan sonra onların köçürülməsinə razı olduqlarını bildirmişdi.[1]

1945-ci ildə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Harutyunov yenidən Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. O, məsələ müsbət həll olunarsa, onda Qarabağın keçmiş mərkəzi və 1920-ci ildə dağıdılmış Şuşanın bərpası haqqında təkliflər hazırlayaraq Mərkəzi hökumətə təqdim edəcəyini bildirir. Stalin həmin məktubu G.Malenkova, o da M.Bağırova göndərir. Bağırov cavab verir ki, etiraz etmir, lakin o şərtlə ki, Ermənistanın, Gürcüstanın və Dağıstanın əsasən azərbaycanlılar yaşayan və tarixən Azərbaycanın olmuş əraziləri onun özünə qaytarılsın. Beləliklə, məsələnin arzu olunmaz istiqamət alacağını hiss edən Moskva onun üstündən keçməli olur.[2] Bundan sonra Ermənistan rəhbərləri öz taktikasını dəyişir.

---

[1] Məmmədov İ., Əsədov S., Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi oçerk) Bakı, 1992, səh.48.

[2] Paşayev. A., Köçürülmə, B.1995, səh. 7-8.

Xaricdən gətiriləcək erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi ilə oradan azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə nail olmağa çalışır.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan hökumətinin vəsatətini əsas götürərək SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi işinin təşkili haqqında qərar verir. Ermənistan hökuməti yanında repatriantların qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə xüsusi komitə yaradılır və ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulan ölkələrə respublika hökuməti öz nümayəndələrini göndərir. Artıq 1946-cı ilin əvvəlində 130 min erməni Ermənistana köçmək arzusunda olduğunu bildirir. «Hnçak» və «Ramkavar» partiyaları Ümumerməni Xeyriyyə İttifaqı köçürülmənin təşkili üçün 1 milyon dollar xərcləyir.

Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilib Ermənistanda yerləşdirilmişdi.[2]

1948-ci il yanvarın 9-da «Sovet Ermənistanı» qəzeti baş məqaləsində yazırdı: «Bolşeviklər Partiyası, Sovet hökuməti və şəxsən Stalin yoldaşın qayğısı sayəsində öz doğma yurdundan uzun illər boyu didərgin düşərək yad ellərdə səfilliklə həyat keçirən 90 minə qədər erməni öz doğma vətəninə – Sovet Ermənistanına qayıtmaq imkanı tapmışdır... Vətənə qayıdan ermənilər böyük şadlıq və misli görünməmiş ruh yüksəkliyi ilə onlar üçün yeni olan həyata qoşulurlar.

Sovet hökuməti vətənə qayıdan erməniləri aclıq və dilənçiliyinin girdabından xilas etmiş, onlara yeni həyat şəraiti yaratmışdır.»

Göründüyü kimi, «millətlər atası» Stalinin sayəsində ermənilərə «yeni həyat», azərbaycanlılara isə sürgünlər, didərginlik və deportasiya qismət olurdu.

Ermənistan rəhbərləri köçürülmələrin 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə azalmasının səbəbini onunla izah edirdilər ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər. Ermənistan rəhbərliyi xaricdən gələn erməniləri qəsdən günlərlə dəmiryol stansiyalarında saxlatdırır, onlar arasında təbliğat aparırdılar ki, əgər İrəvanda və onun ətraf rayonlarında yerləşdirilməsələr, geriyə – xaricə qayıtmaq haqqında Moskvaya teleqramlar vursunlar. Onlar bütün bunların Sovet hökumətinin xarici ölkələrdə nüfuzuna təsir edəcəyini İ.Stalinin nəzərinə xüsusilə çatdırırdılar. Digər tərəfdən, xaricdən

[2] История армянского народа, İrəvan, 1980, səh.365.

Ermənistana köçmək arzusunda olan minlərlə ermənilərin siyahısı hər gün Moskvaya təqdim edilirdi.

Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Harutyunov «vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu» Ermənistandan yüz min əhalinin Azərbaycana köçürülməsində görür, İ.Stalindən buna razılıq verməsini xahiş edir. Ermənistan hökuməti köçürüləcək yaşayış məntəqələrinin siyahısını əvvəlcədən hazırlamışdı. Bu siyahıya ilk növbədə İrəvan şəhəri və ona yaxın Əştərək, Zəngibasar, Eçmiədzin, Hoktemberyan, Artaşat (Qəmərli) Qarabağlar, Vedi, Yeğeqnadzor, Hrazdan (Axta), Əzizbəyov və s. rayonlar daxil edilmişdi.

Ermənistan rəhbərləri Stalini başa salmışdılar ki, köçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Çünki 1945-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti Kür-Araz ovalığının yenidən qurulması haqda qərar qəbul etmişdi.

Ermənistandan azərbaycanlıların zorla Azərbaycana köçürülməsinə razılıq verən, isti iqlim şəraiti və baxımsızlıq nəticəsində on minlərlə adamın tələf olmasında müqəssir hesab edilən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağırovun məhkəməsi zamanı o, həmin prossesi belə şərh etmişdi ki, 1947-ci ilin sonunda İ.Stalinin köməkçisi Poskrebışev ona zəng edib Stalinin onu çağırdığını söyləyir. O, Moskvaya gedir və Stalinin qəbul otağında Q.Harutyunovla rastlaşır. Birlikdə Stalinin kabinetinə daxil olurlar. Stalin müqəddiməsiz filansız deyir:

-Bağırov, bilirsən də ermənilər xaricdən Ermənistana gəlirlər. Harutyunovun da torpağı yoxdur. Sən öz azərbaycanlılarını oradan götür, onları Muğanda, Mildə yerləşdirərsən.

M.C.Bağırov deyir ki, yoldaş Stalin, bu asan məsələ deyil. İcazə verin qayıdım, Bakıda yoldaşlarla da məsləhətləşim. Məsələni yoluna qoymağı götür-qoy edək.

Stalin onun bu cavabından əsəbləşir və deyir:

-Deyildi, əməl et! Qurtardı!

M.C.Bağırovun Bakıya qayıtmasından bir qədər sonra yəni dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 №-li qərar qəbul edir.

Bu qərar Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türkləri üçün qəfil və gözlənilməz olur. Dekabrın 23-də qəbul edilən qərarın özü də tələsik hazırlandığından giriş və izahat verilməmişdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də müvafiq qərar qəbul edir.

SSRİ Nazirlər Soveti 10 mart 1948-ci ildə 4083 №-li qərara əlavə olaraq «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında 754 №-li qərar qəbul edir. Bundan sonra Azərbaycanda Köçürmə İdarəsi, Ermənistanda isə köçürmə komissiyası təşkil edilir.

Ermənistan rəhbərliyinə də elə bu lazım idi. 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan cəmisi 10 minə yaxın erməni köçürülür. Beləliklə, xaricdən ermənilərin Ermənistana köçürülməsi dayandırılır.

Ümumiyyətlə, 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistana təqribən 100 min erməni köçürülür.[1]

1947-ci il 23 dekabr tarixi qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə «könüllülük prinsipi əsasında» Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 2 fevral tarixli qərarına əsasən 1948-ci ildə Ermənistandan köçürüləcək 10 min nəfər əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək planlaşdırılmışdı. Qərarda Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli-Bayramlı, Puşkin, Ağcabədi və Xıllı rayon icraiyyə komitələrinə tapşırılmışdı ki, 1948-ci il fevralın 15-dək köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş yaşayış evlərinin təmiri və bərpası üçün tikinti briqadaları yaratmaq, onları lazımi nəqliyyat vasitəsilə təmin etmək, yaşayış evlərinin bir hissəsini köçürülənlərə vermək istəyən kolxozçuları aşkar etmək və uçota götürmək, kolxozlarda köçürülmə ilə əlaqədar geniş izahat işləri aparmaq lazımdır.

Qərarın icra edilməsinin məcburiliyi ona gətirib çıxarmışdı ki, mülayim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda yatalaqdan, qızdırmadan, malyariyadan və digər yoluxucu xəstəliklərdən məhv oldular.

Ümumiyyətlə, 1948-ci il noyabrın 1-nə qədər 1799 təsərrüfat, (7747) nəfər köçürülmüş, üstəlik, 429 ailə (2834 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulan

---

[1] История армянского народа, səh. 365.

və tutulmayan rayonlardan müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldıqları üçün pərakəndə halda Azərbaycana köçmüşdülər.

Həmin ilin dekabrında 129 təsərrüfatda birləşən 462 nəfər də köçür. Onlardan 65 ailə Noyemberyan rayonunun Körpülü kəndinin, 64 ailə isə İrəvan şəhərinin sakinləri olmuşlar[1]. Ümumiyyətlə, rəsmi məlumatla 1948-ci ildə Ermənistandan Azərbaycana 6298 ailə (24631 nəfər) köçürülmüşdür.

1949-cu ilin sentyabrın 21-də vəziyyətin dözülməz olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət edir ki, həmin il üçün köçürülmə planını 10 min nəfərə endirsin. 1949-cu ilin oktyabr ayına olan məlumata görə 983 təsərrüfat (4000 min nəfər) köçürülmüş, 1500 təsərrüfatı birləşdirən 6000 min nəfərə isə köçürülmə biletləri verilmişdi. Hətta Ermənistanda benzin çatışmadığından köçürmə planını yerinə yetirmək məqsədilə Azərbaycan öz yanacaq fondundan əhalini dəmiryol stansiyalarına gətirmək üçün 60 min ton benzin ayırır. Ümumiyyətlə, 1949-cu ildə Ermənistandan 12306 ailə (54373 nəfər) köçürülür. Köçürülənlər əsasən Zərdab, Əli-Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşir, Salyan, İmişli, Sabirabad və Yevlax rayonlarında yerləşdirilir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1950-ci ildə 2419 ailənin (14361 nəfər) köçürülməsi üçün qərar qəbul etsə də, həmin il 65 min nəfər köçürülür. 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş ailələrdən yalnız 4878-ni yaşayış evləri ilə təmin etmək mümkün olur.

1951-ci ilin əvvəlindən köçürülən əhalinin bir hissəsi məcbur olub Ermənistana – boşaldılmış kəndlərə qayıdırlar. Geri qayıtmanın kütləvi şəkil alacağından ehtiyat edən Ermənistan rəhbərliyi böyük hay-küy qaldırır, onları qəbul etməkdən imtina edir. Əslində isə xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək adı altında köçürülən kəndlər əsasən boş qalırdı. Xaricdən gələnlərin cüzi hissəsi kənd rayonlarına gedirdilər. Hər cür yağlı vədlərlə gətirilən ermənilərin əksəriyyəti özlərini aldadılmış hesab edir, sosial inkişaf baxımından bərbad vəziyyətdə olan azərbaycanlı kəndlərinə ayaq qoymaq istəmirdilər. Ermənilər kütləvi surətdə gəldikləri ölkələrə qayıtmağa can atırdılar.

1951-ci ildə Ermənistandan 1500 ailənin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılır. Onlardan 400 ailə İrəvan şəhərinin sakinləri nəzərdə tutulurdu. 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürmə planı haqqında qəbul etdiyi qərarda 1200 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulur və ilin axırında bu plan

[1] Paşayev A., «Köçürülmə», səh.16-17

124,6 faiz yerinə yetirilir. Həmin illərdə eyni zamanda qeyri-rəsmi surətdə Ermənistandan Azərbaycana mindən çox ailə köçüb gəlmişdi.

1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144 654 nəfər doğma ev-eşiyindən zorla köçürülür[1].

1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra köçürmə dayandırılır və əhalinin geriyə qayıtma prossesi sürətlənir.

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası ilə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi əməliyyatı aparılırdı. Təkcə 1947-1953-cü illərdə 60-dan artıq yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 19 sentyabr 1950-ci il fərmanı ilə aşağıdakı dəmiryol stansiyalarının adları dəyişdirilmişdir: Kolagirən - Tumanyan, Hamamlı - Spitak, Ortakilsə - Maisyan, Tomardaş - Vardakar, Arpaçay - Axuryan, Buğdaşen - Baqravan, Qaraqula - Gedap, Ələyəz - Araqats, Boğudlu - Arteni, Qaraburun - Qarmraşen, Qamışlı - Sovetaşen, Uluxanlı - Masis, İmanşahlı - Mxçyan, Qəmərli - Artaşat, Şirazlı - Ayqavan.

1951-ci il martın 19-da verilən fərmanla Dilican rayonu İcevanla, Əzizbəyov rayonu Mikoyan rayonu ilə, Ələyəz rayonu Abaranla, Qarabağlar rayonu Vedi ilə, Qukasyan rayonu Amasiya ilə birləşdirilmişdi. Kadr məsələləri həll edildikdən, yəni azərbaycanlı kadrlar çıxdaş edildikdən sonra bəzi rayonları sonralar yenidən ayırmışdılar.

Ermənistandan zorakı köçürülmə aksiyasını həyata keçirdikdən sonra türkdilli əhalinin azalmasını əsas götürərək rayon və respublika səviyyəli türkdilli kadrları ermənilərlə əvəz edilməyə başlamışdılar. Qarabağlar, Vedi, Zəngibasar, Krasnoselo rayonlarının partiya komitələrinin birinci katibləri, digər 10 rayonda isə ikinci və üçüncü katiblər dəyişdirilərək yerinə ermənilər təyin edildilər.

Sonralar isə Ermənistan KP MK-nın təşkilat məsələləri üzrə katibi Məmməd İsgəndərov, kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdir müavini Rəhim Allahverdiyev, MK-nın məsul təşkilatçısı Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı nazirini müavini Hüseyn Məmmədov, Ermənistan SSR Ali Sovetinin sədr müavini Mirzə Bəşirov tutduqları vəzifələrdən azad edildilər. Məsul vəzifələrdə işləmiş azərbaycanlıların Azərbaycana axını sürətləndi.

Bütün bunlarla yanaşı 13 rayonda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlərdən 9-nun nəşri dayandırılır. Azərbaycan teatr sənətinə görkəmli sənətkarlar bəxş edən İrəvan teatrı köçürmə illərinin hər cür təzyiq və

---

[1] Sərdarov Z., «Ən böyük tarixi ədalətsizlik» məqaləsi, «Xalq qəzeti», 26 dekabr 1997-ci il.

sıxıntılarına baxmayaraq, 1948-1949-cu illərdə «Məşədi İbad», «Leyli və Məcnun», «Eşq və intiqam», «Şah İsmayıl» kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, teatr Basarkeçər rayonunun tamamilə ermənilər yaşayan mərkəzinə köçürüldü.

Ermənistanda ali təhsilli azərbaycanlı kadrların çoxalmasına imkan verməmək məqsədilə ilk növbədə X.Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dilində olan fakültələri – dil-ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri, Ermənistan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun eyniadlı fakültələri bağlanaraq Bakıdakı müvafiq institutlara köçürüldü. Azərbaycan elminə görkəmli xadimlər bəxş etmiş İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumu bağlanaraq Xanlar rayonuna köçürüldü. Bir qədər əvvəl, yəni müharibə illərində Leninakanda (Gümrüdə) fəaliyyət göstərən və Zaqafqaziyada yeganə olan Süd Sənaye Texnikumunun azərbaycanlı şöbəsi də bağlanmışdı.

Ermənistan rəhbərləri xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi adı altında Naxçıvanla Ermənistan arasındakı ərazilərdə xeyli miqdarda erməni əhalisinin yerləşdirilməsinə nail oldular. İrəvan şəhərinin əhatəsindən köçürülən azərbaycanlıların əvəzinə erməniləri məskunlaşdırdılar. Köçürülmə nəticəsində İrəvan ətrafındakı Əştərək, Qarabağlar, Qəmərli, Vedi, Zəngibasar, Hoktemberyan, Eçmiədzin rayonlarının və Arpa-Sevan (Göyçə) xətti ətrafında yerləşən rayonların müsəlmanlar yaşayan münbit torpaqları ermənilərin əlinə keçdi. Türkiyə ilə sərhəd boyunda yerləşən Vedi, Zəngibasar, Hoktemberyan rayonlarının azərbaycanlı əhalisini köçürməklə ermənilər özləri üçün «etibarlı sərhəd zolağını» tə’min etdilər. Amasiya rayonu bir tərəfdən Türkiyə, digər tərəfdən Gürcüstanın ermənilər yaşayan Boqdanovka və Axılkələk rayonları arasında yerləşdiyindən, Ermənistan rəhbərliyi həmin rayonu da köçürmək qərarına gəlmişdi. «Ermənistanın Sibiri» adlandırılan Amasiya rayonunun Qarabulaq, Qızılkənd, Şurabad və Daşkörpü kəndləri Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdü. Lakin sonralar Amasiyadan köçürülmə prossesi dayandırılmışdı. Çünki köçürülən kəndlərdə kənardan heç bir erməni gəlib məskunlaşmaq istəmədiyindən, kəndlər boş qalırdı. Bu isə iqtisadi cəhətdən Ermənistan hökumətinə əl vermirdi. Çünki Ermənistanın heyvandarlıq məhsulları ilə tə’min edilməsində Amasiya rayonunun xüsusi yeri var idi.

Əgər 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 150 minə yaxın əhali deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülməsəydi və bu köçürülmə ilə yanaşı mədəni-maarif ocaqları bağlanmasaydı, rəhbər kadrlar sıxışdırılıb çıxarılmasaydı, azərbaycanlı əhalinin təbii artımı nəticəsində 80-cı illərin sonunda Ermənistanda azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayına

yaxınlaşacaqdı. Bu təhlükəni Ermənistan rəhbərləri əvvəlcədən hiss edir və vaxtında tədbir görürdülər.

Ermənistandan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar o dövr Ermənistan mətbuatı, o cümlədən "Sovet Ermənistanı" qəzeti heç bir iz buraxmamışdır. 1948-1953-cü illərdə "Sovet Ermənistanı" qəzetinin səhifələrində yalnız onu müşahidə etmək olur ki, kəndlərdə əhalinin milli tərkibi tədricən dəyişir, müsəlman kəndləri erməni kəndlərinə çevrilir.

Araşdırmalar göstərir ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında SSRİ hökumətinin qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Həmin qərarla Ermənistanın 23 rayonundan 100 min azərbaycanlı əhalinin könüllü köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa da, əslində qərarın icrası zorakı təzyiqlər vasitəsi ilə həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200 yaşayış məntəqəsindən) 150 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdi.

1989-cu ildə SSRİ hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi. Prezident Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı həmin illərdə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması üçün zəmin yaratmışdır.

(1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistandan deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin siyahısı kitabın əlavə sənədlər hissəsində verilir.)

3. ERMƏNİ ŞOVİNİZMİNİN DİRÇƏLİŞİ (1960-1987-ci illər)

Ermənistanda antitürk, antimüsəlman təbliğatı 60-cı illərin ortalarında yenidən var gücü ilə işə salınmışdı. 1964-cü ildə Ermənistanın rəsmi dairələri Moskvanın razılığı ilə uydurma "Erməni genosidi"nin 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdilər. Bir il ərzində Ermənistanın bütün kütləvi informasiya vasitələri, nəşriyyatları, redaksiyaları 1915-ci il "genosidi"nin təbliği ilə məşğul olmuşdular. Həmin vaxtadək gizli fəaliyyət göstərən "Daşnaksutyun" partiyası fürsətdən istifadə edərək, bir növ açıq fəaliyyətə keçmişdi. Erməni millətçiləri 1965-ci ilin fevralında cəllad Andranik Ozanyanın anadan olmasının 100 illiyini təntənəli surətdə qeyd etdilər. Həmin dövrdə Ermənistanı Yenidən Birləşdirmə Komitəsi yaradılmışdı.

Bu hərəkata gizli surətdə Ermənistanın KP MK-nın o zamankı birinci katibi Y.Zarobyan, ikinci katibi H.Bağdasaryan, Elmlər Akademiyasının prezidenti V.Hambarsumyan, şairlərdən Hovanes Şiraz, Silva Kaputikyan, akademik B.Ulubabyan, C.Girakosyan və s. rəhbərlik edirdilər. Nümayiş və mitinqlərdə isə tələbələri və xaricdən gələn erməniləri qabağa verirdilər.

Komitə öz qarşısına «Türkiyə Ermənistanı»nı, Naxçıvan və Qarabağı indiki Ermənistana birləşdirməyi məqsəd qoymuşdu.

1965-ci aprelin 24-də İrəvanda "qırğınların" 50 illiyinə həsr edilmiş yığıncaq keçirilmiş, Ermənistan EA-nın prezidenti Viktor Hambarsumyan məruzə etmişdi.

Tədbirin keçirilməsi zamanı Ermənistanı Yenidən Birləşdirmə Komitəsinin üzvləri onların nümayəndəsinə məruzə üçün söz verilməməsinə etiraz əlaməti olaraq Opera Teatrı binasının şüşələrini sındırmış, şəhərdə çaxnaşma salmış, orada yaşayan azəri türklərini "genosid"lə hədələmişdilər.[1]

60-cı illərin ortalarında Ermənistanda aparılan milli ayrıseçkilik siyasəti və diskriminasiya aksiyası nəticəsində İrəvan və onun ətraf rayonlarından minlərlə ailə Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdu.

1961-ci ildə SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin yeni dəstəsinin qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Ermənistan KP MK-nın 1961-ci il oktyabr plenumunda qərara alınmışdı ki, ermənilərin Ermənistana 1946-48-ci illər köçürülməsi zamanı əldə edilən təcrübəyə əsaslanaraq, onlara mənzil fondu ayırmaqla, məktəblər və s. sosial obyektlər təşkil etməklə onların yerləşdirilməsinə başlansın. 1962-ci ilin əvvəlində

---

[1] Didərginlər, Bakı, 1990, səh. 92-97.

başlayaraq Kiprdən, Misirdən, İrandan, ABŞ-dan, Türkiyədən, Uruqvaydan, Argentinadan ermənilər Ermənistana axışdılar. 1962-1965-illərdə Ermənistana 7 min erməni gəlmişdi. Onlar əsasən sənaye şəhərlərində və Hoktemberyan, Eçmiədzin, Artaşat və Vedi rayonlarında yerləşdirilmişdilər.

Ümumiyyətlə, 1962-1973-cü illərdə xaricdən Ermənistana 26 min erməni gəlmişdi.[2]

1946-1948-ci illərdə olduğu kimi, 60-cı illərdə də xaricdən ermənilərin Ermənistana gətirilməsi oradan azərbaycanlıların kütləvi surətdə deportasiya edilməsi ilə nəticələnmiş, on minlərlə azərbaycanlı əhalinin Azərbaycana və başqa yerlərə köçməsinə səbəb olmuşdu. 1968-ci ildə erməni tarixçiləri saxtakarlıqla Erebuni (guya qədim İrəvan) şəhərinin guya 2750 il öncə salındığını sübuta yetirməyə cəhd göstərdilər, təntənəli yubileylər keçirdilər. Ermənilər əski erməni əlifbası ilə şəhərin salınma tarixini yazmış və onu şüşə qabın içərisində torpağa basdırmışdılar. Lakin həmin şüşə qabın II Yekaterina zamanında Rusiyada istehsal olunduğu sübut edildikdən sonra ifşa olundular. Erməni tarixçilərinin İrəvan şəhərinin əski türk şəhəri olması faktını danmaq cəhdləri bir daha puça çıxdı. Təəssüf ki, həmin vaxt Azərbaycan alimləri susmağı üstün tutdular.

1979-cu ildə keçirilən Ümumittifaq siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Ermənistanda azərbaycanlılar 160841 nəfər, yaxud Ermənistan əhalisinin (3037259 nəfər) 5,3 faizini təşkil edirdilər. 1926-cı ildə Ermənistanda türklər 84,6 min nəfər olmuşdular. Həmin dövrlə müqayisədə azərbaycanlılar cəmisi 89 faiz, yaxud 1,9 dəfə artmışdı. Müqayisə olunan müddətdə ermənilər 743,6 min nəfərdən 2725000 nəfərə çatmışdı. Onların artımı 280 faiz, yaxud 3,7 dəfə olmuşdur. Eyni müddət ərzində kürdlər 15,3 min nəfərdən 50822 nəfərə çatmış, 301 faiz, yaxud 3,3 dəfə artmışdı. Bu rəqəmlər azərbaycanlıların Ermənistanda nə dərəcədə diskriminasiya və repressiyaya məruz qaldıqlarına əyani nümunədir.

Təəccüblü orasıdır ki, 1972-ci ildə Ermənistan respublikası "Xalqlar dostluğu" ordeni ilə təltif edilmişdi.

1965-ci ildə Ermənistan rəhbərləri Göyçə (Sevan) gölünün suyunun azalmasını bəhanə edərək Arpa çayının kanal vasitəsi ilə Göyçə gölünə axıdılması üçün SSRİ hökumətinin qərarını ala bildilər. Uzunluğu 48,5 km olan bu tunel-kanalın çəkilməsi ilə Arpa çayından suvarılan Naxçıvan MSSR-in torpaqları suya həsrət qaldı. Təəssüf ki, Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri ermənilərin bu hərəkətinə qarşı çıxmağa özlərində cəsarət tapmadılar.

---

[2] История армянского народа, Ирəван, 1980, səh. 417-418

1960-1970-ci illərdə Ağstafa-İcevan, İcevan-Razdan, Sevan-Şorca, Şorca-Zod (qızıl mədəninə) çəkilən elektrikləşdirilimiş dəmiryol xətləri Ermənistanın iqtisadiyyatının dirçəlməsinə xeyli təkan verdi. Çünki Ermənistanın nəhəng kimya sənayesi müəssisələri və toxuculuq kombinatları bütövlükdə Azərbaycandan gətirilən xammal əsasında işləyirdi.

Zod qızıl mədənindən çıxarılan qızılın yuyulması zamanı əmələ gələn zəhərli maddələr Araz çayına axıdılır. Gorus və Sisyanın sənaye müəssisələrinin tullantıları Həkəri çayı vasitəsilə, Qacaran və Qafanın mis-molibden emalı kombinatlarının zəhərli tullantıları Oxçu çayı vasitəsilə Araz çayına, Allahverdi-Şamlıq mədənlərinin tullantıları isə Debet çayı vasitəsilə Kür çayına axıdılır, Azərbaycan təbiətinə, canlı aləminə, ekologiyasına öldürücü zərbələr vurur.

Ermənistanın iqtisadiyyatı bütövlükdə Azərbaycandan qidalanmasına baxmayaraq, erməni ziyalıları, mədəniyyət və incəsənət xadimləri mütəmadi olaraq antitürk, antiazərbaycan təbliğatını gücləndirir, erməni və Azərbaycan xalqları arasında ədavət toxumu cücərdirdilər. İrəvanda 1915-ci il "soyqırımı"na məruz qalanların xatirəsinə abidənin qoyulması, Hoktemberyan rayonunda Sərdarabad döyüşçülərinin xatirəsinə memorial kompleksinin açılması, uşaqdan böyüyə kimi hamının bu abidələri ziyarət etməsi, "erməni qırğınları"na həsr edilmiş kinofilmlərin nümayiş etdirilməsi erməni xalqında Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik hisslərinin alovlanmasına səbəb olurdu. Xüsusən, erməni yazıçılarından S.Zoryanın, G.Eminin, S.Xanzadyanın, S.Ayvazyanın tarixi səpkidə yazılan roman və povestləri, publisistik əsərləri erməni xalqında türk dünyasına, müsəlman dünyasına qarşı düşmənçilik hissləri təlqin edirdi.

İrəvan televiziyası və radiosu Qarabağın və Naxçıvanın erməni torpaqları olması haqqında günaşırı verilişlər təşkil edir, bir növ erməni gənclərini Azərbaycana qarşı hücuma hazırlayırdı.

1965-ci ildən etibarən hər il aprelin 24-ü rəsmi olaraq "genosid" günü kimi qeyd edilir. Həmin günlər Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün qorxulu gün hesab edilirdi. Şəhərin küçə bazarlarında ələ keçən azərbaycanlıları döyür, təhqir edirdilər.

1983-cü il aprelin 24-də ermənilər "genosid" gününü bəhanə edərək Masis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzində (Uluxanlıda) azərbaycanlılar yaşayan evlərə basqınlar etmiş, qəsəbədəki qəbiristanlıqda qəbir daşlarını qırıb dağıtmışdılar. Müdafiəsiz əhali Türkiyə sərhədinə sığınmağa məcbur olmuşdu. Yalnız hərbiçilər işə qarışdıqdan sonra azğınlıqlara son

qoyulmuşdu.[1] Bu cür hadisələr Ermənistanda türklərin yaşadıqları 22 rayonda müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif cür baş verirdi.

Son yetmiş ildə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı açıq elan edilməmiş "səlib yürüşü"nün proqramı respublikanın ən yüksək dairələrində hazırlanır, gizli qərarlar və xüsusi göstərişlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. 80-ci illərin ortalarında Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların problemlərini həll etmək üçün məsələnin kəskin şəkildə Ermənistan rəhbərləri qarşısında qoyulması vaxtı çatmışdı. Bu məsələni Azərbaycan rəhbərləri qaldırmalı idilər. Haqq, ədalət də bunu tələb edirdi. Lakin Azərbaycan rəhbərləri hər gün Ermənistandan onların ünvanına göndərilən imdad dolu şikayət məktublarına etinasız yanaşır, Ermənistanın "daxili işlərinə qarışmamağını" üstün tuturdular.

Həmin dövrdə Ermənistanda iki yüz mindən artıq azərbaycanlı yaşadığı halda, Ermənistan KP MK aparatında onları bir nəfər inspektor təmsil edirdi. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin və Ali Sovetinin aparatlarında bir nəfər də olsun məsul şəxs işləmirdi. Ali Sovet sədrinin ictimai əsaslarla müavinindən başqa ("Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru ənənəvi olaraq ictimai əsaslarla müavin seçilirdi). Komsomolun Mərkəzi Komitəsində isə 1981-ci ildən etibarən bir nəfər təlimatçı işləyirdi. Əhalinin əksəriyyətini türklər təşkil edən rayonlarda (Krasnoselo, Vardenis (Basarkeçər), Masis (Zəngibasar), Amasiya (Ağbaba)) əsas nomenklatur vəzifələrdə ermənilər işləyirdilər. Amasiya rayonu əhalisinin 86 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, nomenklatur vəzifələrinin 90 faizini ermənilər tutmuşdular. Əvvəllər Ermənistanın rayonlarında rayon partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsində işləmiş azərbaycanlıların heç birinə Ermənistanda təqaüdə çıxmaq müyəssər olmamışdı. Onlar təqiblərə və terrora məruz qaldıqlarından ya respublikanı tərk edərək Azərbaycana köçməyə məcbur olmuş, ya da müəmmalı şəkildə həyatla vidalaşmışdılar. Əvvəllər Amasiya rayon partiya komitəsinin birinci katibi, sonralar isə "Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru və Ali Sovetin ictimai əsaslarla müavini Məhərrəm Bayramovun taleyi 1981-ci ildə məhz belə olmuş, sui-qəsd nəticəsində həyatdan vaxtsız getmişdi.

Ermənistanda azəri türklərinə qarşı aparılan milli ayrıseçkilik siyasətinə, onların müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırılmasına nəhayət ki, Sov.İKP MK reaksiya verməyə məcbur olmuşdu.

---

[1] Xəlilov İ., «Zəngibasar necə dağıldı» məqaləsi, «Vətən səsi» qəzeti, № 39, 10 oktyabr 1991-ci il.

"Ermənistan partiya təşkilatında Sov.İKP MK-nın 1983-cü il iyun plenumunun qərarının yerinə yetirilməsi haqqında" Sov.İKP MK-nın 17 oktyabr 1984-cü il tarixli qərarında deyilirdi ki, son vaxtlarda Ermənistanda millətçilik əhval-ruhiyyəsini qızışdıran əsərlər yazılır, tarixi həqiqətlər təhrif edilir, azlıqda qalan millətlərin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına imkan yaradılmır, partiya, sovet və təsərrüfat strukturlarında onların nümayəndələri təmsil olunmurlar və s.

Bütün bunlarla müqayisədə, həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan ermənilər istənilən səviyyədə məsul vəzifələrdə irəli çəkilirdilər. Erməni millətindən olan nazir və neçə-neçə nazir müavinləri, rayon partiya komitələrinin katibləri, icraiyyə komitələrinin sədrləri, respublika miqyaslı idarə rəisləri Azərbaycanda vəzifə tuturdular. Hüquq və mühafizə orqanlarında, xüsusən də Respublika Prokurorluğunda və Daxili İşlər Nazirliyində bir çox məsul vəzifələrdə ermənilər işləyirdilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda erməni millətindən olan respublika səviyyəli nomenklatur kadrlarının ümumi sayı onların respublika əhalisinə olan nisbətindən dəfələrlə çox idi. DQMV-də əhalinin 30 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, vilayətin idarəetmə strukturlarında onlar həmin nisbətdə təmsil olunmamışdılar. Ermənistanda olduğu kimi, DQMV ərazisində də bütün səviyyələrdə azərbaycanlı əhalinin hüquqları tapdanırdı.

1984-cü ildə Azərbaycan xalqının qəddar düşməni Z.Balayanın "Ocaq" kitabının dərc edilməsi Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik hisslərinin açıq-aşkar qızışmasına səbəb oldu. Həmin vaxt Ermənistanda 170 təmiz və 94 qarışıq azərbaycanlı yaşayış məskənləri var idi. Z.Balayan kitabının əvvəlində yazır ki, Ermənistanda olan bütün kəndləri – 1063 kəndi gəzib dolaşmış, nəticədə həmin kitabı yazmışdır. O, həmin əsərdə heç olmazsa yolüstü də olsa azərbaycanlı kəndlərindən keçdiyini qəsdən qeyd etmir. Lakin Amasiya rayonunun İlli erməni kəndində öyrənir ki, rayonda yaşayan ermənilərin sayı azalır (təbii ki, türklərin sayı artırdı). Onda Z.Balayan tədbir görməyin vaxtı çatdığını bildirir. Balayanlara belə bir fürsəti M.Qorbaçovun elan etdiyi "demokratiya və aşkarlıq" prinsipləri verdi.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyinetmə pərdəsi altında Azərbaycana qarşı anneksiya planının həyata keçirilməsinə maneçilik törədə biləcək şəxs – Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında erməni lobbisinin təzyiqi ilə keçmiş Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Elə həmin il oktyabrın axırından İrəvanda DQMV-ni Ermənistana birləşdirmək tələbi ilə mitinqlər keçirildi. Noyabrın 18-də Qorbaçovun sağ əli sayılan A.Aqanbekyan Parisdə "Humanite" qəzetinə

verdiyi müsahibəsində DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsinin iqtisadi cəhətdən daha sərfəli olmasını və bu məsələ üzərində xüsusi komissiya işlədiyini bəyan etmişdi.

4. İNDİKİ ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SONUNCU SOYQIRIM

Mixail Qorbaçovun 1985-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş katibi seçilməsindən sonra Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddaratını təyin etməsi pərdəsi altında Azərbaycana qarşı anneksiya planı işlənib hazırlanmışdı.

1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin yalnız erməni deputatların iştirakı ilə keçirilən növbədənkənar sessiyası vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV XDS-nin konstitusiyaya zidd qərarını rədd etdikdən sonra, Ermənistanın millətçi rəhbərləri “Daşnaksutyun” partiyasının “Türksüz Ermənistan” proqramını həyata keçirməyə başladılar.

1988-ci il feralın 19-dan etibarən İrəvanda kütləvi mitinqlər başlanır. Mitinq iştirakçıları “Ermənistanı türklərdən təmizləməli!”, “Ermənistan yalnız ermənilər üçündür!” kimi şüarlar irəli sürürdülər. Mitinqlərin üçüncü günü İrəvanda salamat qalmış yeganə məscid binası (XX əsrin əvvələrində şəhərdə 8 məscid olmuşdur) və azərbaycanlı orta məktəbi, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycanlı Dram Teatrının ləvazimatı yandırıldı. İrəvanda bu hadisələrə qarşı etirazını bildirən azərbaycanlıların evlərinə od vurdular. İrəvanda bütün bunlar törədilən zaman Sumqayıt faciəsi hələ hazırlanırdı. “Sumqayıt qırğınları” proqramının icracılarından ən fəalının 1959-cu ildə anadan olmuş Eduard Robertoviç Qriqoryan adında erməninin olması (öldürülən 26 ermənidən 6 nəfəri onun payına düşür), hadisədən on gün əvvəl Sumqayıtın bütün əmanət kassalarından ermənilərin öz əmanətlərini kütləvi şəkildə götürmələri, qırğınların videolentə alınması üçün erməni operatorlarının əvvəlcədən hadisələrin planlı şəkildə törədiləcəyi yerlərdə özlərinə xəlvəti çəkiliş mövqeyi seçmələri, iki gündən sonra həmin lentlərin montaj edilib bütün dünyanı dolaşdırılması, “Sumqayıt qurbanları”nın xatirəsini “əbədiləşdirmək” üçün əvvəlcədən hazırlanmış abidənin dərhal Xankəndində (Stepanakertdə) qoyulması və bu kimi faktlar sübut edir ki, bütün bunlar erməniləri, eləcə də dünya ictimaiyyətini Azərbaycan xalqına qarşı ayağa qaldırmaq, onun “vəhşi” obrazını yaratmaq məqsədini güdmüşdür. Sumqayıt qırğınlarının fəal təşkilatçılarından erməni Ohanyanın, Samoylov və Pavlovskinin adları isə uzun müddət mətbuatdan gizli saxlanmışdı.

Sonralar L.Ter-Petrosyan öz müsahiblərinin birində demişdi ki, Sumqayıt hadisələrindən sonra Azərbaycan xalqı şok vəziyyətinə düşmüşdü. Əgər ölkə rəhbərliyi bu məqamdan istifadə edib DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar çıxarsaydı Azərbaycan xalqı buna etiraz edə bilməyəcəkdi. Bu sözlər aydın sübut edir ki, Sumqayıt faciəsi ermənilərə öz separatçılıq aksiyalarını həyata keçirməkdən ötrü lazım olmuşdur.

Lakin Moskvanın, onun Azərbaycana və Ermənistana göndərilmiş emissarların ikiüzlü mövqeləri (Y.Liqaçov Azərbaycanda, A.Yakovlev Ermənistanda) erməni millətçilərinin öz bədnam niyyətlərini həyata keçirmək ümidlərini artırırdı.

Erməni millətçiləri üçün Ermənistanda ən münbit rayonlarda yaşayan 200 mindən artıq azərbaycanlıları oradan çıxarmaq Qarabağ məsələsini həll etmək qədər vacib idi.

1988-ci ildə isə respublika rəhbərliyi azərbaycanlıların təhlükəsizliyinin qorunmasına təminat verməməklə, onlar arasında vahimə və qorxu yaradaraq Ermənistandan deportasiya edilməsinə başlayır.

Ayrı-ayrı rayon rəhbərləri azərbaycanlılara qarşı iqtisadi təzyiq üsullarından istifadə edərək kəndlərə çörək, ərzaq və gündəlik tələbat mallarının verilməsini məhdudlaşdırırlar. Ərzaq üçün şəhərlərə və rayon mərkəzlərinə getməyə məcbur olan azərbaycanlılar təhqir edilir, döyülür və qarət edilirlər.

İş o yerə çatır ki, mart ayında Gürcüstanın Boqdanovka və Axılkələk rayonlarında yaşayan ermənilər Amasiya rayonunun kəndlərinə dəfələrlə silahlı basqınlar edirlər.

Moskva azərbaycanlıların kompakt yaşadıqları rayonlara daxili xidmət qoşunlarının bölmələrini yerləşdirməyə məcbur olur. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, bu bölmələrə yalnız qırğınları müşahidə etmək səlahiyyəti verilibmiş.

Hadisələrin bu cür inkişafının gözlənilməz, fəlakətli nəticələrə gətirib çıxaracağı hiss edilirdi. 1988-ci il martın 25-də “Qarabağ” komitəsinin fəaliyyəti Ermənistan SSR Konstitusiyasına və mövcud qanunvericiyə zidd olduğuna görə respublikanın Ali Soveti həmin komitəni qeyri-qanuni hesab edərək fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərar çıxarır. Azərbaycan SSR Ali Soveti də öz növbəsində “Qrunk” təşkilatının fəaliyyətini dayandırılması haqqında və onun təşkilatçılarının cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Lakin hər iki qərar sonralar kağız üzərində qalır.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin, Nazirlər Sovetinin və KP MK-nın orqanı olan “Kommunist” qəzeti “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsində həmin dövrü belə səciyyələndirirdi: “Meydana siyasi avantüristlər çıxmışlar.

Onlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün heç nəyin qarşısında dayanmırlar. Bu məqsədlər yaxşı məlumdur: onlar açgözlüklə hakimiyyətə can atırlar, xalqı milli faciə ilə nəticələnə biləcək son həddə sürükləyirlər”.[1]

1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edərək SSRİ Ali Sovetinə müraciət etdi ki, buna razılıq versin. Azərbaycan SSR Ali Soveti iyunun 17-də bu qanunsuz tələbi rədd etdikdən sonra Ermənistandakı azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşır.

İyunun 17-20-də İrəvanda teatr meydanında qeyzlənmiş erməni dəstələri avtobuslarla azərbaycanlılar yaşayan Masis rayonunun mərkəzinə və Zəngilər, Zəhmət, Dəmirçi, Dostluq, Nizami, Sarvanlar kəndlərinə basqınlar etdilər. Müdafiəsiz on mindən çox azərbaycanlılar Sovet-Türkiyə sərhədinə toplaşmış, orada gecələməyə məcbur olmuşdular. Həmin günlər 20-dən çox azərbaycanlı yaralanmışdı. Rayon mərkəzi Masis qəsəbəsindən 3 mindən çox azərbaycanlı evlərindən çıxarıldı. Bütün bu iğtişaşlar zamanı SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin rayonda olan qüvvələri yalnız müşahidəçi rolunu oynayırdılar.

1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin iclası DQMV-i haqqında məsələni müzakirə edərək respublikalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi yolverilməz hesab edildikdən sonra, erməni millətçiləri azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən çıxarılması üçün hər yerdə mitinqlər təşkil etməyə başladılar.

Ermənistan EA-nın müxbir üzvü, “Qarabağ” hərəkatının liderlərindən biri Rafael Kazaryan 1988-ci il noyabrın 4-də İrəvanda keçirilən mitinqdə demişdi: “Dəstələrin köməyi ilə emiqrasiyanı təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistanı təmizləmək imkanı verilmişdir. Mən bunu bu on aylıq mübarizəmizin ən böyük naliyyəti hesab edirəm».[1] İrəvanda rusca çıxan “Kommunist” qəzeti “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsində etiraf etməyə məcbur olmuşdu:” Komitənin (“Qarabağ”) yerli özəklərinin təşəbbüsü ilə rayon və kəndlərdə mitinqlər təşkil edilərək azərbaycanlılardan öz evlərini tərk etmələri tələbləri irəli sürülürdü. Ən həyəcanlandırıcı hal odur ki, “Qarabağ” komitəsinin hazırladığı siyasi münaqişələrə hətta uşaqları da cəlb edirdilər. Təsəvvür edin ki, Amasiya rayonunun mərkəzində rayon xalq nəzarəti komitəsi sədrinin oğlunun rəhbərliyi ilə 30 məktəbli nümayiş keçirir və azərbaycanlıların işdən qovulmasını tələb edirdilər”. Amasiyanın beynəlmiləl məktəbinin erməni

[1] «Коммунист» (rusca), 13 dekabr 1988-ci il.
[1] Армения двадцать месяцев борьбы, İrəvan, 1989, səh. 15.

şagirdlərinin tələbi ilə dərhal məktəbin azərbaycan bölməsi bağlanmışdı. Bir həftə ərzində, 1988-ci il dekabrın birinədək rəhbər vəzifələrdə işləyən azərbaycanlıların əksəriyyəti işdən azad edilmişdilər.

Şagirdlərin milli münaqişəyə cəlb edilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir erməni ailəsində deyilirdi ki, türklər onların qatı düşmənləridir və buna görə də fürsət düşən kimi onlardan qisas almaq lazımdır.

1988-ci il noyabrın ortalarında Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqın pənah gətirmişdi. Noyabrın 17-də Bakıda "Azadlıq" meydanında keçirilən mitinq zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyət verilməsi tələbi ilə qətnamə qəbul edilmişdi. Ermənistan televiziyası həmin gün mitinqdən reportajlar göstərərək, qətnamənin tələblərini dəfələrlə efirdə səsləndirmişdi.

Bu tələblərdən narahat olan Ermənistan rəhbərliyi Ali Sovet sessiyasının noyabrın 22-də keçirildiyi Opera teatrının binasına mitinq iştirakçılarının hücumundan sonra sessiyasının gedişini dayandıraraq, onların tələbi ilə deputatları, rayon rəhbərliyini yerlərdə "qayda-qanun bərpa etməyə" göndərdilər. Əslində isə onlara tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində, yəni noyabrın 28-dək Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyasını həyata keçirsinlər.

Bu haqda yuxarıda qeyd edilən "Fəlakət anı, məsuliyyət anı" məqaləsində yazılır: "”Qarabağ" komitəsi avantüristlərinin çağırışına millətçilik azarına tutulmuş bir sıra partiya-sovet işçiləri də qoşulmuşlar. Ayrı-ayrı rayonlarda millətlərarası qırğına sürükləyən coşmuş ehtirasları cilovlamaq, vətəndaşları müdafiə etmək, təxribatçıları ifşa etmək əvəzinə, onlar adamların (yə'ni azərbaycınlıların-müəllif.) kütləvi surətdə çıxarılmasına fitva verdilər. Bu cür "missiya" ilə bəzi "xadimlər" Kirovakanda, Stepanavanda, Artaşatda evləri bir-bir gəzirdilər." Əlbəttə, azərbaycanlılar yaşayan bütün rayonların vəziyyəti belə idi. Deportasiya aksiyasını müəyyən olunmuş müddətdə başa çatdırmaq üçün Kalinin, Spitak, Quqark, Noyemberyan, Krasnoselo, Vardenis, Yağeqnadzor, Əzizbəyov, Ararat, Masis, Sisyan və Meğri rayonlarının rəhbərləri xüsusilə canfəşanlıq göstərirdilər.

Ermənistanı 1988-ci ildə tərk edərək və Xanlar rayonuna pənah gətirmiş, milliyyətcə rus olan L.V.Tolstyak Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində yazdığı öz izahatında göstərmişdi ki, noyabrın 27-də Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini (daha sonralar Ermənistan KP MK-nın birinci katibi) V.Movsesyan Vardenis rayonunun Zod kəndinə gəlib əhalinin kəndi tərk etməsi üçün üç gün vaxt veridiyini

bəyan etdi və əlavə etdi ki, bu müddətdə kəndi tərk etməsələr, onların təhlükəsizliyinə təminat verilməyəcək. Deportasiyanı sürətləndirmək üçün elektrik xəttini kəsdilər, ərzaq verilməsini dayandırdılar, dağ yolları ilə rayonu tərk edən azərbaycanlıların köçünü tez-tez atəşə tutdular.

Bu cür izahatlar yüzlərcədir.

Yenə yuxarıda adı çəkilən "Fəlakət anı, məs'uliyyət anı" məqaləsinə müraciət edək:"Noyabrın 26-da "Qarabağ" hərəkatı fəallarının təhrikçi çıxışlarından qızışmış 500 nəfər Kirovakan sakini Şaumyan kəndinə doğru hərəkət etdi. Vuruşma iki gün davam etdi, silahlı atışma oldu. Ölənlər var. Kuybışev kəndində də qırğınlar törədildi, orada da tələfat var. Hərəkatın fəallarının köməyi ilə yaradılmış "özünümüdafiə dəstələri" yollarda qoyduqları postlarda azğınlıqlar törədirdilər. Azərbaycanlı kəndlərinə ərzaq köməyi göstərən ermənilər döyülürdülər."

Ermənistan mətbuatı Şaumyan (əvvəlki adı Vartanlı) qırğınları haqqında yalnız "atışma olmuşdur, tələfat var" sözlərini qeyd etməklə kifayətlənmişdir.. Şaumyan (Vartanlı) kəndi Kirovakan şəhərinə bitişik olmasına baxmayaraq, inzibati-ərazi bölgüsünə görə Quqark rayonuna daxil idi. Şaumyan (Vartanlı) faciəsi öz ssenarisinə görə 1918-1920-ci illərdə Gümrü-Qarakilsə bölgələrindəki silahsız azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə erməni quldurlarının hücumları zamanı törədilən vəhşiliklərin təkrarı idi.

Təəssüf ki, dünya ictimaiyyəti Ermənistandakı nə 1918-1920-ci illər, nə də 1988-1989-cu illər qırğınları haqqında xəbər tutmamışdır. Ermənilər bir əsrdə Vartanlı kəndində iki dəfə azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmişlər. Onlar "adımı sənə qoyaram, səni də yana-yana" prinsipi ilə Azərbaycan xalqını vəhşi kimi qələmə verməklə, ictimai rəy yaratmağa çalışmışlar. Vartanlı qırğınlarının üstündən sükutla keçib, onu ört-basdır etməklə yanaşı, özlərinin törətdikləri Sumqayıt qırğınlarına siyasi qiymət verilməsini tələb etmək məhz ermənilərə məxsus həyasızlıq idi.

İndi isə şahidlərin verdiyi ifadələr və Ermənistan Prokurorluğunun göndərdiyi cavablar arasında Vartanlı qırğınlarının bəzi səhnələri ilə tanış olaq. Əsrin əvvələrində tamamilə azərbaycanlılar yaşayan Vartanlı kəndində 1988-ci ilin sonunda ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. Ermənilər noyabrın 25-dən 26-na keçən gecə kəndə silahlı hücum edirdilər. Həmin gün güclü qar yağır, boran imiş. Azərbaycanlılar əsasən kəndi tərk edib meşəyə çəkilməyə məcbur olmuşdular. Qatillər kənddə rastlarına çıxan Mehralı İsgəndərovu ağaca bağlayır, gözləri qarşısında arvadı Xanım İsgəndərovanın boynuna kəndir keçirib hər cür təhqir edərək, kəndin içində gəzdirirlər. Onların 14 yaşlı oğlu Alim hadisədən xəbər tutaraq ov tüfəngini götürüb kəndə enir və ata-anasını xilas etmək üçün atəş açmağa məcbur olur. Güllələr dolu kimi

Alimin üzərinə yağdırılır. Yaralı Alimi ata-anasının gözləri qarşısında yanan tonqalın içinə atırlar. Bu dəhşəti görməmək üçün anası Xanım özünü çaya atır ki, boğulsun. Onu çaydan çıxarıb işgəncə ilə öldürürlər. Vəhşicəsinə döyülüb hər cür təhqirlərə məruz qalan Mehralı İsgəndərov gözlərini əbədi yumur. Ermənistan Respublikası Prokurorluğunun bu cinayət işi ilə bağlı SSRİ Prokurorluğuna göndərdiyi cavabda deyilir:” İsgəndərov Mehralı Həsən oğlu, 1938-ci ildə anadan olmuş, Vartanlı kənd sakinidir. 1988-ci ildə millətlərarası toqquşma nəticəsində öldürülmüş, Vartanlı kənd qəbiristanlığında basdırılmışdır. Onun meyiti 1989-cu ilin sonunda qohumları tərəfindən çıxarılaraq Azərbaycanda yenidən dəfn edilmişdir. SSRİ Prokurorluğu cinayət işi qaldırmışdır. Cinayətkarlar tapılmamışdır.”

İsgəndərovların üçünün də haqqında verilən cavabın sonunda deyilir: ”Cinayətkarlar tapılmamışdır.” Görəsən, bütöv kənd camaatının gözü qarşısında baş verən qırğınların icraçılarını doğurdanmı SSRİ Prokurorluğunun işçiləri əlləşib aşkara çıxara bilməmişdilər?

1941-1945-ci illər müharibəsində bir qolunu itirmiş 69 yaşlı Qərib Bayramovun evi kəndin yuxarı hissəsində olduğundan, İsgəndərovların faciəsindən gec xəbər tutur. Çayın kənarına enib meyitləri gördükdən sonra evə qayıdıb üstlərini örtmək üçün bir şey gətirmək istəyir. Bu dəm arxadan onu balta ilə vurub yanan tonqalın içinə atırlar. Ermənistan Prokurorluğunun cavabında isə deyilir:”Bayramov Qərib İsmayıl oğlu, 1919-cu ildə anadan olmuş, Şaumyan kəndinin keçmiş sakini, 1988-ci ildə Şaumyan kəndinin erməni əhalisi tərəfindən öldürülmüş, meyit yarı yandırılmışdır.”

Öz qonşusunun başına arxadan endirdiyi zərbədən qanına qəltan edilən, kəndin ağbirçəyi Hüseynova Leyli haqqında göndərilən cavabda deyilir: ”Hüseynova Leyli Həsən qızı, 1925-ci ildə anadan olmuş, Vartanlı kəndinin sakini, 1988-ci ilin noyabrında millətlərarası toqquşma nəticəsində öldürülmüş və Vartanlı kənd qəbiristanlığında basdırılmışdır. 1989-cu ilin axırlarında onun meyiti qohumları tərəfindən Azərbaycana aparılıb yenidən dəfn edilmişdir. SSRİ Prokurorluğu cinayət işi qaldırmış, cinayətkarlar tapılmamışdır.”

Sumqayıt faciəsi zamanı yüzlərlə azərbaycanlı ailəsinin öz həyatlarını təhlükə qarşısında qoyaraq, erməni qonşularını qəzəblənmiş kütlənin təhlükəsindən xilas etmələri haqqında mətbuatda çox yazılıb. Lakin Vartanlı erməniləri bu cür insani hisslərdən uzaq idilər. Onlar azğınlaşmış dəstənin önündə gedir, azərbaycanlıların sığındığı evləri nişan verirmişlər. Azğınlaşmış dəstəyə isə Şaumyan kənd sovetinin sədri J.Arakelyan bələdçilik etmişdi.

Süleyman Məmmədov qonşusu Mexaqın evində gizlənibmiş. Mexaq isə onu quldurlara təhvil vermiş, onlar isə maşın təkərlərini yandırıb S.Məmmədovu diri-diri odun içinə atmışdılar. Namərd qonşu isə tutduğu işdən həzz ala-ala, tükürpədici səhnəyə tamaşa etmişdi. Cinayətkarlar yenə də “tapılmamışdı”.

Ermənistan Prokurorluğunun cavabı: ”Məmmədov Süleyman Qənbər oğlu, 1938-ci ildə anadan olmuş, Vartanlı kəndi sakini, 1988-ci ilin noyabrında millətlərarası toqquşma nəticəsində öldürülmüşdür və Vartanlı kənd qəbiristanlığında basdırılmışdır. 1989-cu ilin axırında qohumları tərəfindən Azərbaycanda yenidən dəfn edilmişdir. SSRİ Prokurorluğu cinayət işi qaldırmış, cinayətkar tapılmamışdır.”

Ümumiyyətlə, təkcə noyabrın 26-27-də Vartanlı kəndində 14 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüş və yandırılmışdır. Kəndin sağ qalan əhalisi qarlı-çovğunlu günlərdə dağlarla, meşələrlə gündüzlər gizlənib yalnız gecələr yol gedərək 13-14 gün ərzində Azərbaycana çatmışdılar.[1] Onlarca vartanlılar dağlarda itkin düşmüşlər. Toqquşma zamanı aldıqları bədən xəsarətindən, yollarda tutulduqları xəstəlikdən sonra Azərbaycana gələn onlarca vartanlılı vəfat etmiş, çoxları şikəst olmuşdular. Ümumiyyətlə, Quqark rayonunla ermənilərin törətdiyi qırğınlar nəticəsində 30-dan artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Quqark faciəsi Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən ört-basdır edildi. Sonralar, yəni 1989-cu ildə Ermənistan KP MK bürosu Quqark rayon partiya komitəsinin birinci katibi L.Bağdasaryanı və RİK-nin sədri S.Kazaryanı işdən azad etməklə kifayətləndi. Lakin Vartanlı (Şaumyan) qırğınlarının əsas təşkilatçıları və icracıları cinayət məs’uliyyətindən kənarda qaldılar.

Qonşu Spitak (keçmiş Hamamlı) rayonunun rəhbərliyi azərbaycanlılara qarşı törədikləri cinayətlərə görə Quqark rayonunun rəhbərlərindən heç də geri qalmamışdı. Noyabrın 28-də Spitak rayon İK-nin sədri V.Haycyan, DİŞ-in rəisi Sarkisyan, DTK rayon şöbəsinin sədr müavini Mehrabyan rayonun azərbaycanlılar yaşayan Saral və Qusarlı kəndlərinə gəlib bildirmişdilər ki, onların təhlükəsizliyinə təminat vermirlər. Əgər iki saat ərzində kəndi tərk etməsələr, silahlı dəstələr kəndə hücum edəcəklər. Camaat onların təklifini rədd edir. Lakin Spitak və Quqark rayon rəhbərləri yenə gəlib təkidlə tələb edirlər ki, kənd camaatı tezliklə çıxmalıdırlar. Onlar özləri ilə 34 avtobus və 40 yükünüözüboşaldan maşın gətirmişdilər. Onların

[1] Çaxmaqlı Q., «Erməni xəyanətinin qurbanları» məqaləsi, «Vətən səsi» qəzeti, 28 noyabr 1990-cı il.

göstərişi ilə bir dəstə erməni sahiblərinin gözü qarşısında ev əşyalarını həyətə çıxarıb, od vururlar.

Avtobuslarla dolu camaatı rayon ərazisindən kənarda - Quqark rayonunun Mrqahovit (Həmzəçimən) kəndi yaxınlığında axşamdan xeyli keçmiş silahlı dəstələr gözləyirdilər. Spitak rayonunun rəhbərləri işi elə hazırladılar ki, qan qonşu rayonun ərazisində tökülməli idi, bununla da onlar məsuliyyətdən kənarda qalacaqdılar. Gecənin qaranlığında yolun kənarında pusquda durmuş quldurlar avtobusları atəşə tutur, 3 nəfər həlak olur, 7 nəfər ağır yaralanır. Bu cinayətlə bağlı Ermənistan Prokurorluğunun verdiyi cavabdan:

«1. Balacayev Şahin Səyyad oğlu, 1977-ci ildə anadan olmuş, Saral məktəbinin 4-cü sinif şagirdi. Mrqahovit kəndinin yaxınlığında Spitakdan gələn PAZ-672 markalı 39-52 ADN nömrəli avtobus naməlum şəxslər tərəfindən atəşə tutulmuşdur, güllə başından dəymiş, yerindəcə keçinmişdir. 01.12.1988

2. Balacayev Teymur Məsim oğlu, 1959-cu ildə anadan olmuş, Kirovakan dəzgahqayırma zavodunun fəhləsi, PAZ-696 markalı, 57-94 ADN nömrəli avtobusla (Spitakdan gələn kolonna) Mrqahovit kəndi yaxınlığında meşədə naməlum şəxslər tərəfindən daşa basılmış, başından zərbə alaraq yerindəcə keçinmişdir.

3. Balacayeva Sürəyya Hüseyn qızı, 1954-cü ildə anadan olmuş, yuxarıda qeyd edilmiş hadisə zamanı bədən xəsarəti almış və 02.12.1988-ci ildə xəstəxanada keçinmişdir.»

Ermənistan Prokurorluğunun verdiyi həmin məlumatın əlavəsində isə Balacayevlərin hər üçünün güllə yarasından öldürüldüyü qeyd edilmişdir.

Sürəyyanın həyatını xilas etmək mümkün idi. Lakin onu Kirovakan xəstəxanasında tibb bacıları döşəkağıları ilə boğub öldürmüşdülər. Sürəyyanın üstündə olan 6 min manat nağd pulu və 3 min manat dəyərində olan zinət şeylərini xəstəxanada həkimlər oğurlamışdılar. Rayon rəhbərləri hər üç meyiti Azərbaycana gətirməyə qoymamış, Quqark rayonunun Vartanlı kəndində hərbçilərin köməyi ilə dəfn etmişdilər.

Spitak faciəsindən daha bir nümunə. Qursalı kənd sakini Rəhim Daşdəmirov 23 il idi ki, Kirovakan şəhərində milis işçisi işləyirdi. Əmək veteranı, milis əlaçısı idi. 1989-cu il iyunun 9-da oğlu Mayılla şəxsi maşınlarında Spitak şəhərinə gəlib bəzi sənədləri götürmək və zəlzələdən sonra Qursalıda dağılmış evlərinin dəyərinin əvəzini almaq istəyirdilər. Spitak RİK-in qarşısında onu tanıyan iki erməni hücum edib armaturla onun başını əzir və hadisə yerindən qaçırlar. Özünü itirən Mayıl atasını maşına qoyub Qazax xəstəxanasına çatdırmaq istəyir. Ermənilər onları maşınla

tə’qib edirlər. Rəhim kişini xəstəxanaya çatdırmaq olmur. O, yolda keçinir. İyunun 10-da R. Daşdəmirovu Gəncə şəhərində dəfn edirlər.

Bununla əlaqədar olaraq Ermənistan Prokurorluğunun həqiqətdən uzaq, riyakar cavabında deyilir: «Daşdəmirov Rəhim Cabbar oğlu, 1932-ci ildə anadan olmuşdur. 1988-ci ilin iyulunda zəlzələdən çatacaq kompensasiyanı almaq üçün Spitaka gəlmişdilər. Döyülmüşlər. Xəstəxanaya yerləşdirməkdən imtina etmişdir. Öz maşınında Bakıya getmişdir. 1990-cı ildə Ermənistan DTK-na Bakıdan teleqram gəlmişdir ki, Daşdəmirov Spitakda döyüldükdən sonra Bakıda ölmüşdür. Bunun əsasında cinayətkar məhkəməyə verilmiş, ancaq psixi xəstə olduğu müəyyən edilmişdir.»

Ermənistan Prokurorluğu göndərdiyi cavab həqiqətə uyğun olmadığı kimi, Daşdəmirovun qatilinin «psixi xəstə» çıxması da ermənisayağı saxtakarlıqdır.

Ermənistanda azəri türklərinə qarşı dəhşətli cinayətlər törədilmiş rayonlardan biri də Stepanavan (keçmiş Cəlaloğlu) rayonudur. Kuybışev kəndinin sakinləri Təmraz Yusif oğlu İsgəndərov, Gilas Rüstəm qızı Xəlilova, Şərif Cabbar oğlu Xəlilov vəhşicəsinə döyülmüş və soyuq silahla qətlə yetirilmişlər. Puşkino kolxozunun sağıcısı (Gərgər kənd sakini) Bəsti İsrafil qızı Mustafayeva isə Ermənistanda baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra, yəni bütün dünyanın Ermənistanın halına ağladığı bir vaxtda, 30 dekabr 1988-ci ildə diri-diri yandırılmış və meyiti zibillikdə gizlədilmişdi. Xeyli müddətdən sonra onun meyiti hərbçilərin köməyi ilə tapılmışdı. Qeyd etdiyimiz dörd ölüm hadisəsindən yalnız ikisinin barəsində cinayət işi qaldırılmışdı.

1902-ci ildə anadan olmuş, Kalinino rayon mərkəzindəki 41 nömrəli evdə yaşayan Məhəmməd Nəbi oğlu Sadıqovun evinə rayon mərkəzində keçirilən mitinqdən ayrılan silahlı dəstə hücum etmiş, onu soyuq silah və daş-qaya ilə öz həyətindəcə qətlə yetirmişdilər. Bu haqda «Pravda» qəzetinin 7 yanvar 1989-cu il tarixli və «Социалистическая индустрия» qəzetinin 18 dekabr 1988-ci il tarixli sayında dərc edilmişdir.

1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bir tərəfdən Ermənistanın azəri türkləri yaşayan kəndlərinin əhalisi sıxışdırılır, kəndlərə ərzaq göndərilmir, elektrik xətləri kəsilir və silahlı basqınlar edilir, digər tərəfdən kəndləri tərk edən ailələrə yollarda divan tutulur, əmlakları qarət edilir, özləri isə qətlə yetirilirdilər. Ermənistanda milli zəmində baş verən cinayətlərin əksəriyyəti əsasən azərbaycanlı əhalinin öz yaşayış məntəqələrini tərk etməyə məcbur olduqları vaxt baş vermişdi. Ermənistandan Azərbaycana gedən bütün yollar üzərində bir neçə yerdə silahlı quldur dəstələri yerləşdirilmişdi. Quldurların əksəriyyəti milis forması geyərək özbaşına yoxlama — buraxılış məntəqələri

yaratmışdılar. Onlar bütün maşınları saxlayır, sərnişinlərin sənədlərini yoxlayır və maşında azərbaycanlılar olduğunu müəyyən edən kimi onu maşından düşürür, əmlaklarını boşaldaraq qarət edir, özlərini isə vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər.

Ermənistan Prokurorluğu öz ərazisində törədilən minlərlə cinayəti açmadan aşağıdakı kimi şablon cavablar vermişdir: “Göstərilən məlumatlara uyğun şəxs pasport qeydiyyatı stolundan və kənd sovetinin təsərrüfat kitabından keçməmişdir,” “Ünvanından qeydiyyatdan çıxıb”, “Ölümü haqqında qeydiyyat rayon VVAQ şöbəsində yoxdur,” «1988-ci ildə ünvanından çıxıb Azərbaycan SSR-ə getmişdir” və s.

Ermənistan Prokurorluğunun Masis qəsəbəsinin sakini Səfa Novruzəli qızı Cəfərova haqqında verdiyi məlumatda yazılmışdır: ”Göstərilən məlumatlara uyğun şəxs RDİŞ-nin və VVAQ-ın qeydiyyatından keçməmişdir.” Belə çıxır ki, belə bir adam ümumiyyətlə, Masis rayonunda yaşamamışdır və onun öldürülməsi də təbii ki, uydurma hesab edilməlidir. Lakin sənədlər içərisində Cəfərova Səfa Novruzəli qızının Masis qəsəbə Soveti tərəfindən verilmiş doğum haqqında şəhadətnaməsinin surəti vardır. Şəhadətnamə 1980-cı il aprelin 2-də yazılmış və qeyd nömrəsi 189-dur (Ş-SL № 262478). Şahidlərin verdiyi izahata əsasən isə Səfa başından aldığı zərbə nəticəsində Masisdə qətlə yetirilmişdir.

Ermənistan tərəfi azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətləri əsasən təkzib edərək qeyd edir ki, konkret olaraq bu və ya digər halda zərərçəkənlər Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etməmişlər. Bir halda ki, Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı cinayətlər respublika hökuməti səviyyəsində, onun yerlərdəki partiya, sovet və hüquq-mühafizə orqanları rəhbərlərinin başçılığı ilə törədilirdi, onda azərbaycanlıların şikayətlərinin nə mənası olacaqdı? Kim bu şikayətə baxacaq, kimləri cəzalandıracaqdı? Tək-tək şikayətçiləri isə bir daha əzişdirib elə hala salırdılar ki, şikayət etdiyinə də peşman olurdu. Axırda da sözləri bu olurdu: “sizinkilər Sumqayıtda erməniləri niyə qırdılar? Şükür edin ki, sağ qalıbsınız.”

Bütün bunlara görə də azərbaycanlılar öz rəsmi şikayətlərini yalnız Azərbaycana çatdıqdan sonra edə bilirdilər.

Amasiya rayonunda azərbaycanlılara qarşı edilən cinayətlərlə əlaqədar Ermənistan Prokurorluğunun cavabında deyilir:” Rayonun keçmiş sakinləri azərbaycanlıların və ya onların qohumlarının ərizələrində nə əmlak iddiası, nə də ermənilər tərəfindən onlara qarşı zor işlədilməsi haqqında SSRİ DİŞ-in operativ əməliyyat qrupuna şikayət edilməmişdir.”

Amasiya rayonu coğrafi mövqeyinə görə qərbdən Türkiyə ilə, şimaldan Gürcüstanın ermənilər yaşayan rayonları ilə əhatə olunmuş, 18 min

əhali girov kimi qalmışdı. Rayondan kənara çıxan azərbaycanlıları ölüncəyə qədər döyürdülər. Ümid təkcə vertolyotlara qalmışdı. Rayon DİŞ-in əməkdaşı Arif İsgəndər oğlu Məmmədov və Əzizbəyov kənd sakini Arzu İsfəndiyar oğlu Haqverdiyev 1988-ci ilin noyabrında maşınla ev əşyalarını Azərbaycana apararkən yolda silahdan atəşə tutulmuş, bir necə yerdən güllə bədənlərini deşik-deşik etmişdi (sübutlar Azərbaycan Məhkəmə Ekspertizası İnstitutunda saxlanır). Hərbçilərin, BTR-lərin müşayiəti ilə Oxçoğlu kəndindən yola salınan 15 ailənin ev əşyaları Axuryan rayonunun Kaps (keçmiş Qanlıca) kəndində maşınlardan boşaldılmış, talan edilmiş, sonra isə od vurub yandırılmışdılar. Bu cinayət işi ilə SSRİ Prokurorluğunun əməkdaşları məşğul olmalarına baxmayaraq, heç kəs məsuliyyətə cəlb edilməmişdi.

Əsas çıxış yollarını silahlı erməni quldurları ələ keçirdiklərinə görə, Ermənistanın Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarının azərbaycanlı əhalisi maşınlarla deyil, qışın qarlı-boranlı günlərində dağlardan piyada aşaraq özlərini Azərbaycana çatdıra bilmişdilər. Krasnoselo, Vardenis, Sisyan, Qafan, Gorus, Razdan, Əzizbəyov, Amasiya rayonlarından 48 nəfər dağları aşarkən borana düşüb həlak olmuşdular.

Vardenis (Basarkeçər) rayonunun Şişqaya kənd sakini, 1971-ci ildə anadan olmuş Şahin Qabil oğlu Əliyev 1988-ci ilin dekabrında dağları aşarkən Gədəbəy rayonunun ərazisində borana düşmüş və donub ölmüşdü. Onun meyiti dörd aydan sonra, dağlarda qarın altından tapılmış və Şəmkir rayonunun Dağ Cəyir kəndində dəfn edilmişdir.

Sisyan rayonunun Şəki kəndinin sakini, 1925-ci ildə anadan olmuş Xalisə Əmrah qızı Əliyeva 1988-ci ilin dekabrında dağlardan aşarkən borana düşmüş və ölmüşdür. Lakin onun meyitini tapmamışdılar. Dağların qarı əridikdən sonra, 1989-cu ilin may ayında qohumları dağdan onun paltarlarının cırıqlarını və ağ saçlarını tapmışdılar.

Ermənistandakı qırğınların ən faciəlisi İrəvan şəhərində Estonakan küçəsi ev 12/1, mənzil 56-da yaşayan Misgərovlar ailəsinin başına gətirilmişdir. 1955-ci ildə anadan olmuş Elza Cəfər qızı Misgərova və 1956-cı ildə anadan olmuş qardaşı Vidadi namərd qonşularının və “dostlarının” şirin dillərinə aldanaraq İrəvanda qalıb mənzillərini Bakıya dəyişdirmək üçün münasib variant axtarırdılar. Elza və Vidadi “sadiq dostlarının” əli ilə hər cür işkəncələrlə qətlə yetirilmiş və hər ikisinin meyitini Artaşat rayonunun ərazisindəki Azat su anbarına tullamışdılar.

Müvafiq sənədlər və şahidlərin verdikləri ifadələr əsasında Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilmiş siyahıya əsasən, 1988-1990-cı illər ərzində Ermənistanda 216 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə

yetirilmiş və ya millətlərarası münaqişə zəminində baş vermiş hadisələr nəticəsində həlak olmuşlar (**Əlavəyə bax).** Həmin siyahıya əsasən 52 nəfər aldığı xəsarət nəticəsində ölmüş, 34 nəfər işgəncə ilə öldürülmüş, 20 nəfər odlu silahla qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yandırılmış, 8 nəfər maşınla vurulmuş, 9 nəfər yollarda qəzaya uğradılmış, 7 nəfər həkim qəsdi nəticəsində, 9 nəfər dəhşətli hisslərdən keçirdiyi infarkt nəticəsində ölmüş, 2 nəfər intihar etmiş, bir nəfər asılmış, 2 nəfər maşın partladılması nəticəsində, bir nəfəri elektrik cərəyanı ilə, bir nəfəri suda boğub öldürmüşdülər, 6 nəfər itkin düşmüş, 20 nəfər xəstəxanadan yoxa çıxmış, 48 nəfər isə dağlarda borana düşüb həlak olmuşlar.

1990-cı ilin avqustun 9-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti SSRİ Prokurorluğuna 05-1-208 nömrəli məktubla müraciət edərək Ermənistanda milli münaqişələr zəminində həlak olmuş azərbaycanlılar haqqında məlumat verməyi xahiş etmişdi. SSRİ Baş Prokurorunun müavini V.İ.Kvartsovun 4 oktyabr 1990-cı il 15-1502-90 nömrəli cavab məktubunda deyilir: “Sizin məktubunuzla əlaqədar olaraq bildirirəm ki, 1988-1989-cu illərdə Ermənistan SSR-də milli zəmində baş verən cinayət faktları üzrə 675 cinayət işi qaldırılmışdır, onlardan 283-ü istintaq aidiyyati üzrə Azərbaycana göndərilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan SSR-dən Ermənistana təhqiqat üçün 138 cinayət işi daxil olmuşdur. 1989-cu il dekabrın 31-nə olan məlumata görə Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanlarının icraatında olan bu qəbildən 530 cinayət işindən 200 iş üzrə cinayət açılmamış və istintaq dayandırılmışdır.

1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistan ərazisində milli münasibətlərin kəskinləşməsi üzündən bir sıra rayonlarda qarət, yanğın və ictimai qayda-qanununa zidd olan digər hallarla müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlar baş vermişdir... Bu hərəkətlər nəticəsində 21 nəfər öldürülmüş (20 azərbaycanlı və bir erməni), 4 nəfər sonradan ölümlə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti almışdır. Qətl hadisəsi üzrə 8 cinayət işi və zərərçəkənlərin ölümü ilə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti üzrə dörd işin istintaqı başa çatdırılaraq məhkəməyə göndərilmişdir. Əliyevlər barəsindəki cinayət işinə bəraət qazandırıcı əsaslar üzrə xitam verilmişdir, belə ki, istintaq bu qənaətə gəlmişdir ki, onun Mirzoyanı öldürməsi son zəruri müdafiə həddindən baş vermişdir.

Bu qəbildən məhkəməyə göndərilən üç qətl və ağır bədən xəsarəti yetirilməsi üzrə iki cinayət işi üzrə günahkarlar müxtəlif müddətlərdə azadlıqdan məhrum edilmişlər. Bir neçə cinayət işi əlavə istintaqa qaytarılmışdır.

Ermənistan Prokuroruna tapşırılmışdır ki, bu işlər üzrə aparılan istintaqın tamlığını və obyektivliyini yoxlasın, onun başa çatdırılması üçün tədbirlər görsün. Günahkarların müəyyənləşdirilməməsi üzündən istintaqın xitam verilmiş işləri araşdırmaq və istintaqı təzələmək məsələsinin mümkünlüyünü öyrənmək tapşırığı da verilmişdir. Ermənistan məhkəmələrinə milli nifaq zəminində baş vermiş 91 müttəhim barəsində cəmisi 53 cinayət işi göndərilmişdir. 48 iş üzrə 82 nəfər mühakimə olunmuş, onlardan 30 nəfər müxtəlif müddətdə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

SSRİ Prokurorluğu cinayətlərin açılmasına nəzarət edir və zəruri kömək göstərir."[1]

V.İ.Kvartsovun bu cavabı ilə əlaqədar təkcə onu qeyd edirik ki, əgər Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanlarının icraatında olan 530 cinayət işindən 200 iş üzrə cinayət açılmamış və istintaq dayandırılmışdırsa, keçmiş SSRİ Prokurorluğunun bu işə necə kömək etdiyini və hansı nəzarəti qoyduğunu izah etməyə ehtiyac qalmır.

Məhz hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarətsizliyi, onların erməni millətçilərinin separatçı hərəkətlərinə vaxtında və qanuni qiymət vermədiklərinin nəticəsində 200 mindən artıq azərbaycanlılar əsrlər boyu yaşadıqları əzəli torpaqlarından iki həftə ərzində vəhşicəsinə qovuldular. Keçmiş İttifaq orqanları azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasına seyrçi münasibət göstərdi. Demək olar ki, bütün azərbaycanlılar Ermənistandan qovulduqdan sonra, yəni 1988-ci il dekabrın 6-da Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti "Vətəndaşların daimi yaşayış yerləri məcburi tərk etməsində Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in yerli orqanlarının ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərinin yolverilməz hərəkətləri haqqında" qərar qəbul etmişdi.

SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin o zamankı müavini B. Şerbinanın rəhbərliyi ilə hər üç Zaqafqaziya respublikalarının nazirlər sovetlərinin sədrləri və İttifaqın müvafiq nazirliklərinin rəhbər işçiləri da daxil olmaqla xüsusi komissiya yaradılmışdı. Bu komissiya qaçqınların təhlükəsiz köçürülməsi və yerləşdirilməsi məsələləri ilə məşğul olmalı idi. Əslində isə Ermənistandan azərbaycanlılar faktiki olaraq təmizləndikdən və dekabrın 7-də orada baş verən zəlzələdən sonra bu komissiya da heç bir iş görmədən öz işini başa vurmuşdu.

Zəlzələnin vurduğu ziyanları aradan qaldırmaq, iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün Ermənistana xeyli miqdarda işçi qüvvəsi lazım idi. Məhz bu

---

[1] Həsənli Həsən, «Faciələrin xronikası yaradılmalıdır»məqaləsi, «Vətən səsi» qəzeti, 1 avqust 1991-ci il.

məqsədlə də 1989-cu il yanvarın 4-də Ermənistan rəhbərliyinin “xahişi” ilə Azərbaycan rəhbərliyi hər iki respublikanın KP MK-larının, Ali Soveti Rəyasət heyətlərinin və Nazirlər Sovetlərinin adından daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaları üçün qaçqınlara müraciət etmişdi.

Azərbaycandan Ermənistana köçən ermənilər isə dünyanın hər tərəfindən Ermənistana köməyə gəldikləri vaxtda kütləvi surətdə Azərbaycana geri qayıtmağa başlamışdılar. Dekabrın 16-da SİTA məlumat verirdi: “Azərbaycan SSRİ-in partiya, sovet və digər orqanlarının səyi ilə əvvəllər Azərbaycanı tərk etmiş erməni millətindən olan şəxslər geri qayıtmağa başlamışlar.

Dekabrın 2-dən 15-dək Ermənistandan daimi yaşayış yerlərinə (yəni Azərbaycana) 2300 nəfərdən artıq erməni qayıtmışdır, o cümlədən Bakıya 1100 nəfər, Şamaxıya 315 nəfər, Zaqatalaya 110, Şamxora 54 nəfər. Qayıdan kimi onlar öz əmək kollektivlərində işə başlayırlar.”

Ermənistan rəhbərliyi özünü “sığorta” edərək azərbaycanlıların Ermənistana qayıtmasına təminat verilməsi illüziyası yaratmaq məqsədilə 15 dekabr 1988-ci ildə Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 6 dekabr tarixli yuxarıda adı çəkilən qərarının yerinə yetirilməsinin gedişini müzakirə edərək 13 rəhbər işçini partiya sıralarından kənar etmiş (daha dəqiq desək, bir vəzifədən başqa vəzifəyə dəyişdirmişdi), 68 nəfərə partiya tənbehi vermişdi. Büro həmçinin Quqark rayon partiya komitəsinin birinci katibi L.Bağdasaryanı və icraiyyə komitəsinin sədri S.Kazaryanı işdən azad etməklə kifayətlənmiş, Stepanavan və İcevan rayonlarının birinci katibləri Y.Cşmartyan və C.Ananyana isə ciddi töhmət vermiş, adları çəkilən rayonlardan əlavə Yeğeqnadzor, Krasnoselo, Ararat, Masis, Amasiya, Noyemberyan rayonlarında vətəndaşların hüquqlarının pozulması, şantaj və kütləvi iğtişaşlara yol verildiyini qeyd etmişdi. Ermənistan Prokurorluğu isə Sevan, Kalinino və Abovyan rayon prokurorlarını işdən azad etmişdi.

Ermənistanda zəlzələ baş verməsəydi şübhəsiz ki, heç bu cür başdansovdu cəza tədbirlərinə də əl atılmayacaqdı. Çünki Ermənistanda heyvandarlıq və tərəvəz məhsullarının əksər hissəsini azərbaycanlılar istehsal edirdilər. Mənzillərini dəyişdirmək yolu ilə Azərbaycandan gələn ermənilər isə əsasən şəhər mühitində yaşadıqlarından, qaçqın kimi Ermənistanda qeydə alınır, humanitar yardım alaraq dərhal Rusiyanın şəhərlərinə üz tutur, orada da qaçqın kimi yenidən qeydə alınaraq bir daha yardım alır və digər güzəştlərdən istifadə edirdilər.

Ermənistanda baş verən dəhşətli zəlzələdən sonra bütün inciklikləri, Azərbaycan xalqına edilən zülm və haqsızlıqları bir kənara qoyaraq zəlzələ zonasına istər maddi-texniki, istərsə də işçi qüvvəsi ilə kömək göstərib

uçqunlar altında inildəyən ermənilərin xilasına birinci yetişən Azərbaycan rəhbərliyi oldu. Daha fikirləşmədilər ki, xilas etdikləri erməni özünə gələn kimi, əlinə silah götürüb, yenə də Azərbaycan xalqının qəsdinə duracaq, Azərbaycanla sərhəd rayonların ərazisindən, yaxud DQMV-nin erməni kəndlərindən dinc azərbaycanlılara atəş açacaqdır.

Mayasına, iliyinədək millətçilik azarına tutulan ermənilər isə "Qarabağ" komitəsi başda olmaqla Leninakan (Gümrü) və Spitakda minlərlə erməninin uçqunlar altında qalıb inləməsini, kömək ummasını veclərinə almayıb zəlzələ zonasına gəlmiş M.Qorbaçovdan Qarabağ probleminin onların xeyrinə həll etməsini tələb etmişdilər.

Azərbaycan hökumətinin ona pənah gətirmiş 200 minə yaxın qaçqının dərd sərini bir kənara qoyub karvan-karvan Ermənistana göndərdiyi hər cür ləvazimat, pal-paltar, dava-dərman dolu yük maşınları İcevandan geri qaytarıldı. Noyabrın 11-də Respublika Hərbi Komissarlığının və Mülki Müdafiə Qərargahının səfərbər edib Leninakana göndərdiyi müxtəlif peşə sahibləri (69 sərnişin, 9 ekipaj) "İL-76" təyyarəsində Leninakan yaxınlığında qəzaya uğradıldı. Lakin həmin qəzanın səbəblərini araşdırmaq üçün nə komissiya yaradıldı, nə də ekspertlər tələb edildi. Ermənilər isə qəzadan möcüzə nəticəsində sağ qalmış Fəxrəddin Balayevi hər yerdə axtarmışdılar ki, yeganə şahid kimi aradan götürsünlər. Lakin hərbçi həkimlər onu hospitalda, qadınlar yatan otaqda arakəsmənin arxasında gizlətmişdilər. Ermənistan rəhbərliyi isə təyyarə qəzasında həlak olanların ailələrinə və Azərbaycan xalqına baş sağlığı verməyi belə özlərinə rəva bilmədi.

Bütün bunlara baxmayaraq, yenə də Azərbaycanın hər yerində iməciliklər keçirilir, zəlzələdən zərər çəkənlərə kömək məqsədilə 400412 nömrəli hesaba milyonlarla manat vəsait toplanırdı. Zəlzələyədək Ermənistanın Amasiya, Spitak, Quqark, Stepanavan rayonlarında 20 mindən artıq azərbaycanlı girov kimi' qalmışdı. Zəlzələdən bir gün əvvəl Quqark rayonun Haydarlı kəndində olmuş "Krasnaya zvezda" qəzetinin xüsusi müxbiri mayor O.Vladıkin "Ədavət fəalları" məqaləsində yazmışdı: "Haydarlının girəcəyində yolu tankla kəsmiş zabit və silahlı əsgərləri gördüm. Leytenant Vitali Naklonnı nəql etdi ki, onların vəzifələri ermənilərlə azərbaycanlı əhalisi arasında toqquşmaya yol verməməkdən ibarətdir. Zabit deyir: Bütün bunlara baxmaq ağırdır. Onlar (yəni azərbaycanlılar) faktiki olaraq blokadadırlar. Nəqliyyat işləmir. Elektrik cərəyanı verilmir. 20 gündür ki, çörək və digər ərzaq məhsulları gətirilmir. Onlar gecə-gündüz tankın yaxınlığında olurlar. Uzaqlaşmaqdan qorxurlar."[1]

---

[1] «Краснайа звезда» qəzeti, №290, 7 dekabr 1988-ci il.

Yetmiş ildə milli ayrıseçkilik siyasəti yürüdən Ermənistan rəhbərliyi zəlzələdən sonra da öz çirkin əməllərini davam etdirdi. Zəlzələ zamanı həlak olmuş, ağır yaralanmış, evləri dağılmış azərbaycanlıların taleyinə biganə qaldı. Spitak və Quqark rayonlarının rəhbərləri həmin rayonların hərbi komendantlarına təqdim etdikləri siyahıda azərbaycanlı kəndlərinin adlarını siyahıdan çıxarmışdılar ki, guya artıq orda əhali yaşamır. Bununla da onları ərzaq və digər zəruri şeylərlə təmin etməkdən, tibbi yardımdan məhrum etmişdilər.

Zəlzələ ermənilərin tamamilə silahlanması üçün fürsət verdi. Yardım və tikinti materialları adı altında keçmiş SSRİ-nin hər yerindən və bəzi xarici ölkələrdən Ermənistana ən müasir silahlar daşındı. Həmin silahlarla Ermənistanla sərhəd olan və Dağlıq Qarabağın ətraf azərbaycanlı rayonlarının əhalisi qətlə yetirildi, kəndlər yandırılıb külə döndərildi.

Moskvanın ermənilərə arxa durması nəticəsində 1988-89-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıqları 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məskənləri boşaldıldı (**Əlavələrə bax**). Ermənistanın Mehri rayonunda qalmış axırıncı azərbaycanlı kəndi – Nüvədi kəndi (bu kənd 18.02.1929-cu ildə Zaqfederasiyanın qərarı ilə Zəngilan rayonundan qoparılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir) 1991-ci il avqustun 8-də boşaldıldı. Ümumiyyətlə, Ermənistanın 22 kənd, rayonundan və 6 şəhərindən 200 mindən artıq azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldular.

Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıqları ərazi respublika ərazisinin (29, 8 min kv.km.) 25 faizini, yaxud təqribən 7,5 min kv.km. təşkil edirdi. Bu isə keçmiş DQMV-nin ərazisindən (4,4 min kv.km.) təqribən 3 min kv.km. artıqdır.

Ermənistan rəhbərliyi azərbaycanlıların təmizlənməsi aksiyasını başa çatdırdıqdan sonra, onların yaşadıqları kəndlərin adlarının dəyişdirməyə başlamışdır. Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 90 türk mənşəli məskənlərinin adları dəyişdirilmişdir. Bu, Ermənistanda 1920-1988-ci illər ərzində aparılan addəyişmə əməliyyatının davamı hesab edilir. Təkcə 1920-ci ildən 1988-ci ilin avqustuna qədər Ermənistanda 517 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir (Əlavəyə bax).

Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azəri türk yaşayış məskənləri müxtəlif yollarla (rəsmi köçürmələrlə, silah gücünə qovmaqla, soyqırım törədərək kəndləri yandırıb xaraba qoymaqla) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır.

IV FƏSİL.
ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI ƏRAZİ İDDİALARI

1. DAĞLIQ QARABAĞDA ERMƏNİ SAXTAKARLIĞI

Məlum olduğu kimi, erməni siyasətçilərinin və onların “uzaqgörən” dövlət xadimlərinin “Böyük Ermənistan” planlarının növbəti həlqəsi Qarabağ torpaqları ilə bağlıdır. İki əsrə yaxın bir dövr ərzində aparılan siyasətin uğurlu finalı erməniləri Dağlıq Qarabağ ərazisində də azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından qovulub çıxarılması əməllərinə başlaması üçün yeni imkanlar açdı.

1978-ci ildə Qarabağa köçüb gəlmələrinin 150 illiyini qeyd edən ermənilər, 10 il sonra bədnam niyyətlərini aşkarlayaraq, guya bu torpaqların qədim sakinləri olmaları barədə qondarma dəlil və sübutları ilə bütün dünyaya car çəkməyə başladılar.

Ermənilər istər Ermənistanda, istərsə də Dağlıq Qarabağda olsun, hər addımlarını belə planlı şəkildə atmağa çalışmış, ümumi məqsədlərinə çatmaq üçün hər şeydən və hər yoldan istifadə etməyə cəhd göstərmişlər.

Ermənistanın keçmiş rəhbərliyi millətçi ünsürlərin fəaliyyətinə hər cür şərait yaradırdı. Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik mövqeyindən yazılmış “Ocaq” kitabı nəşr edildikdən sonra Zori Balayan açıq-aşkar meydan oxumağa başladı. Kommunist qiyafəsinə bürünmüş daşnak tör-töküntüləri S.Xanzadyan, S.Kaputikyan, V.Hambarsumyan və başqaları öz həqiqi simalarını göstərdilər. Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələri və dövrü mətbuatı bütünlüklə millətçi ünsürlərin sərəncamına verilmişdi. Bütün bunlardan məqsəd Ermənistanın bağlı qapıları arxasında hazırlanan və gələcəkdə “Qarabağ problemi” adı altında ortaya atılmaq üçün erməni xalqının hissələrini qıcıqlandıraraq onu psixoloji cəhətdən “Böyük Ermənistan” proqramını həyata keçirmək üçün səfərbər etməkdən ibarət idi.

Erməni Ümummilli Hərəkatının o zamankı fəal üzvlərindən Liliya Qriqoryan 1989-cu ilin yanvarında Münxendə çıxan “Страна и мир” jurnalındakı məqaləsində göstərir ki, “Qarabağ” hərəkatının başında Ermənistanın o zamankı rəhbəri K.Dəmirçyan və onun əlaltıları dururdular. Məhz onların rəhbərliyi ilə DQMV-də və Ermənistanda çıxışlar təşkil edilirdi. Ermənistan DTK-nın xüsusi adamları hərəkata nəzarət edirdilər. İzin itirilməsi və pərdələnməsində ziyalıların nüfuzlu fiqurlarından (Silva Kaputikyan, Sos Sarkisyan, Henrix İgityan və s.) istifadə edilirdi. Qorbaçovsayağı “yenidənqurmanın iqtisadi islahatlarının atası” sayılan

A.Aqanbekyan 1987-ci ilin payızında Parisdə etdiyi çıxışında “əsaslandırmışdı” ki, DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi iqtisadi cəhətdən daha səmərəlidir. Əlavə olaraq qeyd etmişdi ki, mənim təklifimlə artıq bu məsələ üzərində xüsusi komissiya işləyir. Ölkə rəhbərinin “sağ əlinin” ağzından çıxan bu sözlər təminat verirdi ki, DQMV-nin erməniləri ayağa qalxıb öz arzularını bildirsələr və Vilayət XDS-nin sessiyası Ermənistana birləşmək haqqında qərar çıxarsa, məsələ yenidənqurmanın eksperimentləri çərçivəsində həll olunacaq. Çünki Moskvadakı erməni lobbisi ölkə rəhbərliyinin məsələni onların xeyrinə həll edəcəyinə əmin idi.

İlk cəhd kimi, 1987-ci ilin oktyabrında guya İrəvan şəhərinin ekoloji cəhətdən çirklənməsinə qarşı təşkil edilmiş mitinqlər zamanı DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında çağırışlar edildi və kütləvi imzalar toplandı.

1988-ci il dekabrın 5-də Z.Balayan İrəvan şəhəri xüsusi rayonu hərbi komendantının siyasi işlər üzrə müavini, polkovnik M.Surkovla televiziya müsahibəsində demişdi ki, biz Dağlıq Qarabağ məsələsini ortaya atmaq üçün düz iyirmi il idi fürsət axtarırdıq. Ancaq belə fürsəti bizə yenidənqurma bəxş etdi. Belə çıxır ki, erməni millətçiləri bütün dövrlərdə Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini nəzərə almadan bu məsələni ortaya atmağa həmişə cəhd göstəriblər. Lakin inzibati-amirlik dövründə məsələn üzə çıxara bilməyiblər.

1988-ci ilin əvvəlinədək gizli fəaliyyətdə olan “Qarabağ” komitəsi, İrəvanda, onun şöbəsi sayılan “Qrunk” komitəsi isə Xankəndində açıq-aşkar fəaliyyət göstərməyə başladı. Onların təzyiq və təhriki ilə 1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin növbədənkənar sessiyası vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.[1]

Bu qərarın qəbul edilməsi ilə də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların faciəsi başlandı. İki yol var idi: ya onlar ermənilərin çağırışına qoşulub Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə tərəfdar çıxmalı, ya da öz ata-baba yurdlarını məcburi tərk etməliydilər, başqa yol yox idi. Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələri orada yaşayan azərbaycanlılardan bircə nəfər də olsun tapıb üzə çıxara bilmədi ki, Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə tərəfdar olsun.

1988-ci il fevralın 24-də DQMV-nin Əsgəran rayonunda iki azərbaycanlı gəncin odlu silahla öldürülməsi hadisələrin inkişafını daha da sürətləndirirdi. Bu zaman Qafan rayonundan təqribən dörd min qaçqının

---

[1] “Советский Карабах” qəzeti, 21 fevral 1988-ci il.

Bakıya və Sumqayıta gəlməsi ilə Ermənistandan Azərbaycana qaçqın axını kütləvi şəkildə almağa başladı.

Bir qədər sonra DQMV-nin ərazisindən, xüsusən də Xankənddən azərbaycanlıların kütləvi şəkildə işdən qovulması prosesi başlandı. Onların evləri yandırılıb talan edildi. Stepanakertin (Xankəndi) özündən 18 min azərbaycanlı qaçqın düşdü. Erməni kəndlərinin əhatəsində olan bir neçə azərbaycanlı kəndinin sakinləri basqınlar nəticəsində öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur oldular. Yerli əhali öz ərazisində qaçqın oldu.

Azərbaycanın keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində vəziyyəti normal hala salmaq tədbirlərinin həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər hazırlanarkən ən əsas amillərdən biri kimi burada yaşayan azərbaycanlıların dəqiq sayı nəzərə alınmalı idi.

1989-cu ilin yanvarında keçirilmiş Ümumittifaq siyahıyaalınmasının nəticələrinə düzgün və obyektiv saymaq olmaz. 1979-cu ildə DQMV-də yaşayan 162181 nəfər əhalinin 123076 nəfəri erməni (76 faiz), 37264 nəfəri (23 faiz) azərbaycanlı olmuşdur. 1989-cu ildə isə vilayətin 189029 nəfər sakininin 145450 nəfəri (77 faiz) erməni, 40632 nəfəri (21 faiz) isə azərbaycanlı olduğu göstərilir.

Bu məlumatların doğruluğuna və obyektivliyinə şübhə oyadan bir sıra amillər vardır.

Əvvəla, statistik məlumata görə o vaxt vilayətdə yaşayan ermənilərin sayı on il ərzində 22374 nəfər, azərbaycanlıların sayı 3368 nəfər artmışdır. Və məlum olmur ki, hansı səbəbə görə Azərbaycanın muxtar vilayətində yaşayan ukraynalıların, belorusların və gürcülərin sayı müvafiq şəkildə, üç, iki yarım və dörd dəfə artdığı halda, azərbaycanlıların artım faizi onlardan xeyli aşağı düşmüşdür. Bu əsla belə ola bilməzdi.

Necə inanmaq olar ki, ötən 10 il ərzində vilayətdə erməni əhalisinin artımı təxminən 15,4 faiz, azərbaycanlıların artımı isə təxminən 8,2 faiz olub?!

1989-cu ilin yanvarında Dağlıq Qarabağın əhalisi siyahıya alınarkən burada yaşayan ermənilərlə əlaqədar şişirdilmiş rəqəmlər əsas götürülmüşdür. Yəni rəsmən vilayətdə qeydiyyatda qalan, lakin çoxdan Ermənistana, yaxud keçmiş SSRİ-nin başqa şəhərlərində daimi yaşayan və işləyən ermənilər də (15-20 faiz) vilayətin sakinləri kimi qələmə verilmişdir.

Digər tərəfdən, son bir neçə ildə Ermənistandan və Azərbaycanın müxtəlif şəhər və regionlarından gələn ermənilər də Dağlıq Qarabağın daimi sakini kimi siyahıya alınmışdılar (təxminən 15-20 min nəfər).

Bütün bunların əvəzində isə vilayətin daimi sakinləri olan azərbaycanlılar siyahıya alınarkən məlum hadisələrlə əlaqədar Xankəndindən

qovulmuş azərbaycanlılar (təxminən 15 min nəfər), vilayətin ayrı-ayrı rayonlarından öz doğma ev-eşiklərini atıb, Şuşaya və respublikanın müxtəlif şəhər və rayonlarına pənah aparmış azərbaycanlılar biləəkdən nəzərdən qaçırılıb. Nəhayət, son rəsmi statistik məlumata şübhə ilə yanaşmağa bir əsas da vardır. Belə ki, 1989-cu il siyahıyaalma materialları tam dəqiq deyil və onun Azərbaycanın, Ermənistanın, o cümlədən Dağlıq Qarabağın əhalisinin milli tərkibinə dair səhifələrində belə bir qeyd vardır: “Ermənistan SSR-in şimal rayonlarında baş vermiş zəlzələ, DQMV və onun ətrafındakı hadisələrlə əlaqədar Ermənistan SSR-də və Azərbaycan SSR-də əhalinin siyahıya alınması mürəkkəb şəraitdə keçmişdir ki, bu da əhalinin dəqiq sayına təsir göstərə bilərdi.”

Bütün bunlardan sonra qətiyyətlə demək olar ki, 1989-cu ilin yanvarında DQMV-də aparılan rəsmi siyahıyaalınmanın nəticələri düzgün sayıla bilməz.

Ermənilərin mənfur siyasətləri nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan bütün azərbaycanlıların bu ərazidən qovulması planları da həyata keçirilməyə başlandı.

1988-ci il iyun ayının 15-də Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV Xalq Deputatları Sovetinin xahişi ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə qatılmasına razılıq verməsi və 1989-cu il dekabr ayının 1-də isə Ermənistan Ali Sovetinin DQMV-ni Ermənistana birləşdirilməsi haqqındakı qərarlardan sonra azərbaycanlıların Muxtar Vilayət ərazisindən nə yolla olursa-olsun çıxarılması prosesi daha da gücləndi.

Muxtar Vilayətin əsasən azərbaycanlılar yaşayan kənd, rayon və şəhərləri bir-bir məhv edildi və yandırıldı, yollar bağlandı, gediş-gəliş demək olar ki, kəsildi.

Bu mənada yeganə vasitə olan hava yolu ilə təyyarə və vertolyotların uçuşu üçün də qorxu yaranmışdı.

1991-ci ilin sonlarından etibarən ermənilərin açıq-aşkar apardıqları qəsbkarlıq siyasətləri nəticəsində Muxtar Vilayətdəki azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr işğal edildi. Kərkicahan, Qaradağlı, Malıbəyli, Meşəli, Quşçular...

1992-ci il fevralın 26-da törədilən Xocalı faciəsi zamanı 600-dən artıq insan vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 120 nəfər itkin düşmüş, 1300 nəfərdən artıq adam əsir götürülmüşdü. Belə bir vəhşiliyi törətməklə ermənilərin məqsədi Yuxarı Qarabağda yaşayan bütün azərbaycanlıların ürəklərinə dəhşətli qorxu hissi salmaq idi. Ermənilər öz çirkin əməllərini həyata keçirərkən MDB silahlı qüvvələrinin 366-cı motoatıcı alayının köməyindən istifadə etmişdilər.

İki həftə sonra isə erməni təcavüzkarları Ağdərə rayonunun azərbaycanlılar yaşayan bütün kəndlərini işğal edərək, dinc əhalini qırdılar.

May ayında Şuşa və Laçın rayonlarının işğalı ilə ermənilər bir növ öz çirkin niyyətlərinə nail oldular. Onlar nəinki azərbaycanlısız Ermənistan, eləcə də azərbaycanlısız Dağlıq Qarabağ arzusuna da nail oldular.

2. DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI ƏRAZİ İDDİASIDIR.

"10 ildən artıq davam edən Qarabağ münaqişəsi", "qondarma Dağlıq Qarabağ problemi" kimi ifadələri tez-tez işlədilir. Əslində isə Qarabağ münaqişəsinin 170 ildən artıq bir tarixi vardır. Daha doğrusu, bu münaqişənin çıxış nöqtəsi ermənilərin Qafqaza köçürülməsi anlarından başlayır.

Zaman-zaman bu münaqişə erməni din xadimləri, erməni generalları və zadəganları, ermənipərəst xarici havadarlar, xüsusən, Rusiyanın imperiyapərəst siyasi xadimləri, ən nəhayət, erməni lobbisi tərəfdən himayə və müdafiə edilmiş, nəticədə bugünkü zirvəsinə gəlib çatmışdır.

Əslində bu iddianın heç bir obyektiv əsas yoxdur. Çünki bu məsələdə hər şey qondarma, hər şey saxta, hər şey subyektiv fakt və amillər üzərində qurulmuşdur.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağla bağlı ərazi iddiası ümumiyyətlə, onların tarixi Azərbaycan torpaqlarına əvvəlcə ovuc-ovuc, sonra qarış-qarış və nəhayət qucaq-qucaq artan ərazi iddialarının ən yüksək pilləsidir.

Bəs əsl həqiqət necədir?

Son dövr hadisələrinə keçməzdən əvvəl tarixin bəzi səhifələrinə nəzər salmaq məsələnin məğzinin daha aydın dərk edilməsi üçün faydalı olardı.

Tarixi mənbələr sübut edir ki, ermənilər Qafqaza gəlmə xalqdırlar.

Filoloji mənbələr təsdiq edir ki, erməni dilinin Qafqaz dilləri ailəsinə aidiyyatı yoxdur.

Arxeoloji və maddi mədəniyyət abidələrinin dərindən öyrənilməsi təsdiq edir ki, indiki Ermənistan ərazisində XIX əsrdən əvvəlki dövrə aid bir dənə də olsa sırf ermənilərə məxsus tarixi abidə yoxdur.

Erməni və ermənipərəst tədqiqatçılar Qafqaza, onun yerli xalqlarına dair tarixi fakt və hadisələri saxtalaşdırmağa çalışmışlar və adətən bu məqsədlərinə də nail ola bilmişlər.

Bunlar ümumi faktlar. Bəs, onların konkret təzahürü? Bu haqda bir qədər sonra.

Yalnız bircə tezisi – ermənilər Qafqazın aborigen xalqlarından deyil, – tezisini əsas götürsək və tarixi həqiqətin məhz bu cür olduğunu sübut edən mənbələrə, xüsusən, 1987-ci ildən üzü bəri Fransanın, ABŞ-ın, Rusiyanın ermənipərəst mətbuat orqanlarının və digər informasiya vasitələrinin, ilk növbədə Ermənistan Respublikasının mətbuatının, radio və televiziyasının

Dağlıq Qarabağın qədim Ermənistan ərazisi olması barədəki uydurmaların, cızmaqaraların büsbütün böhtan xarakteri daşıdığını, xülya olduğunu görmək, dərk etmək çətin deyildir.

Bu haqda yüzlərcə qondarma faktı misal çəkmək olar.

Hətta 1994-cü ilin aprelində Rusiyanın "Ostankino" televiziya kanalı ilə "N.S.Xruşşov" filmində məsələyə heç bir dəxli olmayan bir məqamda böyük vurğu ilə bildirilirdi ki, guya vaxtilə Dağlıq Qarabağı Azərbaycana İ.V.Stalin verib. Halbuki, bu məsələdə keçmiş "dahi rəhbərin" mövqeyi tamamilə əksinə olub.

Bəzi erməni müəllifləri dəridən-qabıqdan çıxırlar ki, dünya ictimaiyyətinə belə bir təsəvvürü aşılasınlar ki, guya Dağlıq Qarabağ 1923-cü ildə Ermənistanın tərkibindən çıxarılıb Azərbaycana "verilmişdir". Bu ideyanı əlində bayraq kimi tutub gəzən akademik A.Saxarov (arvadı Yelena Bonner-Əlixanyanın təhriki ilə) hələ 1975-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirdyi "Ölkə və sülh haqqında" kitabında bildirirdi ki, "ermənilər Azərbaycanda və Gürcüstanda vəhşi irqi ayrıseçkilik obyektidirlər".

1988-ci ilin martın 23-də A.D.Saxarov M.S.Qorbaçova yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, "Исторически вся область Нагорного Карабаха (Арцах) являлась частью Восточной Армении. Автономная национальная область Нагорный Карабах была присоединена к Азербайджанской ССР в 1923 году". Əlbəttə ki, bu faktlar ağ yalan idi və ermənilərin uydurma faktlarına əsaslanırdı.

O ki, qaldı bir qrup erməni jurnalist və alimlərinin Dağlıq Qarabağın Ermənistan torpağı kimi qələmə vermələrinə, çox təəssüflər olsun ki, vaxtında və dərin elmi əsaslarla, hətta direktiv və ali orqanlar səviyyəsində cavabsız qaldığından bu toxumlar maneəsiz, surətdə çox qısa bir müddətdə cücərdi, böyüdü, qol-budaq atdı və dünyaya yayıldı. Hətta 1988-ci ildə Ermənistan EA-nın 19 akademiki və elmlər doktorunun hazırladığı və həmin akademiyanın da nəşr etdirdiyi "Dağlıq Qarabağ": tarixi arayış " kitabına o vaxt bizim mütəxəssis alimlərimiz tərəfindən tutarlı və elmi cavab verilmədi. Kitabın rus dilində 20 min tirajla nəşr olunub lazımi ünvanlara göndərilməsi ermənipərəst xadimlərin əlində ideoloji silahla çevrildi. Çox təəssüf ki, Dağlıq Qarabağın tarixinə dair elmi əsaslarla, erməni tarixçilərinin iç üzünü açan, tarixi təhriflərə müəyyən qədər cavab kimi akademik Tofiq Köçərlinin hazırladığı "Qarabağ məsələsinin tarixinə dair" (uydurmalar və həqiqət) araşdırması yalnız 1994-cü ilin ortalarında respublika mətbuatında işıq üzü gördü.

1989-cu ildə Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü İqrar Əliyevin "Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr" kitabçası çap olundu. Lakin bu

kitab erməni müəlliflərinə tutarlı cavab kimi lazımi effekt vermədi, azlıq etdi. Böyük zəhmətin nəticəsi olan bu kitabçada göstərilən mənbələr əsasında geniş və fundamental əsərlər yazılmadı.

Əgər 1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsinin yeni mərhələsinin başladığı günlərdən ölkəmizin daxilində sabitliyi qoruyub saxlaya bilməməyimizi və əsl həqiqəti dünya ictimaiyyətinə doğru və lazımınca çatdırmamağımızı, yaymamağımızı nəzərə alsaq görərik ki, indi ermənilərlə müqayisədə xeyli uduzmuşuq.

1918-ci ilə mayın 28-dən 1919-cu ilin mart ayına qədər neçə dəfə hökumət tərkibi dəyişib: düz dörd dəfə!

Və yaxud, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ədliyyə naziri X.Y.Xasməmmədov 1918-ci ildə yazmışdı: “Мы, азербайджанцы в политике еще не искушены и не умеем пользоваться теми приемами к которым прибегают другие в особенности наши недоброжелатели. Мы не сумели создать шум на всю Европу, обивать пороги великих мира сего, не сумели даже, как это принято сделать себе «хорошую прессу» в Европе». Bəs, görəsən 70 il sonra yenə də Qarabağ münaqişəsinin yeni mərhələsi başlarkən X.Y.Xasməmmədovun dediklərindən nə qədər irəliyə doğru addım atmışıq?! Çox az... “Ermənilər isə hələ 1918-ci ildə ABŞ-da Ermənistanın Müstəqilliyi Uğrunda Mübarizə Komitəsi” yaratmışdılar.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Qarabağı zorla Ermənistana birləşdirmək təşəbbüsləri ilə 1988-ci ildən bəri ermənilərin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək cəhdləri arasında çox böyük oxşarlıq vardır. Tarixi hadisələrdən, başımıza gələn düşmən hiylə və fəsadlarından vaxtında və lazımi nəticə çıxarmadığımız üçündür ki, bu gün erməni təcavüzü qarşısında aciz qalmışıq, dünya ictimaiyyəti hələ də Ermənistanı təcavüzkar kimi tanımır.

Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlı əhalinin çıxarılmasında ermənilərin siyasətinə şərait yaradan amillərdən biri də 1988-1990-cı illərdə Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi işləmiş Ə.X.Vəzirovun bu işə himayədarlığı idi.

Pakistandan səfir vəzifəsindən Azərbaycana yüksək vəzifəyə gətirilməsinin əvəzində Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsinə imkan və şərait yaradacağına söz verən Ə.Vəzirov yeni vəzifə kreslosunda əyləşdiyi ilk gündən bu istiqamətdə əlindən gələn imkanlardan istifadə etməyə başladı. Moskvaya verdiyi vədə xilaf çıxmayan Ə.Vəzirov Ermənistandan qovulan didərginlərin çox böyük əzab-əziyyətlə özlərini Şuşaya yetirmələrinə baxmayaraq, xüsusi göstərişlə, bir gün ərzində 10 minə yaxın qaçqını Qarabağdan çıxarıb Bakıya, Sumqayıta, Xızıya, Xaçmaza və başqa ərazilərə səpələdi. Onların zorla milis və DTK nümayəndələrinin köməkliyi ilə

Qarabağ torpaqlarında cəmləşməsinin qarşısını aldı. Belə olmasaydı, ermənipərəst Vəzirovun ağaları qarşısında verdiyi söz qüvvədən düşərdi. Qaçqınlar Qarabağ torpağına yaxın buraxılmır, Azərbaycan xalqının əlində olan ən adi silahlar, kəsici alətlər belə, zorla əllərindən alınırdı.

Azərbaycanda ən yuxarı eşelonda özlərinə arxa və müdafiəçi tapan ermənilər Ermənistandan azərbaycanlıları ildırım sürəti ilə təmizlədikdən və buna qarşı İttifaq rəhbərliyindən heç bir reaksiya görmədikdən sonra Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlıları da öz ev-eşiklərindən “təmizləməyə” və faktiki olaraq Dağlıq Qarabağı azərbaycanlısız «erməni torpağına» çevirməyə başladılar. Bu, onlara dünya ictimaiyyətinə Dağlıq Qarabağın erməni torpağı olduğunu “daha inamla” demək, beləliklə də, Azərbaycanın ən qədim və gözəl guşəsini anneksiya etmək, sonradan isə Azərbaycan torpağının öz içərisindən Azərbaycana müharibə “elan etmək” imkanı yaratdı.

Ermənilərin Qarabağa sonradan gəlmə xalq olduğlarını təsdiqləyən erməni alimləri də olmuşdur. Məsələn, indiki Dağlıq Qarabağın ermənilər tərəfindən zəbt olunduğunu İ.A.Orbeli, burada yaşayan yerlə əhalinin müəyyən qisminin “erməniləşdirildiyi”ni S.T.Yeremyan qeyd etmişlər.

1916-cı ildə Petroqradda “Narodnosti Kavkaza” kitabını nəşr etdirən B.İşxanyan yazmışdır: Армяне, проживающие в Нагорном Карабахе, частью являются аборигенами, потомками древних албанцев... А частью беженцами из Турйии и Ирана, для которых Азербайджанская земля стало убежищем от преследований и гонений”.

Bu da bir həqiqətdir ki, ermənilər 1978-ci ildə Mardaketdə (indiki Ağdərədə) özlərinin İranın Marağa əyalətindən Qarabağa köçüb gəlmələrinin 150 illiyi şərəfinə böyük abidə kompleksi ucaltmışdılar. 1988-ci ildə ermənilər həmin abidəni özləri dağıdaraq yox etmişlər.

Azərbaycan tarixşünaslığının qənaəti də məlumdur: “Итак совершенно бесспорно, что армяноязычное население нынешней НКАО (кроме тех, которые была переселены сюда в XIX веке) - это потомки арменизированного местного населения - различных албанских племен утиев, цодов (ни кто иной, армянский автор Моисей Хоренский, называет их потомками Арама - прородителя и правителя албан) и др." (И.Г.Алиев).

Dağlıq Qarabağın – keçmiş Albaniyanın qədim Azərbaycan torpaqları olması barədə akademik Ziya Bünyadovun, müxbir üzvü İqrar Əliyevin, tanınmış tədqiqatçılarımız Fəridə Məmmədovanın, Qiyasəddin Qeybullayevin, Mirəli Seyidovun və başqalarının qiymətli tədqiqatları vardır.

Ermənilər tarixi Azərbaycan torpaqlarında istədikləri kimi məskunlaşdıqca bu torpaqlar üzərində nəinki öz milli dövlətlərini yaratdılar,

həm də zaman-zaman digər Azərbaycan torpaqlarını qarış-qarış zəbt etmək üçün hər cür hiyləyə, hər cür üsula əl atmağa başladılar. Bu mənada ermənilərin Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb sözün bugünkü mənasında Ermənistan deyilən əraziyə birləşdirmək üçün dəridən-boğazdan çıxırlar.

Ümumiyyətlə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları bütün dövrlərdə olmasına baxmayaraq, həmin prosesi əsasən beş mərhələyə bölmək olar.

1. 1918-1920-ci illər
2. 1921-1929-cu illər
3. 1945-1969-cu illər
4 1983-1987-ci illər
5. 1988-ci ildən bu günə qədər

ADC-nin ərazisi 114 min kv.km. olmuşdur. 1920-ci ildə Zəngəzur qəzası, Göyçə və Dilican nahiyələri bütünlükdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ərazisi idi. Həmin ilin dekabrında Zəngəzur Ermənistan SSR-ə verildi.

Həmin dövrdə hər tərəfdən güclü sıxıntılara məruz qalmış və çox vədlərlə aldadılmış görkəmli ictimai xadim Nəriman Nərimanov çox inandığı V.İ.Leninə (təəssüf ki, ermənilərin. onların ən tanınmış liderlərinin eləcə də erməniपərəst mərkəzçilərin V.İ.Lenin tərəfindən hərtərəfli şəkildə himayə edildiyindən N.Nərimanov xəbərsiz idi) ürək ağrısı ilə yazırdı: “Центр признал самостоятельность Грузии и Армении, признал независимость Азербайджана, но в то же время он, центр отдает совершенно бесспорные территории Азербайджана Армении... Азербайджан... теряет и территорию и самостоятельность...

Владимир Ильич! Нельзя так шутить с правом и чувством многонационального населения.

...Ежедневно из Центра являются представители с мандатами, предписывающими нам в том или другом отношении подчиняться известному наркому.

Дорогой Владимир Ильич, неужели слова “Независимый Азербайджан” не из ваших уст?...”

N.Nərimanov sonradan RK(b) MK-ya ünvanladığı məktubunda bildirirdi: “В Азербайджане дашнакская политика идет вовсю. Для меня нет ни малейшего сомнения, что ЦК АКП(б) в лице Серго и Сталина не доверяет нам – тюркам, и судьбу Азербайджана поручает армянам –

дашнакам.” N.Nərimanov bu sahədə tamamilə gücsüz idi və təklənmişdi. 1922-ci ildə SSRİ yaradılarkən Göyçə və Dilican ərazisi də Ermənistana bağışlandı. İki il ərzində Azərbaycan 17 min kv.km. ərazisini itirdi. Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxil olarkən onun ərazisi 97 min kv.km. göstərildi.

1923-cü ildə Zaqafqaziya MİK-in 18 fevral tarixli 3 saylı protokolu əsasında Naxçıvanın doqquz kəndinin Ermənistana verilməsi qərara alındı.

1929-cu ildə yenə də ZSFSR-in qərarı ilə Qazax ərazisinin 5 min hektara yaxın torpağı və Zəngilan rayonunun Nüvədi, Tuğud, Ernəzir kəndləri, 1946-cı ildə isə 4 min hektar meşə sahəsi Azərbaycan Respublikasından alınıb Ermənistan Respublikasına bağışlandı. 1969-cu ilin əvvəllərində Tovuz rayonundan 760 hektar Ermənistana verildi.

1969-cu ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin 7 may tarixli qərarı ilə Qazax rayonunun ərazisindən müəyyən torpaqları Ermənistana verilməsi nəzərdə tutuldu. Lakin ermənilərin bu niyyəti yalnız 1984-cü ildə baş tutdu.

Ermənistan tərəfi 1988-ci ildən bəri öz təcavüzkar və qəsbkar hərəkətlərinə başladıqları vaxta qədər Azərbaycan Respublikasının ərazisi 86,6 min kv.km. idi. Əgər 1918-ci ildə Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km. idisə, hazırda onun ərazisi 30 min kv.km.-ə yaxındır.

20 min kv.km. ərazini ermənilər Azərbaycan Respublikasından qamarlayıb qoparıblar.

Hazırkı dövrdə isə ermənilər qondarma Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətrafında baş verən hadisələrdən çox məharətlə istifadə edib, həm keçmiş DQMV-ni həm də Azərbaycanın 7 rayonunun torpaqlarını işğal edərək, həyasızcasına, vəhşicəsinə Azərbaycan Respublikasının 20 faizə yaxın ərazisini talan edir, şəhər, rayon və kəndləri dağıdırlar.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasında olan erməni millətçiləri əsrimizin iyirminci illərindən başlayaraq öz fəaliyyətlərini əsasən Azərbaycanın Dağlıq və Aran Qarabağ ərazilərinin Ermənistan deyilən qondarma dövlətə birləşdirilməsi işinə həsr etmişlər. Bir növ Qarabağla bağlı bütün hadisələr ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının əsasını, bünövrəsini təşkil edir.

1923-cü ildə başda V.İ.Lenin və İ.Stalin olmaqla erməni kommunistləri və SSRİ-nin erməniпərəst dövlət xadimləri Qarabağ torpağının dağlıq hissəsindən 4.400 kv.km. ərazidə DQMV yaratdılar.

Əslində son illərdə baş verən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycan ərazisinin beşdə birinin işğalı, ermənilərin Qarabağa ərazi iddiaları, Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı öz ərazisi elan etməsi (1 dekabr 1989-cu il) və nəhayət qanuni əsası olmayan, qondarma DQ

Respublikası elan edilib, orada prezident seçkisinin keçirilməsi (1994,1997) tarixi kökləri qondarmalar və uydurmalar üzərində qurulsa da, bu günə qədər baş verən hadisələr keçmiş SSRİ və Sov.İKP rəhbərliyinin müdafiə etdiyi geosiyasi məqsədlərinin acı nəticələri, Rusiya Federasiyasının ikili siyasəti, xarici ölkələrdə çox geniş təşəkkül tapmış, formalaşmış nüfuzlu və varlı erməni lobbisinin, diasporunun fəaliyyətləri ilə bağlıdır.

Ermənilərin Qarabağa ərazi iddiaları isə 1918-ci ildə Ermənistan daşnak respublikası yarandığı ilk gündən başlamışdır.

1920-ci ildə Tiflisdə çapdan çıxan "Krasnaya kniqa" toplusunda oxuyuruq:" До появления армянских революционнных деятелей, главным образом, партии "Дашнакцутюн", Закавказье жило в мире и спокойствии... Армяне, татары, грузины жили вместе веками. Мирное население никогда не знала здесь ни какого кровопролитного столкновения на национальной почве... Пришли дашнаки со своей проповедью о создании сплошной армянской территории для будущей автономной Армении и в дотоль патриархальную жизнь Закавказской деревни ворвались чувства национальной вражды и ненависти". Bu sitatı araşdırmasından misal çəkdiyimiz akademik T.Köçərli çox doğru olaraq yazır ki, "До образования Азербайджанской и Армянской республик армяне в Нагорном Карабахе не ставили вопрос о выходе из состава Елизаветпольской губернии, о передаче нагорного Карабаха, скажем, в состав Эриванской губернии или же о своей самостоятельности. Насколько мне известно, об этом открыто не говорили и армянские партии, и политические деятели в Баку, Тифлисе и Эриване".

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, istər Dağlıq Qarabağ, istərsə də Azərbaycanın digər torpaqlarına ermənilərin ərazi iddialarının baş tutması bir tərəfdən Mərkəzin (yəni Moskvanın) ermənipərəst mövqeyi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, həmin ərazi iddiaları irəli sürülərkən Azərbaycan Respublikasının partiya və dövlət orqanlarına rəhbərlik edən birinci şəxslərin acizliyi, zəifliyi və qətiyyətsizliyi, milli təəssübkeşlik hisslərindən məhrum olmaları ilə bağlı olub.

Bu iyirminci-otuzuncu illərdə Azərbaycana rəhbərlik edən ermənipərəst dövlət və hökumət başçıları zamanı da belə idi, Kamran Bağırovun və Əbdürrəhman Vəzirovun Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi olduqları vaxtlarda da.

Lakin 1945-1949-cu illərdə, 1969-cu ildən 1982-ci ilədək olan dövrdə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları məhz o vaxtı Azərbaycan rəhbərliyinin - ilk növbədə respublikanın birinci şəxslərinin qətiyyəti, tutarlı əməlləri, cəsarətli addımları nəticəsində dəf olunmuşdur.

Məsələn, 1945-ci ilin payızında Ermənistan KP MK-nın katibi A.Harutyunov ÜİK(b)P MK-nın müzakirəsinə Dağlıq Qarabağ Vilayətinin Ermənistana verilməsi barədə təklif – layihə təqdim edir. Təklifdə xüsusi vurğu ilə bildirir ki, Dağlıq Qarabağın əhalisinin əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olduğu üçün həmin ərazi Ermənistana verilməlidir. Bu zaman ÜİK(b)P katibliyi Azərbaycan KP MK katibi M.C.Bağırovun rəyini öyrənmək üçün ona müraciət edir.

A.Harutyunovun məktub-layihəsindəki dəlilləri alt-üst edən M.C.Bağırov bildirir ki, əgər ermənilərin əsas götürdükləri səbəbə görə Yuxarı Qarabağın Ermənistana verilməsi məqbul sayılırsa, nə olar, qoy DQMV-nin Şuşa rayonu istisna olunmaqla ərazisi Ermənistana verilsin. Ancaq bir şərtlə. Elə bu arqumentə-amilə əsaslanaraq azərbaycanlıların yaşadığı Vedi, Qarabağlar və Yeğeqnadzor rayonları Naxçıvana birləşdirilsin, habelə, vaxtilə Gürcüstana və Dağıstana verilən Azərbaycan torpaqları geri qaytarılsın.

Bu əks təklifdən sonra həmin məsələ qapanır.

Təəssüf ki, 1988-1990-cı illərdə Azərbaycan rəhbərliyi tarixdən dərs götürmək əvəzinə, əks tədbirlər görmək əvəzinə erməni separatçıları və ermənipərəst “Mərkəz”lə “dostluq”, “qardaşlıq” siyasəti aparmağı daha üstün tuturdular.

Bəzən bir sıra Qərb dövlətlərinin ikibaşlı siyasət yeritməsi, ayrı-ayrı dövlət başçılarının ermənilərini özgə torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirmək iddialarına birmənalı şəkildə münasibət bildirməmələri də ermənilərin bu sahədəki fəaliyyətlərinə qol-qanad verib.

Bu məsələdə istər 20-50-ci, istərsə də 1988-1992-ci illərdə Türkiyənin, Almaniyanın, Böyük Britaniyanın mövqelərindəki qətilik ermənilərin bir çox çirkin əməllərinin qarşısını alıb.

1947-ci ildə Türkiyə ilə SSRİ arasında gedən danışıqlarda ərazi məsələsi də ortaya atılmışdı. Bu zaman Türkiyənin xarici işlər naziri Nurullah Sümer Sovet nümayəndəsi Aleksandr Vinoqradovun həmin təklifini “dünya ərazisinin böyük bir hissəsi olan Sovet Rusiyasının doğrudanmı yenə də torpağa ehtiyacı var?” sualı ilə qarşılamışdı. A.Vinoqradov isə o zaman öz cavabında demişdi: “Torpağa ehtiyacı olan Rusiya deyil, Ermənistan Sosialist Respublikasıdır”. Beləliklə Sovet tərəfinin xahişini N.Sümer ustalıqda və kəskin şəkildə rədd etmişdi.

1987-ci ilin aprelində ABŞ-dakı erməni diasporu Amerika ictimaiyyətinə və dövlətinə müraciət edərək, “1915-1923-cü illər erməni genosidinin milli xatirə günü” layihəsinin ABŞ konqresində müzakirə edilib müvafiq qərar çıxarmasına tələb etdilər. Bu sahədə kütləvi tədbirlərə əl atıldı.

Türkiyənin qəti etirazından və ABŞ-ın o vaxtı dövlət katibi C.Şultsun bu məsələyə qarşı qəti mövqeyi nəticəsində ABŞ Dövlət Departamenti konqresmenlərə məsləhət gördü ki, ermənilərin hazırladığı qondarma 132 saylı qətnamə layihəsi qəbul edilməsin.

Belə olduğu halda, dünya erməni lobbisi, erməni milli-siyasi partiyaları qərara gəldilər ki, Ermənistan Sovet Respublikası Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan torpaqlarına ərazi iddialarını yenidən gücləndirsin və bunun üçün bir sıra konkret tədbirlər planı hazırladı. Həmin tədbirlərdən bir neçəsi bunlardır: tarixi təhrif etmək, Azərbaycanı iqtisadi və informasiya blokadasına salmaq, azərbaycanlıları kütləvi şəkildə Ermənistandan, Dağlıq Qarabağdan qovub çıxarmaq, dünya ictimaiyyətinin gözündə vəhşi azərbaycanlı, ”əzabkeş” erməni xalqı obrazını yaratmaq, Azərbaycan Respublikası ilə ABŞ arasındakı münasibətlərin pisləşməsi üçün hər cür yoldan və üsuldan istifadə etmək.

Bütün bunların nəticələri isə göz qabağındadır.

Ermənilər bütün dövrlərdə Dağlıq Qarabağ amilindən sui-istifadə etməyə cəhd göstəriblər. Həmişə də bir qayda olaraq bu niyyətlərində uduzublar. Söz yox ki, erməni millətçiləri nə qədər cəhd göstərirlərsə göstərsinlər, hansı üsullardan istifadə edirlərsə etsinlər, kimlərin himayəsinə sığınırlarsa sığınsınlar, fərqi yoxdur, bu dəfə də onların niyyətləri baş tutmayacaq. Azərbaycan xalqı istər siyasi yolla olsun, istərsə də öz qanı bahasına, ya beynəlxalq ictimaiyyətin obyektiv mövqeyi hesabına, ya da milli birliyə arxalanaraq özü öz doğma torpaqlarını düşmən təcavüzündən, tapdağından azad edəcəkdir.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Kitabın tədqiqat obyektini əsasən indiki Ermənistan və ona bitişik ərazilər, Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonları, araşdırılma tarixi isə 17-ci əsrin əvvəllərindən günümüzədək olan dövrü əhatə etmişdir. Tədqiqatın başlıca məqsədi qeyd edilən ərazilərdə Azərbaycan türklərinin qaçqınlıq, deportasiya və soyqırım tarixini araşdırmaq, onu törədən səbəbləri açıb göstərməkdən ibarət olmuşdur.

İstifadə edilmiş ilkin mənbə və tarixi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün başlıca məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaq və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirməklə “Böyük Ermənistan” yaratmaqdan ibarətdir. Ermənilərin bu niyyətlərinin qismən də olsa, reallaşmasında Rusiyanın və bəzi Qərb dövlətlərinin müstəsna rolu olmuşdur.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən dərhal sonra İran və Türkiyədən köçürülən 130 minə yaxın erməni əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılmışdı. Həmin müharibələr nəticəsində 359 müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi qırılmış, qalanları isə qaçqın düşmüşdülər. Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində təşkil edilən Erməni vilayətindəki 1111 yaşayış məntəqəsindən cəmisi 62 kənddə (erməni kilsələrinin ətrafında) ermənilər yaşadılar.

Son iki yüz ildə indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən qırğınlar, deportasiya və soyqırımları nəticəsində onların yaşadıqları iki minə yaxın yaşayış məskənləri boşaldılmışdır. Azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarından qovulması ilə paralel ermənilərin onların yerində məskunlaşdırılma kampaniyası 19-cu əsrin sonunda Türkiyədə baş qaldıran erməni separatizminin yatırılmasından sonra daha geniş vüsət almışdır. 20-ci əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon ermənінin 1 milyonu xaricdən gələn ermənilərdən ibarət olmuşdur.

Həmin dövrdə “Daşnaksutyun” partiyası öz proqramında dəyişiklik edərək, fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzin Zaqafqaziyaya keçirmiş, müstəqil erməni dövləti qurmaq məqsədilə silahlı birləşmələr təşkil etmişdi.

Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun erməniпərəst mövqeyindən istifadə edən “Daşnaksutyun” partiyası İrəvan, Gəncə (Yelizavetpol) və Tiflis quberniyalarında Azərbaycan türkləri yaşayan əraziləri təmizləmək və orada erməniləri məskunlaşdırmaq məqsədilə kütləvi qırğınlar törətmişdilər. 1905-1906-cı illərdə əvvəlində Rusiyada baş verən iğtişaşlardan fürsət kimi

istifadə edən ermənilər əvvəlcə Bakıda, sonra isə İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda, Qazaxda və Tiflisdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişdir. Erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan, Naxçıvan-Zəngəzur, Zəngəzur-Qarabağ istiqamətlərində yerləşən azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla gələcək Ermənistan dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilsə) və Şərur-Dərələyəzdə, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qapan və Qarakilsə (Sisyan) nahiyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Qazax qəzalarında kütləvi soyqırım törətmiş, 200-dən artıq azərbaycanlı kəndini viran qoymuşlar.

1914-cü ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanmasından istifadə edərək "Daşnaksutyun" partiyası rus ordusunun tərkibində 4 böyük silahlı birləşmə təşkil etmişdi. Cəllad Andranikin başçılığı etdiyi erməni dəstələri Cənubi Azərbaycanın Xoy, Urmiya və Salmas əyalətlərində 150 minə yaxın, sonra isə Şərqi Anadolunun Qars, Ərzurum və Ərdəhan bölgələrində 200 mindən artıq Azərbaycan türklərini uşaq, qoca, qadın arasında fərq qoymadan qətlə yetirmiş, həmin əraziləri Çar Rusiyasının ermənilərə vəd etdiyi Ermənistan dövlətini qurmaq üçün türklərdən təmizləmişdilər. Təkcə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti I-ci Dünya müharibəsi dövründə 40 min Qarslını Azərbaycana təlxiyyə edərək aclıq və ölümün caynağından qurtarmışdı.

Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra S.Şaumyan başda olmaqla özlərini Qafqazda bolşevik hakimiyyətinin qanuni nümayəndələri hesab edən ermənilər əsasən Türkiyədən qaçıb gələn erməniləri silahlandıraraq Sovet hakimiyyətini qurmaq adı altında Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. Məhz həmin dövrdə yaradılmış erməni silahlı dəstələri "bolşevik" qiyafəsində 1918-ci ilin martında Bakıda 15 minə yaxın müsəlman qətlə yetirilmişdilər. Həmin dövrdə ermənilər Şamaxıda, Qubada, Ağsuda, Kürdəmirdə və Lənkəranda 250-yə yaxın müsəlman kəndlərini yerlə yeksan etmiş, on minlərlə dinc əhalini qətlə yetirmiş və sağ qalanları qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər.

1918-1919-cu illərdə Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən artıq, Zəngəzur qəzasında 115 kənd bütövlüklə dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdü.

Erməni vəhşiliyi İrəvan quberniyasında və Şərqi Anadoluda misli görünməmiş həddə çatdırılmışdır. Təkcə 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində isə 82 kənd dağıdılmış, əhalisi soyqırımına məruz

qalmışdır. 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər yaşadığı halda, 1920-ci noyabrında cəmisi 12 min nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Ümumiyyətlə, təkcə 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisindən 1000-ə yaxın azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, əhalisi soyqırıma məruz qalmışdır.

1920-ci ildən sonra Ermənistanda azəri türklərinə qarşı deportasiya siyasəti "dostluq" və "beynəlmiləlçilik" pərdəsi altında davam etdirilmişdir. 1930-1937-ci illərdə Ermənistanın Türkiyə və İranla sərhəd boyunda yaşayan 50 minə yaxın azərbaycanlı repressiyaya məruz qalaraq həbs edilmiş, Qazaxıstan və Sibir çöllərinə sürgün edilmişlər.

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-də kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərarına əsasən 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlılar yaşayan ən münbit ərazilərdən, xüsusən də İrəvan və onun ətraf rayonlarından 150 minə yaxın əhali deportasiyaya məruz qalaraq Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdür. Köçürülən əhalinin təqribən yarısı iqlim şəraitinə uyğunlaşmayaraq tələf olmuşdur.

1988-ci ildə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı qərəzli mövqeyindən istifadə edən Ermənistan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini anneksiya etməyə cəhd göstərməklə yanaşı, Ermənistan SSR Ali Soveti sessiyasının məxfi göstərişinə əsasən, 1988-ci il noyabrın 22-dən 28-dək müddət ərzində azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonda 170 sırf və 94 qarışıq (ermənilərlə) yaşayış məskənləri boşaldılmış, nəticədə 200 mindən artıq azərbaycanlı 18 min müsəlman kürd, min nəfər rusdilli əhali Azərbaycana qovulmuşdur. Həmin vaxt 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur.

Rəsmi Ermənistan azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirərək onları tarixi-etnik torpaqlarından təmizlədikdən sonra mənəvi soyqırım – türkmənşəli toponimləri erməniləşdirmək aksiyasını həyata keçirmişdir. 1990-cı ildən etibarən son vaxtlara qədər mövcud olan 250-yə yaxın türkmənşəli toponimin hamısı dəyişdirilmiş və yaxud bu yaşayış məntəqələri ölü kəndə çevrilərək yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Lakin Ermənistan parlamentinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı istisna olmaqla (həmin fərmanla 90-dan artıq toponimimiz dəyişdirilmişdir) qalan toponimlərin nə vaxt və necə dəyişdirildiyi, yaxud hansı fərmanla yaşayış məntəqələrinin siyahısından çıxarıldığı haqqında məlumat yoxdur. Müvafiq orqanların yardımı ilə yerdə qalan toponimlərin də aqibətini dəqiqləşdirmək mümkündür. Bununla, son iki əsrdə indiki Ermənistan ərazisində

azərbaycanlılara qarşı törədilən fiziki soyqırımdan başlayaraq, mənəvi soyqırımla başa çatan bir faciənin xronikasını tamamlamaq, onu dünya ictimaiyyətinin nəzərinə küll halında çatdırmaq, əsl soyqırımına kimin məruz qaldığı əyani sübut etmək mümkündür.

Monoetnik Ermənistan dövləti yaratmağa nail olan Ermənistan rəhbərləri onu dəstəkləyən dövlətlərin hərbi-sənaye potensialından qidalanaraq əhalisinin 30 faizini azərbaycanlılar təşkil edən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini, habelə, 7 ətraf rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam və Füzuli rayonlarını) işğal edib xarabazara çevirmiş, əhalini soyqırımına məruz qoymuşlar.

Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın 12 rayonunun (ərazisinin 20 faizi, yaxud 5/1 hissəsini, 700 yaşayış məntəqəsini işğal etmiş, 20 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşını öldürmüş, 4 minə yaxın əhalini girov götürmüşlər ki, onların da əksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və qocalar təşkil edirlər. 1992-ci il fevralın 26-da törədilən Xocalı soyqırımı dünya tarixində analoqu olmayan vəhşiliyin nümunəsidir. Bir milyona yaxın azərbaycanlı öz ölkəsində qaçqın düşmüşdür.

İşğal edilmiş ərazilərdə 4 minə yaxın sənaye və kənd təsərrüfatı obyekti, ümumi sahəsi 6 milyon kv. metr olan 180 mindən artıq mənzil və şəxsi ev, minə yaxın təlim tərbiyə müəssisəsi, 3 minə yaxın mədəni-maarif ocağı, 700-dən artıq tibb müəssisəsi erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır.

Beləliklə, təkcə XX yüzillikdə bir milyona yaxın azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüş, 1,5 milyondan artıq soydaşlarımız indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya edilmişdir. 1918-ci ildə imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən cəmisi 9 min kv. km. ərazisi olan Ermənistan 1988-ci ildə onu 30 min kv.km.-ə çatdırmış, hazırda isə işğal etdiyi ərazilərlə birlikdə azı 45 min kv.km. əzəli Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altına almışdır.

Kitabda tədqiq edilən tarixi faktlar, arxiv sənədləri, statistik məlumatlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, indiki Ermənistan ərazisində və Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində erməni silahlı birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar və cəza aksiyaları BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli Konvensiyasına görə soyqırım hesab edilməlidir.

XIX-XX əsrlərdə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırım və kütləvi repressiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə prezident Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci ildə «Azərbaycanlıların soyqırımı

haqqında» fərman imzalamış və bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə 31 mart azərbaycanlıların soyqırım günü elan edilmişdir.

Bütün bu faktlar dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılmalı, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı törədənlərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırılmalıdır.

Ə l a v ə l ə r

1. Гәдим Огуз јурду- индики Ермәнистан

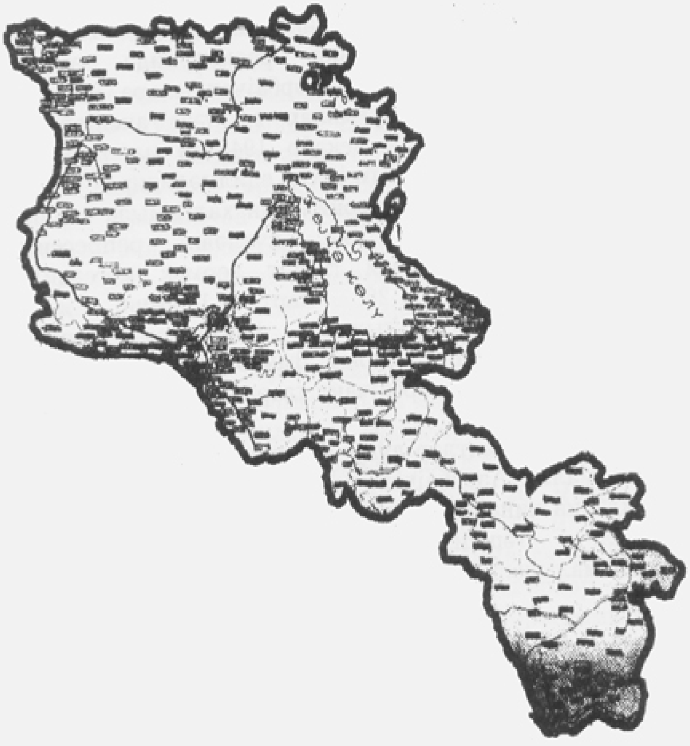

Bu xəritədən göründüyü kimi, Oğuz yurdu-indiki Ermənistan ərazisi qədim dövrdən türk-Azərbaycan yaşayış yerləri olmuşdur.

Rusiya imperiyasının himayəsinə sığınan erməni daşnakları Azərbaycan türklərini doğma yurdlarından sıxışdırıb çıxarmış, yüzlərlə kəndləri yerlə-yeksan etmiş, abad yerlərin adını erməni adları ilə əvəz etmişlər.Bu adlar nə vaxt dəyişdirilmişdir?

Kitabın əlavə hissəsində bu xəritədə işarə edilən köhnə və sonradan erməni daşnakları tərəfindən saxtakarlıq edilərək dəyişdirilmiş adların siyahısı ilə tanış olmaq olar.

Ирәван ханлығы 19-чу әсрин әввәлләриндә (маһаллар үзрә)

2. 1826-1828-CI ILLƏR RUSIYA - İRAN VƏ 1828-1829-CU ILLƏR RUSIYA-TÜRKIYƏ MÜHARIBƏLƏRI NƏTICƏSINDƏ İRƏVAN XANLIĞININ ƏRAZISINDƏ DAĞIDILMIŞ KƏNDLƏRIN
S İ Y A H I S I

1. Qırxbulaq mahalında

1. Küzəcik, 2.İynədüz, 3.Güllücə, 4.Qaracaörən, 5.Tecrəbək, 6.Bezaklı, 7.Qaraqala,8. Qatırçay (Heydərgöl), 9.Ərzap, 10.Norinus, 11.Damcılı, 12.Kitikən (Kətiqut) 13.Quyulu, 14.Qızqala, 15.Tezxaraba, 16.Babacur, 17.Damagirməz, 18.Dəlləkli, 19.Kankan, 20.Göykilsə, 21.Yaycı, 22.Qızılqala, 23.Çobangərəkməz, 24.Azaklar, 25.Əkikənd (Muradtəpə), 26.Ərzni

2. Zəngibasar mahalında

1.Həsənağa, 2.Sinnik, 3.Qaracalar, 4.Ozanlar, 5.Dərcan, 6.Noraköy, 7.Cəfərabad.

3. Gərnibasar mahalında

1.Məsimli, 2.Taytan, 3.Bayraməliqışlağı, 4.Qulaqsız, 5.Zöhrablı, 6.Kürdkəndi, 7.Şəfiabad, 8.Kir-Bozavand, 9.Baş Gərni, 10.Mürzük, 11.Heyranıs-Uliya, 12.Burduq, 13.Gerkəc, 14.Gilanar-Sufla, 15.Molla Əhməd, 16.Qaqavuz, 17.Şəhriyar, 18.Heyranıs-Sufla, 19.Şoğayib, 20.Kərpicli, 21.Abdallar, 22.Qurbanqala-Uliya, 23.Qurbanqala-Sufla, 24.Ərtiz, 25.Yappa, 26.Əlimərdan, 27.Əliqırağı, 28.Ellicə, 29.Buralan, 30.Sultantəpə, 31.Əzizli, 32.Əlisorki, 33.Qalakəndi, 34.Qarahacılı, 35.Xıdırlı, 36.Ədətli, 37.Taraşköy, 38.Əliqızıl, 39.Bulaqbaşı, 40.Bayraməlikəndi, 41.Purço, 42.İmamverdiqalası, 43.Tərəkəmələr.

4.Vedibasar mahalında

1.Reyhanlı, 2.Şirazlı, 3.Qaralar, 4.Saray, 5.Cadqıran, 6.Qarabağlar-Sufla, 7.Qarabağlar-Uliya, 8.Talasavan, 9.Şahablı, 10.Zəncirli, 11.Pünüt, 12.Şorsu, 13.Daşnov, 14.Həsənqala, 15.Cəfərli, 16.Örtük, 17.Vəlican, 18.Keşağlı, 19.Abbasabad, 20.Əli Qızıl, 21.Muradabad, 22.Əliabad, 23.Əliqırıq, 24.Günlük, 25.Baxcacıq, 26.Xamut, 27.Qızılverən, 28.Zimmi, 29.Musacıq, 30.Hand, 31.Qazançı, 32.Xosrov, 33.Haxıs.

5.Şərur mahalında

1.Hacıqara, 2.Qalacıq, 3.Fərhad Arxı, 4.Boşaqışlağı, 5.Daşarx-Uliya, 6.Örtülü Məzrə, 7.Şaban Məzrə, 8.Kərki-Bayat Məzrə, 9.Yovşan Məzrə, 10.Gabud-məzrə, 11.Dəhnəkənd (Dəmirçiqışlağı).

6.Sürməli mahalında

1.Vəlican, 2.Talasavan, 3.Abbasabad, 4.Sərhəngabad, 5.Rəsullu, 6.Zəngan, 7.Hacı Abbas, 8.Saxsalı, 9.Atlıca, 10.Qaraçılı, 11.Mərhava, 12.Çıraxlı, 13.İstinax-Çıraxlı, 14.Urumuş, 15.Ərgöv, 16.Göyumus, 17.Qurğan, 18.Qaraçay, 19.Əli Malik, 20.Zor, 21.Əlikeçən, 22.Quşçu, 23.Karvansaray, 24.Əsmə, 25.Quyuca, 26.Çıraxçı, 27.Sarı Hasar, 28.Muça.

7.Dərəkənd-Parçenis mahalında

1.Qaraqoyunlu, 2.Kiti, 3.Sürməli, 4.Aşıq Hüseyn, 5.Qarabulaq, 6.Qaraqala, 7.Çaldağ, 8.Qazıqoparan.

8.Səədli mahalında

1.Xəlilqışlağı, 2.Erməni kövşəni, 3.Səfilər, 4.Mirzəxan, 5.Baş Qışlağı.

9.Talın mahalında

1.Aylanlı, 2.Siçanlı, 3.Nadirxanlı, 4.Pirmələk, 5.Sutökülən, 6.Ağakiçik, 7.Məzarcıq, 8.Pirtikən, 9.Qaraqala, 10.Çiçəkli, 11.Püsəgən, 12.Çaltəpə, 13.Mustuqlu, 14.Qoruq, 15.Parakənd, 16.Daşqala, 17.Çoturlu, 18.Bəbirli, 19.Sadıqlı, 20.Zarınca, 21.Aşağı Dəmirçili, 22.Sabunçular, 23.Kiçik Yataq, 24.Kalaşbəy qulası, 25.Bəhlul kəndi, 26.Böyük Qızılqula, 27.Göyərçin.

10.Sərdarabad mahalında

1.Cəfərxan Rəncbəri, 2.Teymurxan kəndi (Dövlətabad), 3.İtköy, 4.Qatırabad (Əbdülabad), 5.Artaşat (Fətabad), 6.Rəhimabad (Molla Bədəl), 7.Keçili, 8.Xam.

11.Körpübasar mahalında

1.Teymurxan Kolanısı, 2.Ağdamar, 3.Qaraqışlaq, 4.İnəkli, 5.Çobanı, 6.Arpahəvəsik, 7.Haçabağ, 8.İlançalan, 9.Anberd.

12.Abaran mahalında

1.Qotur, 2.Tezxaraba, 3.Şabanlı, 4.Xaçbulaq, 5.Köhnə Qəzənfər, 6.Bitli, 7.Əmirli, 8.Yarbaş, 9.Məmişkəndi, 10.Qarabulaq, 11.Hamamlı, 12.Kürd Əli, 13.Cancik, 14.Cili-Göl, 15.Şahquluölən, 16.Porsuxlu, 17.Camışlı, 18.Əyribudaq, 9.Muncuqlu, 20.Pəmbək, 21.Günbəz, 22.Sibitağ.

13.Dərəçiçək mahalında

1.Ada, 2.Kiçik Ördəkli, 3.Allahapənah, 4.Barat, 5.Qonaqgirməz, 6.Eşşəkquduran, 7.Çobangölü, 8.Keğaç, 9.Maman, 10.Aydın, 11Şakirbaşı, 12.Misxana, 13.Sutökülən, 14.Çiçəkli, 15.Pirpalıd, 16.Zeynalağa.

14.Göycə mahalında

1.Buğdatəpə, 2.Hacımumuxan, 3.Allahverdibəy, 4.Üçtəpə, 5-6. adları unudulub, 7.Kərimkəndi, 8-11.adları unudulub, 12.Yuxarı Altuntaxt, 13.Aşağı Altuntaxt, 14.Dəmirçi Poğos, 15-19.adları unudulub, 20.Əyricə, 21.Atdaş, 22.Axsaxtovuz, 23.Karvansaray, 24.adı unudulub, 25.Qasımbaşı, 26.Mədinə, 27-32.adları unudulub, 33.Baş Gözəldərə, 34.Xancığazoğlu, 35-38.adları unudulub, 39.Qızılkilsə, 40-44.adaları unudulub, 45.Böyükağa, 46-54.adları unudulub, 55.Ağkilsə, 56-57.adları unudulub, 58.Göyçə, 59.Sultanəli, 60.Sətənağac, 61.Karvansaray, 62.Əyricə, 63-64.adları unudulub, 65.Kərimkəndi, 66.Dəli Harutyun, 67.Qəməsar.

Qeyd: Bu siyahı İ.Şopenin "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи", (SPb., 1852) kitabından götürülmüşdür .

3. 1828-CI ILDƏ YARADILMIŞ ERMƏNI VILAYƏTINDƏ (İRƏVAN ƏYALƏTI) KƏNDLƏRIN
S I Y A H I S I

1. Qırxbulaq mahalı

1.Oxçarbed, 2.Məngüs, 3.Cüvriş, 4.Kamal, 5. Tutiyə, 6.Zar, 7.Cadqıran, 8. Gəmris, 9.Ağadərəsi, 10.Başkənd, 11.Şahab, 12.Ərəmus, 13.Dizək, 14.Ərinc, 15.Avan, 16.Çalmaxçı, 17.Kənəkir, 18.Kətran, 19.Pütkni, 20.Məəgüb, 21.Ellər, 22.Yelqovan.

2. Zəngibasar mahalı

1.Şinqovit-Bayat, 2.Çarbağ, 3.Şinqovit, 4.Noraqovit, 5.Behbudabat, 6.Uluxanlı, 7.Aşağı Necili, 8.Yuxarı Necili, 9.Hacı Elyas, 10Qalalı, 11.Ağcaqışlaq, 12.Şirabad, 13.Arbat, 14.Haçapara, 15.Göykümbət, 16.Sarvanlar xaraba, 17.Şöllü Dəmirçi, 18.Qaraqışlaq, 19.Verməzyar, 20.Donuzyeyən, 21.Sarvanlar Uliya, 22.Reyhanlı, 23.Həbilkəndi, 24.Seyidkəndi, 25.Sarıcalar, 26.Şöllü Mehmandar.

3. Gərnibasar mahalı

1.Ağhamzalı, 2.Cəbəcəli, 3.Qaratəpə, 4.Qaradağlı, 5.Xarratlı, 6.Boğamlı, 7.İmamşahlı, 8.Qaraqoyunlu, 9.Göyləsər-Uliya, 10.Toxanşahlı, 11.Şeyxzadəli, 12.Tamamlı, 13.Qarahəmzəli, 14.Çiydəmli, 15.Başnalı, 16.Uğurbəyli, 17.Çiləxanlı, 18.Böyük Dəlilər, 19.Kiçik Dəlilər, 20.Novruzlu, 21.Qəmərli, 22.Darğalı, 23.Yuva, 24.Məsimli, 25.Becazlı, 26.Axund Buzovand, 27.Artaşat,28.Qurbanqulu, 29.Təpəbaşı, 30.Dvin, 31.Ayaslı, 32.Qulaməli Buzovand, 33.Doqquz, 34.Yamancalı, 35.Mehrablı, 36.Ağcaqışlaq, 37.Cənnətli, 38.Ağbaş, 39.İpəkli, 40.Göyləsər-Sufla, 41.Arpava, 42.Qaravəli, 43.Aratan, 44.Emincə, 45.Aralıq, 46.Ciftlik, 47.Sirboğan, 48.Bayburt, 49.Gilanlar, 50.Körpüqulağı, 51.Göl, 52.Köxt

4. Vedibasar mahalı

1.Xorvirab, 2.Vedi-Sufla, 3.Əli-Məhəmədqışlağı, 4.Şüyütlü, 5.Xalisa, 6.Dəvəli, 7.Daşlı, 8.Vedi-Uliya, 9.Goravan, 10.Yengicə, 11.Avşar, 12.Sədərək, 13.Əsni, 14.Kərki, 15.Qədili, 16.Qarağac, 17.Camışbasan, 18.Cığın, 19.Cırmanıs, 20.Küssüz, 21.Ərmik

5. Şərur mahalı

1.Quşçu Dəmirçili, 2.Maxta, 3.Düdəngə, 4.Zeyvə, 5.Noraşen-Sufla, 6.Əksikənd, 7.Mahmudkəndi, 8.Noraşen-Uliya, 9.Loşan, 10.Daşarx, 11.Kürkçülü, 12.Kürdkəndi, 13.Şəhriyar, 14.Yengicə, 15.Çomaxtir, 16.Çərçiboğan, 17.Məhəmməd-Sabir, 18.Muğancıq-Mirzə-Müslüm, 19.Muğancıq Mehrablı, 20.Qarxın, 21.Aralıx-Kəlbəli xan, 22.Aralıx Məhəmmədəli bəy, 23.Siyaqut, 24.Kosacan, 25.Parçı, 26.Ələkli, 27.Yelquz-Ağac, 28.Verməzyar, 29.Xanlıqlar, 30.Abadulla, 31.Abbas Qışlaqı, 32.Tomaslı, 33.Vayxır-Sufla, 34.Sərdarabad, 35.Diyədin, 36.Ərəb-Yengicə, 37.Qara Həsənli, 38.Babəki (Abisiyab), 39.Keştas, 40.Dərvişlər, 41.Ərbatan, 42.Xələc, 43.Əlişir, 44.Muğanlı, 45.Qorçulu, 46.Ağ Əhməd, 47.Qarabürc, 48.Təzəkənd, 49.Burunlu, 50.Vayxır-Uliya.

6.Sürməli mahalı

1.Arkuri, 2.Rəhmətabad (Ramazankəndi), 3.Həsənabad, 4.Süleymanabad, 5.Cənnətabad, 6.Daşburun, 7.Toxanşahlı Qacar, 8.Göyçəli, 9.Toxanşahlı Bayat, 10.Şirəçi, 11.Səfərqulu, 12.Əlican, 13.Hüseyn kəndi, 14.Mürşüd Əliqışlağı, 15.Zülfüqar, 16.Tecirli, 17.Evcilər, 18.Amarat, 19.Nəcəf Əli, 20.Qazıqışlağı, 21.Ələtli, 22.Panik, 23.Qızıl Zakir, 24.Qazançı, 25.Sarıçoban, 26.Ağaver, 27.Ağ Məhəmməd, 28.Ərəbkirli, 29.Molla Əhməd, 30.Yaycı, 31.Quzukənd, 32.Qasımcan, 33.Blur, 34.Ağ veis, 35.Əli Qəmərli, 36.Xoşxəbər, 37.Xəlifəli, 38.İydir, 39.İbrahimabad, 40.Baharlı, 41.Arxacı, 42.Mələkli, 43.Qaraqoyunlu, 44.Daşlıca, 45.Siçanlı, 46.Qızılqula, 47.Güllücə, 48.Molla Qəmər, 49.Çançavat, 50.Qulp.

7.Dərəkənd-Parçenis mahalı

Parçenis dərəsində

1.Qara Qala, 2.Pirili, 3.Turabi, 4.Qamışlı, 5.Qatırlı, 6.Yağlı, 7.Güləhməd, 8.Qızılbulaq, 9.Tovuzgöl, 10.İncə, 11.Abbas Gölü, 12.Əli Kosa, 13.Parçenis xaraba, 14.Xəmirkəsən, 15.Parçenis Qalaça, 16.Quru Ağac, 17.Dəmirsıxan, 18.Qayaxaraba, 19.Alçalı, 20.Qaracaviran, 21.Cadqıran, 22.Gəndzək, 23.Qayaqışlaq, 24.Gülabi, 25.Əkərək, 26.Suki.

Dərəkənd dərəsində

27.Kahin, 28.Həsəncan, 29.Xadimli, 30.Sarabdal, 31.Çiçəkli, 32.Kələkli, 33. Gülbulaq, 34.Həsənkəndi, 35.Ağdis, 36.Soyuqbulaq, 37.Candərviş, 38.Əmirocaq, 39.Qırxbulaq, 40.Qalaça, 41.Oğrunca, 42.Ağdaş, 43.Cəfərabad, 44.Qaradaş (Bayramkəndi), 45.Əliverdi xaraba, 46.Girampa-aşağı, 47.Əlimalı, 48.Təkaltı, 49.Pirdəmir, 50.Tikanlı, 51.Pərnout, 52.İrabad, 53.Çıraxlı, 54.Osmankəndi.

8.Səədli mahalı

1.Söyüdlü, 2.Hüseynkəndi, 3.Cırıxlı, 4.Elimcan, 5.Hacı-Bayramlı, 6.Əyrisifət, 7.Xeyirbəyli, 8.Assar, 9.Şahvarid.

9.Talın mahalı

1.Yeni Talın, 2.Əşnək, 3.Mehribanlı, 4.İrind, 5.Qarğaqovmaz, 6.Yuxarı Ağcaqala, 7.Aşağı Ağcaqala, 8.Yaşıl, 9.Başsız, 10.Baxcacıq, 11.Şeyx Hacı, 12.Dədəli, 13.Aralıx, 14.Köhnə Talın, 15.Gözlü, 16.Yeni Qırmızılı, 17.Quldərviş, 18.Adıyaman, 19.Məsdərə, 20.Soyüdlü.

10.Seyidli və Ağsaqqallı mahalı

1.Dian, 2.Qaracalar, 3.Avan, 4.Maxta, 5.Göyş, 6.Göytul, 7.Ucan, 8.Dizir, 9.Persi, 10.Gödəkli, 11.Nəziravan.

Ağsaqqallı torpaqları

12.Yeni Qəzənfər, 13.Sarıgöl, 14.Üşü, 15.Kiçikkənd, 16.Babakişi, 17.Kirəşli, 18.Kələşkəndi, 19.Tigid, 20.Qaracaviran

11.Sərdarabad mahalı

1.Şərifabad, 2.Qarxın, 3.Türkmənli, 4.Çubuxçu, 5.Markaragöy, 6.Evcilər, 7.Ağcaarx, 8.Armudlu, 9.Uzunoba, 10.İydəli, 11.Qocayaralı, 12.Canfəda, 13.Quzugüdən, 14.Qurduqulu, 15.Təpədibi, 16.Kərimarxı, 17.Sərdarabad qalası, 18.Molla Bəyazid, 19.Keçili, 20.Şəhriyar, 21.Cəfərabad, 22.Kolluqarx

12.Körpübasar mahalı

1.Qəmərli, 2.Xatınarx, 3.Mirzə Hüseyn, 4.Səfiabad, 5.Aralıx Kolanı, 6.Zeyvə, 7.Yasaxlı (Aşağı Aylanlı), 8.Əlibəyli, 9.Əbdurəhman, 10.Vağarşabad, 11.Girampa, 12.Muğancıq, 13.Samanqar, 14.Aytaxt, 15.Körpəli, 16.Kürəkəndli, 17.Ağcaqala, 18.Qıznaüz, 19.Ağnatun, 20.Franqanots, 21.Tossuz, 22.Hacı Qara, 23.Molla Dursun, 24.Hacılar, 25.Ərəmli, 26.Ayarlı, 27.Qızıl Dəmir, 28.Üşəyən, 29.Əştərək, 30.Parpı, 31.Təkiyə, 32.Əkərək, 33.Batrınc, 34.Haxıs, 35.Pirəkən, 36.Ərgov, 37.Talış, 38.Talış Əkərək, 39.Kəlaşan, 40.Yeğvard.

13.Abaran mahalı

1.Moqni, 2.İohanavəng, 3.Böyük Körpü, 4.Kiçik Körpü, 5.Sağmosavəng, 6.Ağina-göy, 7.Qalaça, 8.Günbəzli, 9.Bazarcıq, 10.Şirəkqala, 11.Camışlı, 12.Təkərli, 13.Bulxeyir, 14.Qarakilsə, 15.Astvatskal, 16.Quşçu, 17.Əli kiçik,

18.Çamırlı, 19.Molla Qasım, 20.Damcılı, 21.Saçlı, 22.Əmirli, 23.Güləbdi, 24.Sarı Budaq, 25.Samdərviş, 26.Güllücə, 27.Melkumkəndi, 28.Hacı Bağır, 29.Qaranlıq, 30.Damagirməz, 31.Mirək, 32.Məlikkəndi, 33.Baş Abaran, 34.Quruboğaz, 35.Qundaqsaz, 36.Cərceyis, 37.Çobangərəkməz, 38.Şərabqala, 39.Cəngi.

14.Dərəçiçək mahalı

1.Alparas, 2.Rövzanlar, 3.Gümüş, 4.Ərzəkan, 5.Dəllər, 6.Qabar Əli, 7.Bjni, 8.Sollak, 9.Kaxsı, 10.Ağpara, 11.Makravəng, 12.Aşağı Axta, 13.Yuxarı Axta, 14.Gərnigov, 15.Rəndəməl, 16.Zəncirli, 17.Fərrux, 18.Babakişi, 19.Dəli Paşa, 20.Sərincan, 21.Tayçarıx, 22.Qorçulu, 23.Çopur Əli, 24.Dədəqışlaq, 25.Təkəlik, 26.Üləşik, 27.Qara Qala, 28.Qoruq Güney, 29.Yaycı, 30.Tutmaşen, 31.Tsaxkunk, 32.Şahriz, 33.Çerçer, 34.Böyük Ördəkli, 35.Çubuxlu, 36.Tsaxmaberd, 37.Qomadzor

15.Göyçə mahalı

1.Bığlı Hüseyn, 2.Zeynalağalı, 3.Rəhmankənd, 4.Ağqala, 5.Əyrivəng, 6.Qızılcıq (Əbulkəndi), 7.Noradüz, 8.Qışlaq, 9.Kəvər, 10.Qul Əli, 11.Kosa Məmməd, 12.Paşakəndi, 13.Dəli Qardaş, 14.Küzəcik, 15.Başkənd, 16.Heyranıs, 17.Atamxan, 18.Vəli Ağalı, 19.Təzəkənd, 20.Dəlikdaş, 21.Gölkəndi, 22.Aşağı Adyaman, 23.Yuxarı Adyaman, 24.Əbdül Ağalı, 25.Gözəldərə, 26.Ağqıraq, 27.Aşağı Qaranlıq, 28.Yuxarı Qaranlıq, 29.Zolağac, 30.Kolanlıqırılan, 31.Alçalı, 32.Qarasaqqalqışlağı, 33.Yarpızlı, 34.Zağalı, 35.Qızılbulaq, 36.Qırxbulaq, 37.Qanlı Allahverdi, 38.Basarkeçər, 39.Qoşabulaq, 40.Aşağı Keyti (Salman kəndi), 41.Baş Keyti, 42.Ellicə, 43.Daşkənd, 44.Daş Keyti, 45.Tatlı Qışlağı, 46.Zərzibil, 47.Zod, 48.Ağyoxuş, 49.Əyricə, 50.Böyük Məzrə, 51.Kiçik Məzrə, 52.Kəsəmən, 53.Şişqaya, 54.Cil, 55.Ardanış, 56.Adatəpə, 57.Şor Əli, 58.Ağbulaq, 59.Toxluca.

Qeyd: Bu siyahı 1829-1832-ci illərdə İ.Şopen tərəfindən aparılmış kameral siyahıyaalınmanın nəticələrinə əsasən tərtib edilmiş siyahılardan götürülmüşdür. Bax: Şopen İ.İ. "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи", SPb, 1852.

4. ERMƏNİ VİLAYƏTİ ƏHALİSİNİN SİYAHIYA ALINMASININ NƏTİCƏLƏRİ

(İ. ŞOPENƏ GÖRƏ)

1. İrəvan əyaləti (keçmiş İrəvan xanlığı)

Adları	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		İrandan köçürülən ermənilər		Türkiyədən köçürülən ermənilər		Cəmi	
1	2		3		4		5		6	
	аилə	нəфəр	аилə	нəфəр	аилə	нəфəр	аилə	нəфəр	аилə	нəфəр
İrəvan şəhərində	1807	7331	567	2369	366	1715	11	48	2751	11463
Mahallar üzrə										
1.Qırxbulaq	81	383	262	1396	216	1043	38	231	597	3053
2.Zəngi-basar	910	5413	133	603	442	2360	—	—	1485	8376
3.Gərni-basar	753	4176	34	145	1211	5359	—	—	1998	9680
4.Vedibasar	574	3449	2	15	200	1069	—	—	776	4533
5. Şərur	1305	6510	—	—	336	1757	—	—	1641	8267
6.Sürməli	709	4832	935	5892	299	1459	261	1342	2204	13525
7.Dərəkənd-Parçenis	589	3267	1	5	—	—	—	—	590	3272
8. Səədli	160	1004	—	—	—	—	—	—	160	1004
9. Talın	91	420	74	416	—	—	185	1144	350	1980
10.Seyidli Ağsaqqallı	311	1754	6	28	—	—	—	—	317	1782
11.Sərdarabad	276	1837	469	3214	66	356	4	21	815	5428
12.Körpübasar	400	2592	897	5290	518	2897	35	176	1850	10955
13.Abaran	—	—	11	58	330	2018	1116	6857	1487	8933
14.Dərə-çiçək	231	1300	92	552	575	3535	539	3263	1437	8650
15. Göyçə	999	5607	15	90	—	—	1485	8557	2499	14254
CƏMİ	**9196**	**49875**	**3498**	**20073**	**4559**	**23568**	**3674**	**21639**	**20927**	**115155**

2. Naxçıvan əyaləti

	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
1.Naxçıvan şəhərində	909	3641	156	719	265	1110	—	—	1330	5470
					Mahallar üzrə					
1.Əlincəçay	400	1848	123	683	208	1051	—	—	731	3582
2.Naxçıvan	979	4194	150	776	941	4507	—	—	2070	9477
3.Məvazixatun	282	1497	—	—	216	1146	—	—	498	2643
4. Xok	292	1375	43	224	—	—	—	—	335	1599
5.Dərələyəz	1001	4583	58	288	507	2838	8	27	1574	7736
CƏMİ	**3863**	**17138**	**530**	**2690**	**2137**	**10652**	**8**	**27**	**6538**	**30507**

Ordubad dairəsi

Ordubad şəhəri	767	3262	—	—	36	182	—	—	803	3444
Mahallar üzrə **Ordubad**	146	552	36	215	14	76	—	—	196	843
2.Əylis	77	347	214	1356	29	183	—	—	320	1886
3. Dəstə	317	1533	62	346	—	—	—	—	379	1879
4. Biləv	289	1210	39	208	—	—	—	—	499	2317
5.Çənnəp	79	343	49	263	—	—	—	—	128	606
CƏMİ	**1675**	**7247**	**400**	**2388**	**250**	**1340**	—	—	**2325**	**10975**

Köçəri xalqlar

	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		Köçərilər		Yezdi kürdlər		CƏMİ	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
Köçəri xalqlar	1344	7489	—	—	—	—	67	324	1411	7813

Cəmi Erməni vilayətində

	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		İrandan köçürülən ermənilər		Türkiyə-dən köçürülən ermənilər		Yezdi kürdlər		CƏMİ	
CƏMİ	**16078**	**81749**	**4428**	**25151**	**6949**	**35560**	**3682**	**21666**	**67**	**324**	**31201**	**164450**

5. 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında dağılmış və boşaldılmış azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin s i y a h ı s ı

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrü-fatların sayı	Əhalinin sayı
	İrəvan qəzası ***I milis sahəsi***		
1.	Damagirməz	70	387
2.	Zar	170	706
3.	Kamal	100	625
4.	Küzəcik	24	119
5.	Məngüs	90	426
6.	Oxçavert	115	493
7.	Tutiyə	40	208
8.	Kərpicli	32	188
9.	Tatar-Koxtu	20	79
10.	Əliqırıx	37	202
	II milis sahəsi		
11	Ağhamzalı	143	843
12	Cəbəcili	63	355
13	Xarratlı	62	496
14	Uluxanlı	500	3173
15	Qaradağlı	62	496
16	Sarcalar	64	638
17	Reyhanlı	56	442
18	Həbilkəndi	34	256
	IIImilis sahəsi		
19	Sabınçı	35	202
20	Qəmərli	151	870
21	Torpaqqala	56	415
22	Qaraqoyunlu	67	432
23	Düyün	92	432
24	Buzovand	28	96
25	Qarahamzalı	160	815

26	Alpava	28	206
27	Doqquz	36	210
28	İpəkli	37	185
29	Ağbaş	19	132
30	Novruzlu	16	231
31	Yamancalı	107	763
	IVmilis sahəsi		
32	Sədərək	500	4117
	Cəmi qəza üzrə	3015	19005
	Sürməli qəzası ***I milis sahəsi***		
33	Əligöyçək	69	467
34	Yuxarı Bəndəmurad	13	107
35	Aşağı Bəndəmurad	12	232
36.	Kündə	16	249
37.	Daşlıca	17	171
38.	Asma	35	147
39.	Qaragüney	53	637
40.	Göyçək	18	336
41.	Qızıl Qala	18	109
42.	Qarahasar	24	266
43.	Siçanlı	18	109
44.	Arxacı	193	2021
45.	İydir Mava	262	1672
46.	Mələkli	361	2100
47.	Sultanabad	26	190
48.	Ağaməhəmməd	130	620
49.	Ağaverdi	42	206
50.	Ərəbkirli	83	344
51.	Qasımcan	80	363
52.	Quzukənd	46	236
53.	Qazançı	121	583
54.	Kiti	165	751
55.	Güllük	101	760
56.	Oba	120	720
57.	Sarıçoban	63	338
58.	Yuxarı Çarıxçı	42	222

59.	Aşağı Çarıxçı	15	144
60.	Yaycı	226	1500
61.	Amarət	40	254
62.	Xaraba Əlican	145	832
63.	Hüseynkəndi	79	550
64.	Zülfüqar	82	515
65.	Qızıl Zakir	49	299
66.	Qazı Qışlağı	90	406
67.	Mürşüdəli Qışlağı	6	41
68.	Nəcəfəli	11	127
	II milis sahəsi		
69.	Həsənxan	110	618
70.	Göyçəli	80	600
71.	Cənnətabad	240	2090
72.	Dizə	300	1823
73.	Qaraqoyunlu	28	139
74.	Kirəcbağ	35	250
75.	Oğuzlu	20	123
76.	Səfərqulu	28	197
77.	Toxanşahlı Bayat	63	658
78.	Toxanşahlı Qacar	178	1076
79.	Xaraba Əlican	42	239
80.	Şirəçi	70	575
	IIImilis sahəsi		
81.	İncə	120	887
82.	Sürməli	80	790
83.	Pirli	92	870
84.	Osmangöy	20	115
85.	Söyüdlü	50	219
86.	Yuxarı Qatırlı	46	528
87.	Cüvənli	25	226
88.	Turabi	70	337
89.	Mirzəxan	21	208
90.	Suki	39	356
91.	Pirsax	56	523
92.	Əkərək	72	658
93.	Qamışlı	35	630

94.	Aşağı Qatırlı	21	267
95.	Çinçavad	12	202
96.	Kahin	35	529
97.	Ağdaş	46	210
98.	Ağabəy	27	251
99.	Dəmirçixan	83	812
100.	Qaracaviran	53	779
101.	Yağlı	31	588
102.	Əlikosa	50	750
103.	Siçanlı	50	673
104.	Daşlıca	47	420
105.	Quru Ağac	40	426
106.	Muça	100	879
107.	Ərgov	93	843
	Cəmi qəza üzrə	5493	41347
	Eçmiədzin qəzası ***I milis sahəsi***		
108.	Molla Dursun	35	320
109.	Hacılar	29	248
110.	Girampa	26	130
111.	Ayarlı	70	353
112.	Ağca Qala	72	420
113.	Aramlı	30	162
114.	Zeyvə	108	622
115.	Kolanlı	159	768
116.	Qarğabazar	129	688
117.	Səfiabad	29	243
118.	Gözlü Qəmərli	89	411
119.	Qaraqoyunlu	74	472
120.	Ayranlı	39	370
121.	Batrınc	75	526
122.	İkinci Ayranlı	35	215
123.	Tossuz	83	420
124.	Çobankərə	388	2417
	II milis sahəsi		
125.	Kiçik kənd	32	370
126.	Persi	42	323

127.	Təkiyə	145	725
128.	Parpı	173	1006
129.	Haxıs	74	35
130.	Zeynalbulağı	45	295
131.	Gödəkli	24	242
132.	Üşü	190	1380
133.	Nəziravan	68	553
134.	Ayğırsaq	25	209
135.	Qoşabulaq	18	211
136.	Göytül	27	208
137.	Qaraceyran	65	395
138.	Kürdəli	27	135
139.	Hamamlı	82	208
140.	Tülnəbi	52	379
141.	Əkərək	99	629
142.	Ərgov	70	280
	IIImilis sahəsi		
143.	Yuxarı Qarxın	213	1153
144.	Aşağı Qarxın	120	625
145.	Şorkənd	62	408
146.	Türkmənli	54	510
147.	Molla Bədəl	52	335
148.	Ağcaarx	110	720
149.	Kərim arxı	353	1700
150.	Armudlu	42	309
151.	İydəli	143	880
152.	Canfəda	218	1318
153.	Yuxarı Qulubəyli	42	286
154.	Aşağı Qulubəyli	40	518
155.	Saatlı	43	247
156.	Qamışlı	24	247
157.	Meteqala	19	364
158.	Qatırabad	30	195
159.	Rəncbər	66	226
160.	Peziki	32	264
161.	Xocayar	27	236
	IV milis sahəsi		

162.	Pirtikan	64	496
163.	Pirmələk	82	261
164.	Şeyx Hacı	38	410
165.	Karvansaray	85	210
166.	Əşnək	145	677
167.	Aralıx	62	358
168.	Quldərviş	48	357
169.	Talın	59	430
170.	Mehriban	140	533
171.	İrind	45	239
172.	Yuxarı Qarğaqovmaz	70	384
173.	Aşağı Qarğaqovmaz	42	253
174.	Aşağı Ağacaqala	115	315
175.	Sabunçu	32	165
176.	Ahaqçı	44	327
177.	Yuxarı Qalaqut	18	50
178.	Aşağı Qalaqut	17	95
179.	Qaraqala	18	108
180.	Qəzbin	21	100
181.	Susuz	18	90
182.	Knık	19	91
183.	Mustafato	60	289
184.	Bozbur (kürd)	32	165
185.	Aylanlı	100	300
186.	Seyranqışlağı	15	83
187.	İlanqışlaq	12	58
188.	Ucan	90	300
189.	Bayramlı	12	82
190.	Qədim Bəşir (kürd)	32	165
191.	Yuxarı Ağcaqala	100	308
	Cəmi qəza üzrə	5979	35784
	Novo-Bəyazid qəzası ***I milis sahəsi***		
192.	Ərzəkənd	80	593
	II milis sahəsi		
193.	Ağzıbir	116	755
194.	Bığlı	112	658

195.	Ağtala	62	424
196.	Əyrivəng	96	706
197.	Hacı Muğan	130	1034
198.	Rəhmankənd	72	779
	Cəmi qəza üzrə	668	4649
	Cəmi quberniya üzrə	**15 155**	**100 626**

5. 1919-CU ILIN SON IKI AYINDA ERMƏNILƏRIN İRƏVAN QUBERNIYASINDA DARMADAĞIN ETDIKLƏRI MÜSƏLMAN KƏNDLƏRININ S I Y A H I S I

I. Eçmiədzin qəzasında

1. Hacılar
2. Molla Dursun
3. Törə
4. Qaraqoyunlu
5. Ağcaqala
6. Kolanlı
7. Qəmərli
8. Ayarlı
9. Batrınc
10. Ucan
11. Kəvi
12. Avan
13. Qaracalar
14. Maxta
15. Dian
16. Talış Əkərək
17. Bağçacıq
18. Karvansara
19. Yaşıl
20. Yuxarı Ağcaqala
21. Aşağı Ağcaqala
22. Yuxarı Qarğaqovmaz
23. Aşağı Qarğaqovmaz
24. Əşnək
25. Mehriban
26. Şeyx Hacı
27. İrind
28. Talın
29. Pirmələk
30. Pirtikan
31. Ahaqçı
32. Aralıq

33. Quldərviş
34. Göytül
35. Ərgov
36. Qoşabulaq
37. Gödəkli
38. Ayğırsaq
39. Üşü
40. Kiçikkənd
41. Nəziravan
42. Persi
43. Təkiyə
44. Parpı
45. Zeynalbulağı
46. Zeyvə
47. Birinci Qulubəy
48. İkinci Qulubəy
49. Ağcaarx
50. Kərimarxı
51. Canfəda
52. İydəli
53. Armudlu
54. Molla Bədəl
55. Buzovand
56. Türkmənli
57. Kolanlı
58. Səfiabad
59. Qəmərli
60. Qarğabazar
61. Yuxarı Qarxın
62. Aşağı Qarxın

II Sürməli qəzasında

1.Yaycı
2.Oba
3.Güllük
4.Ağməhəmməd
5.Qasımcan
6.Ərəbkirli
7.Quzukənd

8.Sarıçoban
9.Ağaverdi
10.Sürməli
11.Qazançı
12.Nəcəfəli
13.Amarat
14.Mələkli
15.İydir Mava
16.Sultanabad
17.Birinci Arxacı
18. İkinci Arxacı
19. Üçüncü Arxacı
20. Qaraqoyunlu
21. Zülfüqar
22. Hüseynkəndi
23. Səfər Qulu
24. Cənnətabad
25. Aşağı Dizə
26. Yuxarı Dizə
27. Həsənxan
28. Kirəşbağ
29. Oğuzlu
30. Qızıl Zakir
31. Qurbanlı
32. Dərəkəndi
33. Pərni
34. Təpəbaşı

III. İrəvan qəzasında

Zəngibasardan başqa bütün kəndlər (yəni 32 kənd).

(ARDA, f.894, siy. 10, iş 80, v. 30-31)

6. 1920-1988-CI ILLƏRDƏ ERMƏNISTANDA ADLARI DƏYIŞDIRILMIŞ TÜRK MƏNŞƏLI YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRININ S I Y A H I S I

Əvvəlki adı	Dəyişdirilmiş adı	Rayonu	Fərmanın tarixi
		A	
Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
Avdallar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
Avdıbəy	Tsaxkaşen	Spitak	21.10.1967
Ağadərəsi	Qatnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
Ağababa nahiyəsi	Amasiya rayonu	-	09.09.1930
Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26.04.1946
Ağdan	Qandzakar	İcevan	25.01.1978
Ağzıbir	Lcap	Kamo	07.12.1945
Ağin rayonu	Ani rayonu	-	12.10.1961
Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
Ağkənd	Aşotavan	Sisian	17.04.1948
Ağkilsə	Azad	Vardenis	03.01.1935
Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
Ağhamzalı	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	04.04.1946
Ağcaqala	Tsaxkalanc	Eçmiədzin	25.01.1978
Ağcaqışlaq	Qetapnya	Masis	25.01.1978
Ağcaqışlağı	Qetazad	Artaşat	25.05.1967
Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
Adyaman	Qarnovid	Talin	12.11.1946
Ayarlı	Lernameds	Eçmiədzin	25.01.1978
Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	-
Ayğırgölü	Haknaliç	Eçmiədzin	25.01.1978
Aynalı	Davtaşen	Talin	19.04.1950
Aysəsi	Qızılgül	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Alakilsə	Baytar	Amasiya	-
Allahverdi rayonuu	Tumanyan rayonu	-	19.09.1969
Alaçıqqaya	Alaçux	Dilican şəhəri	-
Almalı	Xndzorud	Əzizbəyov	12.11.1946

Arazdəyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968
Aralıq	Erazqavors	Axuryan	07.12.1945
Aralıq	Yuxarı Kolanlı	Eçmiədzin	-
Arıxvəli	Lernud	Axuryan	21.10.1967
Armudlu	Tanzud	Hoktemberyan	04.04.1946
Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Arpavar	Lusakert	Artaşat	20.08.1945
Arpaçay st.	Axuryan st.	Axuryan	31.07.1950
Astazur	Şvanidzor	Meğri	22.04.1935
Axta rayonu	Razdan rayonu	-	30.06.1959
Axtaxana (Xlatağ)	Corastan	Qafan	01.06.1940
Axula	Berkarat	Araqats	25.01.1978
Axund Bozavand	Berdik	Artaşat	25.01.1978
Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
Aşağı Ağdan	Morut (Aknaxpyur)	İcevan	25.05.1967
Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Aşağı Ada-yaman	Nerkin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968
Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1945
Aşağı Qanlıca	Vaqramaberd	Axuryan	26.04.1946
Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Artaşat	-
Aşağı Qarğaqoymaz	Nerkin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Aşağı Qaranlıx	Martuni	Martuni	-
Aşağı Qarxın	Araks	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Qöyləsər	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
Aşağı Zağalı	Tsovaq	Vardenis	12.08.1946
Aşağı Zeyvə	Hartaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945

Aşağı Necili	Sayat-Nova	Masis	25.01.1978
Aşağı Pirtikan	Dzoraqyuğ	Talin	02.03.1940
Aşağı Talın	Daşdadem	Talin	25.01.1978
Aşağı Türkmənli	Lusaqyuğ	Eçmiədzin	03.01.1935
Aşağı Xatınarxı	Qay	Eçmiədzin	25.01.1978
		B	
Babakişi	Bujakan	Nairi	-
Babakişi	Ağavnadzor	Razdan	17.07.1948
Babacan	Qızılkənd	Vardenis	25.01.1978
Bazarcıq	Arai	Abaran	15.07.1946
Bayandur	Vağadur	Gorus	07.05.1968
Balakənd	Doveğ	Noyemberyan	04.01.1938
Barana	Noyemberyan	Noyemberyan	04.01.1938
Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
Basarkeçər rayonu	Vardenis rayonu	-	11.06.1969
Batrınc	Voskehat	Əştərək	01.12.1949
Baxçalar	Baqaran	Bağramyan	03.07.1968
Bacoğlu	Haykavan	Axuryan	07.12.1945
Baş Avaran	Abaran	Abaran	03.01.1935
Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
Başkənd	Artsvaşen	Krasnoselsk	25.01.1978
Başkənd	Verkaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Başkənd	Qexarkunik	Kamo	04.04.1946
Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
Baş Gərni	Qarni	Abovyan	03.01.1935
Başın Əli	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
Becəyəzli	Vostan	Artaşat	20.08.1945
Bəbirli	Bartsraşen	Ani	03.02.1947
Bədəl	Yeğeknut	Hoktemberyan	04.04.1946
Bəzirxana	Zetankov	Ani	-
Bəykənd	Mets Parni	Spitak	-
Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
Bitticə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
Bulxeyir	Şenavan	Abaran	19.04.1950
Boğazkəsən	Dzorakap	Ani	03.01.1935
Boğatlı	Arteni	Talin	31.07.1950

Bozabdal	Bazum	Quqark	25.01.1978
Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Arıxvəli	Mets Mantaş	Artik	03.01.1935
Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
Böyük Qaraqoyunlu	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
Böyük Qarkilsə	Kirovakan	-	03.01.1935
Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
Böyük Kəpə-nəkçi	Musaelyan	Aruxyan	03.01.1946
Böyük Camışlı	Alaqyaz	Araqats	04.01.1938
Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktembe-yan	19.04.1950
Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Şorlu	Dəmirçi	Masis	04.04.1946
Buğdaşen	Baqravan	Ani	31.07.1950
		V	
Vedi rayonu	Ararat rayonu	-	15.05.1968
Verməzyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946
Vəli Ağalı	Dzoraqyuğ	Martuni	-
Vəlikənd	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939
		Q	
Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946
Qalalı	Noraber	Ani	03.02.1947
Qalaça	Berdavan	Noyemberyan	25.01.1978
Qaltaxçı	Hartaqyuğ	Spitak	26.04.1946
Qamışqut	Yeğeqnut	Quqark	03.01.1935
Qamışlı	Zartonk	Hoktemberyan	25.01.1978
Qapılı	Qusanqyuğ	Ani	03.02.1947
Qaraboya	Xnkoyan	Spitak	26.04.1946
Qarabulaq	Yerncatap	Abaran	26.04.1946
Qaraburun st.	Karakert st.	Bağramyan	21.01.1968
Qaraqala	Qetap	Talin	12.11.1946
Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	24.06.1948
Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.07.1978
Qaradağlı	Mrqaved	Artaşat	21.10.1967

Qaradaş	Sevkar	İcevan	-
Qarakilsə	Lernhovid	Kalinin	25.01.1978
Qarakilsə	Sisavan	Sisian	-
Qarakilsə	Hartavan	Abaran	19.04.1950
Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
Qaralar	Arales	Ararat	25.01.1978
Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	25.04.1946
Qaranamaz	Yeniyol	Amasiya	03.01.1935
Qaranlıq	Qexovit	Martuni	03.07.1968
Qaranlıq	Lusaqyuğ	Abaran	10.09.1948
Qaranlıqdərə	Xavaradzor	İcevan	-
Qaraxac	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
Qarahamzalı	Burastan	Artaşat	25.01.1978
Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939
Qaracaviran	Araqyuğ	Nairi	04.04.1946
Qarğabazar	Haykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967
Qasıməli	Qetapi	Artik	01.06.1940
Qaçağan	Arevatzaq	Tumanyan	25.01.1978
Qaçağan	Lernavan	Spitak	26.04.1946
Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
Qəzənfər	Araqats	Abaran	10.09.1948
Qəmərli	Artaşat	Artaşat	04.09.1945
Qəmərli rayonu	Artaşat rayonu	-	04.09.1945
Qəmərli	Metsamor	Eçmiədzin	15.07.1946
Qətran	Qetamec	Nairi	21.06.1948
Qızqala	Qetavan	Kalinin	25.01.1978
Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	04.01.1938
Qızılvəng (Çiçəkli)	Makenis	Vardenis	25.01.1978
Qızılkilsə	Qızıldaş	Kalinin	03.01.1935
Qızılkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
Qızıldəmir	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935
Qıznaüz	Araqats	Eçmiədzin	04.04.1946
Qılçataq	Suser	Talin	12.11.1946
Qıpçaq	Haric	Artik	31.05.1946
Qırğı	Artsvaberd	Şəmşəddin	25.01.1978

Qırmızılı	Karmraşen	Talin	12.11.1946
Qırxbulaq	Aqunk	Vardenis	03.01.1935
Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqats	15.07.1946
Qolqat	Qexanist	Artik	15.07.1948
Qonaqqıran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
Qorçulu	Mrqaşad	Hoktemberyan	04.04.1946
Qoturbulaq	Qatnaxbyur	Stepanavan	03.01.1935
Qoşatan	Voskevan	Noyemberyan	25.01.1978
Qoşavəng	Hayqadzor	Ani	19.04.1950
Quzugüdən	Ayqeşad	Hoktemberyan	19.04.1950
Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935
Quləli	Ayqedzor	Şəmşəddin	04.05.1939
Quləli	Qarmiryuğ	Kamo	04.06.1940
Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1935
Qundaxsız	Rya Taza	Araqats	25.01.1978
Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan	12.11.1946
Qurdqulaq	Bolorabert	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Qurduqulu	Armavir	Hoktember-yan	03.01.1935
Quru Araz	Yerasxohun	Hoktember-yan	19.04.1950
Quru Boğaz	Ortacya	Araqats	25.01.1978
Qurumsulu	Dostlu	Noyemberyan	-
Quşçu	Keçut	Cermuk ş.	12.11.1946
		D	
Daylaxlı	Arin	Əzizbəyov	25.01.1978
Damcılı	Mravyan	Abaran	03.01.1978
Damagirməz	Hovit (Niqavan)	Abaran	15.07.1946
Darğalı	Anastasavan	Artaşat	01.12.1949
Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1945
Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
Daşlı	Daşdakar	Ararat	03.07.1968
Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
Dədəli	Yeğnik	Talin	12.11.1946
Dəymədağlı	Şrvenants	Qafan	-
Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	21.06.1948
Dəlilər	Dalar	Ardaşat	03.01.1935
Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1946
Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	21.06.1948

Dərabbas	Darbas	Sisian	10.09.1946
Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946
Dərəkənd	Dzoraqyuğ	Quqark	-
Dərəköy	Saraqyuğ	Qukasyan	12.11.1946
Dərəçiçək	Tsaxkadzor	Razdan	-
Dirəklər	Karnut	Axuryan	03.07.1968
Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
Donuzyeən	Zəngilər	Masis	03.01.1935
Dornı	Andaraşad	Qafan	25.10.1978
Dostlu	Barekamavan	Noyemberyan	20.06.1949
Düzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
Düzkənd rayonu	Axuryan rayonu	-	07.12.1945
Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
Düzxaraba	Hartaşen	Qukasyan	12.11.1946
		E	
Evcilər	Arazan	Hoktemberyan	10.04.1947
Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
Elləroyuğu	Ellər	Amasiya	-
		Ə	
Əzizbəyov (Paşalı)	Zaritap	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957
Əyənzur	Ağavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Əksipara	Voskepar	Noyemberyan	-
Ələyəz	Araqats	Talin	31.07.1950
Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	04.09.1946
Əliqırıx	Astğaqdar	Martuni	03.01.1935
Əliquluşən	Azataşen	Gorus	01.06.1940
Əligöyçək	Kuçak	Aparan	10.09.1946
Əlili	Salvart	Sisian	03.01.1935
Əlixan	Qetik	Qukasyan	03.01.1935
Ərdəpin	Yexeqis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Ərəvus	Arevis	Sisian	03.07.1968
Ərzəkənd	Arzakan	Razdan	-
Ərtiz	Qeğard	Abovyan	04.04.1946
Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
Əfəndi	Karadzor	Spitak	26.04.1946
Ahaqçı	Zovasar	Talin	25.01.1978

		Z	
Zeyvə	David-bek	Qafan	26.06.1949
Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	03.01.1935
Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
Zöhrablı	Mrqanut	Artaşat	20.08.1945
		İ	
İydəli	Pşatavan	Hoktemberyan	10.04.1947
İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
İlançalan	Ardaşavan	Əştərək	-
İlli	Hoğmik	Amasiya	25.01.1978
İlxiyabı	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
İmamşahlı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
İmirli	Ttucur	Abaran	19.04.1950
İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
İnəkli	Antarut	Əştərək	01.12.1949
İnəkdağı	Yenikənd	Vardenis	25.01.1978
İnəkli	Darakert	Masis	25.01.1978
İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov	03.01.1935
		Y	
Yaqublu	Meqrut	Quqark	01.04.1946
Yaycı	Qarjis	Gorus	03.07.1968
Yaycı	Zovaber	Sevan	25.01.1978
Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
Yanıqpəyə	Meşəkənd	Krasnoselsk	25.01.1978
Yarpızlı	Lcavan	Vardenis	25.05.1967
Yasavul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
Yeqanlar	Arevaşad	Artik	15.07.1948
Yelqovan	Kotayk	Abovyan	07.12.1945
Yeni Başkənd	Qetik	Krasnoselsk	30.05.1984
Yeniköy	Xarkov	Ani	-
Yengicə	Norabats	Masis	25.01.1978
Yaşıl	Kakavadzor	Talin	12.11.1976
Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Yuxarı Adyaman	Verin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
Yuxarı Aylanlı	Tsaxkunk	Eçmiədzin	04.04.1946

Yuxarı Axta	Lernanist	Razdan	25.01.1978
Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
Yuxarı Qarğaqoymaz	Verin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Yuxarı Qarxın	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946
Yuxarı Qöyləsər	Byuravan	Artaşat	20.08.1945
Yuxarı Zağalı	Axpradzor	Vardenis	25.01.1978
Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
Yuxarı Kürdkəndi	Noraşen	Artaşat	-
Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
Yuxarı Pirtikan	Tsaxkasar	Talin	02.03.1940
Yuxarı Türkmənli	Abaqa	Eçmiədzin	03.01.1935
Yuxarı Xatınarxı	Hankaşen	Eçmiədzin	25.01.1978

K

Kavtarlı	Panik	Artik	-
Kankan	Hatis	Abovyan	25.01.1978
Karvansara	Amre Taza	Araqats	25.01.1978
Karvansara	İcevan	-	-
Keğac	Verin Crapi	Ani	03.02.1947
Kefli	Kakavasar	Qukasyan	25.01.1978
Keşişviran	Urtsalanc	Ararat	21.10.1967
Keşişkənd	Qexarot	Araqats	03.01.1935
Keşişkənd rayonu	Mikoyan rayonu	-	03.01.1935
Keşişkənd	Mikoyan	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Kələkarx	Şenavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Kələrə	Qukasavan	Masis	01.12.1943
Kərimarxı	Sovetakan	Hoktemberyan	03.01.1935
Kərimkənd	Tsaxkaşen	Kamo	02.03.1940
Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
Kərpicli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935

Kəsəmən	Bahar	Vardenis	25.01.1978
Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	-
Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	31.05.1935
Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
Kiçik Keyti	Lernantsk, Pokraşen	Axuryan	26.04.1946
Kiçik Kəpənəkçi	Hovit	Axuryan	07.12.1945
Kiçik Pərni	Anuşavan	Artik	07.05.1969
Kiçik Şəhriyar	Nor Hartaqes	Hoktemberyan	03.07.1968
Kiçik Şiş-təpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Kolagirən	Dzoraqed	Quqark	25.01.1978
Kolagirən	Tsovinar	Martuni	03.01.1935
Korbulaq	Şenkani	Araqats	25.01.1978
Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	-
Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov	-
Körpəli	Arşaluys	Eçmiədzin	03.01.1935
Körü	Dzoraşen	Gorus	19.04.1950
Küzəcik	Lancaxpyur	Kamo	19.04.1950
Kürd Pəmbəyi	Sipan	Araqats	25.01.1978
Kürdkəndi	Lernazdor	Qafan	-
Kürəkən	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
Kütniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1948
		G	
Gabud	Kapuyt	Əzizbəyov	03.07.1948
Gərgər	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
Gərməz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
Gərni	Qarni	Abovyan	-
Goytur	Qetap	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Goravan	Yenikənd (Qoravan)	Artaşat	15.07.1946
Gödəkbulaq	Qarcaxpyur	Vardenis	12.08.1946
Gödəkli	Mrqavan	Artaşat	20.08.1945
Gözəldərə	Qexadzor	Araqats	15.07.1946
Gözəldərə	Qexadir	Araqats	31.05.1946
Gözlü	Akunk	Talin	12.11.1946
Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946

Göykümbəz	Qexanist	Masis	01.12.1949
Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1946
Göl	Liçk	Martuni	-
Göran	Qoqaran	Spitak	24.04.1946
Gülablı	Dzoraqlux	Abaran	15.07.1946
Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan	15.07.1946
Güllücə	Vardenis	Abaran	15.07.1946
Güllücə	Zovq	Abovyan	25.01.1978
Güllücə	Sarahart	Spitak	19.04.1950.
Gürcüyolu	Torosqyuğ	Qukasyan	30.07.1980
Gütqum	Qexanuş	Qafan	29.06.1949
		L	
Ləlməkənd	Vazaşen	İcevan	25.01.1978
Ləlvər	Debetavan	Noyemberyan	25.01.1978
Ləmbəli	Baqrataşen	Noyemberyan	18.06.1960
Lök	Vartanizor	Meğri	-
		M	
Mağdə	Lernarot	Əştərək	01.12.1949
Məsdərə	Dalarik	Talin	21.01.1965
Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	01.06.1940
Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
Mehmandar	Hovtaşad	Masis	25.01.1978
Mehrablı	Vartaşen	Artaşat	20.08.1945
Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
Məzrə	Bartsravan	Sisian	10.09.1946
Məliklər	Spandaryan	Sisian	04.05.1939
Məlikkənd	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
Məlikkənd	Melikyuğ	Araqats	15.07.1946
Məsimli	Ayqepat	Araşat	01.12.1949
Məscidli	Nor Qyank	Artik	01.06.1940
Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
Molla Bəyazet	Bambaqaşad	Hotemberyan	03.01.1935
Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	-
Mollaqışlaq	Güllüdərə	Quqark	25.01.1978
Molla Eyyublu	Evli	Kalinin	-
Molla Göyçə	Maralik	Ani	03.01.1935
Molla Musa	Voskehask	Axuryan	26.04.1946
Muğamlı	Hovtaşen	Artaşat	20.08.1945
Muğan	Hovtamec	Eçmiədzin	25.01.1978

Muğancıq	Ayqedzor	Gorus	19.04.1950
Muncuqlu	Tsilkar	Spitak	15.07.1946
Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964
Murteyil	Çiçəkbulaq	İcevan	25.01.1978
Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
Möhüb	Balahovit	Abovyan	26.12.1968
		N	
Nalbənd	Şirakamut	Spitak	25,01,1978
		O	
Ovandərə	Hovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
Oğruca	Qarinman	Vardenis	-
Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
Ördəkli	Lcaşen	Sevan	26.04.1946
Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
Ortakilsə st.	Maisyan st.	Axuryan	31.07.1950
Ocaqqulu	Arapi	Axuryan	26.04.1946
		P	
Palıdlı	Arpeni	Qukasyan	25.01.1978
Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
Paşalı	Zaritap	Əzizbəyov	03.01.1935
Pirməzrə	Katnarat	Qafan	29.06.1949
Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
Polad Ayrım	Polad	İcevan	-
Püşgah	Ayqedzor	Meğri	-
		R	
Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
Reyhanlı	Ayqavan	Ararat	0.40.41946
		S	
Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
Saybalı	Sarnakunk	Sisian	10.09.1946
Saratı	Xaştarak	İcevan	-
Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12.11.1946
Sarıbaş	Haykasar	Artik	07.07.1948
Sarımsaxlı	Karaberd	Quqark	04.04.1946
Saçlı	Noraşen	Abaran	15.07.1946
Sübhanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
Sədibağdı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939

Səmadərviş	Çknax	Abaran	01.06.1940
Samanqar	Qeğakert	Eçmiədzin	25.01.1978
Sərdarabad	Hoktember	Hoktember-yan	03.01.1935
Sərdarabad rayonu	Hoktemberyan r-nu	-	02.03.1935
Sətənağac	Güney	Vardenis	03.01.1935
Sirkətas	Xdrants	Qafan	-
Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov	12.10.1956
Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	02.02.1940
Sunqurlu	Hayrenyants	Artik	31.05.1946
Sultanabad	Şurabad	Amasiya	-
Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov	03.01.1935
Susuz	Tsamakasar	Talin	12.11.1946

T

Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
Tayçarıx	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
Tala	Qetahovit	İcevan	25.01.1978
Talıboğlu	Lusakert	Artik	15.07.1948
Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970
Tamamlı	Burastan	Artaşat	-
Tapanlı	Qexasar	Spitak	25.01.1978
Taxtakörpü	Teğut	Dilican	04.04.1946
Tecirəbək	Dzoraxpyur	Abovyan	27.02.1960
Terp	Saravan	Əzizbəyov	10.09.1970
Təzəkənd	Ayntap	Masis	04.04.1946
Təzəkənd	Nor Qyuğ	Abovyan	21.10.1967
Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	03.07.1968
Təzəkənd	Tasik	Sisian	25.01.1978
Təknəli	Qoqhovit	Qukasyan	01.12.1949
Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	19.04.1950
Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	04.04.1950
Təpədibi	Haykavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Təpədölək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan	-
Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	-
Tolk	Verin Craşen	Orconikidze (Yerevan)	-
Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946

Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31.07.1950
Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
Toxanşahlı	Masis	Artaşat	20.08.1945
Tutiyə	Saranist	Abovyan	21.06.1948
Tülnəbi	Saralanc	Nairi	20.08.1945
Tüskülü	Lusakunk	Vardenis	25.01.1978
		U	
Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan	10.04.1947
Uzuntala	Onut (Ayqehovit)	İcevan	25.05.1967
Uzunqala qəs.	Qayan	İcevan	25.05.1967
Uliya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	-
Uluxanlı	Masis	Masis	31.07.1950
Urut	Vorotan	Sisisan	03.07.1968
		Ü	
Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935
		X	
Xancığaz	Gözəldərə	Quqark	01.06.1940
Xarratlı	Arevabyur	Masis	25.01.1978
Xeyirbəyli	Yervandaşat	Hoktemberyan	25.05.1967
		H	
Haqqıxlı	Vurğun	İcevan	25.01.1978
Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
Haxım	Baqaravan	Şəmşəddin	25.01.1978
Haxıs	Dzorap	Həştərək	01.12.1943
Haçakilsə	Paros (Naha-pedavan)	Artik	03.01.1935
Haçapara	Zəhmət	Masis	03.01.1935
Haçasu	Açacur	İcevan	-
Hacıqara	Ayqeşat	Eçmiədzin	03.01.1935
Hacıqara	Lernapat	Quqark	26.10.1957
Hacılar	Mrqastan	Eçmiədzin	03.01.1935
Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
Hacı Muxan	Tsovazard	Kamo	25.01.1978
Hacı Xəlil	Tsaxkahovit	Abaran	15.07.1946

Heydərbəy	Sverdlov	Stepanavan	01.06.1940
Həbilkənd	Kalinin qəs.	Masis	-
Həmzəçimən	Mrqahovit	Quqark	10.04.1947
Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Hozukənd	Quzukənd	Amasiya	12.11.1946
Horadiz	Oradis	Əzizbəyov	03.07.1968
Hüseynqulu Ağalı	Nərimanlı	Vardenis	-
		Ç	
Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
Çarxaç	Kuybışev	Dilican	02.03.1940
Çaxırlı	Sovetakert	Vardenis	25.01.1978
Çiydəmli	Azatavan	Artaşan	20.08.1945
Çiydəməl	Arevaşoğ	Spitak	25.01.1978
Çimənkənd	Urtsadzor	Ararat	25.01.1978
Çirçir	Varser	Sevan	26.04.1946
Çirviz	Lyusahovit	İcevan	25.01.1978
Çıraxlı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
Çırpılı	Crapi	Ani	28.08.1974
Çobanmaz	Avşen	Araqats	25.01.1978
Çorlu	Lernantsk	Qukasyan	12.11.1946
Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946
Çubuxlu	Tsovaqyuğ	Sevan	03.01.1935
Çubuğçu	Vardanaşen	Hoktemberyan	04.04.1946
		C	
Cadqıran	Qexaşen (Razdan)	Abovyan	03.01.1935
Cadqıran	Nor Qeği (Bazmavan)	Nairi	08.07.1957
Carcarçı	Derek	Araqats	25.01.1978
Cəbəcəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
Cəngi	Vardablur	Araqats	19.04.1950
Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.04.1940
Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
Cəfərabad	Qetaşen	Hoktemberyan	04.04.1946
Ciftəli	Zuykaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
Ciloyxan	Beniamin	Axuryan	12.11.1946
Cızıxlar	Tsoğamarq	Qukasyan	12.11.1946

Coğaz (Pipis)	Berkaber	İcevan	25.01.1978
Cul	Hartavan	Əzizbəyov	19.04.1950
Cücəkənd	Qızılşəfəq	Kalinin	03.01.1935
		Ş	
Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
Şahablı	Şağap	Ararat	03.07.1968
Şahalı	Vahaqni	Quqark	10.04.1947
Şahalı st.	Vahaqnadzor	Quqark	25.01.1978
Şahnəzər	Metsavan	Masis	25.01.1978
Şahriz	Qeğamavan	Sevan	26.04.1946
Şenatağ	Lernaşen	Sisian	02.03.1940
Şahvarid	Huşakert	Bağramyan	03.07.1968
Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	-
Şirakqala	Vardenut	Abaran	15.07.1946
Şirvancıq	Lernakert	Artik	15.07.1948
Şıxlar	Qızılşəfəq	Sisian	02.03.1940
Şıxlar	Lusarat	Ararat	26.12.1968
Şeyxhacı	Şğarşiq	Talin	03.01.1935
Şorlu Dəmirçi	Daşdavan	Masis	25.01.1978
Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935

8. 1991-ci il aprelin 9-da Ermənistanda dəyişdirilmiş toponimlərin
S i y a h ı s ı

AĞBABA (AMASİYA) RAYONU

1. Oxçoğlu-Voxçi
2. Əzizbəyov-Areqnadem
3. Baytar-Hovtun
4. Düzkənd-Alvar
5. Qoncalı-Zarişat
6. Göllü-Ardenis
7. Qarabulaq-Şağik
8. Çaxmaq-Kamxut
9. Çaybasar-Aravet
10. Yeniyol-Ağvorik
11. İbiş-Yerizak
12. Çivinli-Yeğnacur
13. Öksüz-Darik
14. Şurabad – Paqaxş
15. Balıqlı – Zorakert
16. Güllücə - Tsaxkut
17. Quzukənd – Qarnariç
18. Mağaracıq – Qdaşen
19. Təpəköy – Berdaşen
20. Ellərkənd – Lorasar

İCEVAN RAYONU

1. Vurğun-Hovk
1. Şirazlı-Vosketan
2. Salah-Hakanavank

VEDİ (ARARAT) RAYONU

2. Yengicə-Sisavan
3. Polad-Xaçardzap
3. Xalisa-Noyakert
4. Ağkilsə-Cermakavan
4. Şidli-Yexeknavan
5. Çiçəkbulaq-Qexatap

ƏŞTƏRƏK RAYONU

Nəziravan-Nazaravan

BASARKEÇƏR (VARDENİS) RAYONU

1. Günəşli-Kutakan
2. Qızılkənd-Çantak
3. Dərə-Daranak
4. Şişqaya-Qukariç
5. Böyük Məzrə-Mec Masrik
6. Kiçik Məzrə-Pokr Masrik
7. Bahar-Arpunk
8. Sovetkənd-Kaxakn
9. Yenikənd-Tretuk
10. Nərimanlı-Şatvan
11. Əzizli-Norabak
12.Sarıyaqub-Cağacacor
13.Qayabaşı-Qeğamabok
14.Qoşabulaq-Şadcrek
15.Daşkənd-Hayrk
16.Subatan-Qexakar
17.Güney-Arequni
18.Şəfəq-Vanevan
19.Zod-Sotk
20.Zərkənd-Kut
21. Qızılbulaq - Xaçaxbyur

KƏVƏR (KAMO) RAYONU

Ağqala-Berdunk

KOTAYK RAYONU

Bağçılıq-Verin Ptxni

SİSYAN RAYONU

1. Comərdli -Tanahat
2. Ağudi-Aqitu
3. Uz – Uyc

KALİNİN RAYONU

1. Evli-Coramut

2. Dəmirçilər-Qoqavan
3. Qızıldaş-Aruni
4. Sarıyar-Apaven
5. Soyuqbulaq-Paqaxpyur
6. Qaraqala-Noramut
7. Qaraisə-Meqohovit

KRASNOSELO RAYONU

1. Krasnoselo qəs.-Çambarak
2. Ağbulaq-Ağperek
3. Toxluca-Draxtik
4. Gölkənd-Ayqut
5. Çaykənd-Dprabak
6. Əmirxeyir-Kalavan
7. Bəryabad-Barepat
8. Qaraqaya-Coravank
9. Meşəkənd-Antaraqeğ

ZƏNGİBASAR (MASİS) RAYONU

1. Zəngilər-Zorak
2. Sarvanlar-Sis
3. Kalinin qəs. - Noramarq
4. Dostluq-Ayanist
5. Dəmirçi-Darbnik
6. Zəhmət-Xaçpar

RAZDAN RAYONU

1. Gümüş-Karenis
2. Təkərli-Hartavaz

QAFAN RAYONU

1. Acıbac-Adjabac
2. Bəydaş-Xorcor
3. Kərd-Kard
4. Qaraçimən-Ditsmayri
5. Qovşut-Kavçut
6. Aşağı Pürülü – Qexanavank

QUKARK RAYONU

1. Gözəldərə-Ağnavacor

YEĞEQNADZOR RAYONU

1. Ələyəz-Yexeqis
2. Qovuşuq-Yermon
3. Qızılgül-Arates
4. Gülüdüz-Vardahovit

ƏZİZBƏYOV

1. Zeytə - Zedea
2. İtqıran – Nor Aznaberd
3. Köçbək – Yeğedzor
4. Gabud – Kapuyt
5. Gomur – Qomk
6. Çaykənd - Gedik

9. 1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistan ərazi-sindən köçürülən azərbaycanlı kəndlərinin
s i y a h ı s ı

Zəngibasar rayonundan

1. Qulucan
2. Sarıcalar
3. Reyhanlı
4. Şura kəndi
5. Həbilkənd (Kalinin qəs.)
6. Seyid kəndi
7. Ağcaqışlaq (Gedapnya-1978)
8. Rəhimabad
9. Cəfərabad (Avanqard -1946)
10. Göykümbət (Qexanist-1949)
11. Həsənli
12. Arbat
13. Hacıelyəz (İpəkli, Darakert - 1978)
14. Şöllü (Daştavan-1978)
15. Ul.uxanlı (Zəngibasar-1937, Masis-1950)-qismən
16. Xaraba Kolanlı (Şorkənd)
17. Dəmirçi (Şöllü)
18. Ağhamzalı (Marmaraşen-1967)
19. Cəbəcili (Crahovit-1960)
20. Xərrətli (Arevabyur-1978)
21. Yuxarı Çarbax
22. Çobankərə

Qarabağlar rayonundan

(1951-ci il martın 19-da ləğv edilərək ərazisi əsasən Vedi və Qəmərli rayonlarına birləşdirilib)

1. Əzizkənd-xaraba qalıb
2. Əliqırıx-xaraba qalıb
3. Əlimərdan-xaraba qalıb
4. Baxçacıq-xaraba qalıb
5. Bayburd-xaraba qalıb

6. Böyük Gilanlar-xaraba
7. Gölcığın-xaraba qalıb
8. Dəhnəz-xaraba qalıb
9. Daşnov-xaraba qalıb
10. Zimmi-xaraba qalıb
11. İmirzik-xaraba qalıb
12. İnqala-xaraba qalıb
13. Haxıs-xaraba qalıb
14. Hand-xaraba qalıb
15. Hortun-xaraba qalıb
16. Qaladibi-xaraba qalıb
17. Qaraqoyunlu-xaraba qalıb
18. Məngüs-xaraba qalıb
19. Yellicə-xaraba qalıb
20. Yeranos(Heyranıs) -xaraba qalıb
21. Şahablı-xaraba qalıb
22. Şuğayıb-xaraba qalıb
23. Çimənkənd (Aşağı Qarabağlar -Urtsadzor1978)
24. Cəfərli-xaraba qalıb
25. Seyid Kotanlı-xaraba qalıb
26. Kotuz-xaraba qalıb
27. Kolanlı-xaraba qalıb
28. Küsüz-xaraba qalıb

Vedi rayonundan

1. Əlməmməd-xaraba qalıb
2. Avşar
3. Aşağı Ərmik-xaraba qalıb
4. Yuxarı Ərmik-xaraba qalıb
5. Kiçik Vedi
6. Böyük Vedi (Vedi-1946)
7. Goravan (Yenikənd-1968)
8. Daşdı (Daştakar-1968)
9. Taytan (Vanaşen-1978)
10. Şıxlar (Lusarat-1968)
11. Xalisa (Norakert-1991)

12. Qaralar (Aralez-1978)
13. Yengicə (Sisavan-1991, Haygeşad-1950)
14. Şidli (Yexeqnavan-1991)
15. Şirazlı (Vosketap-1991)
16. Ağkilsə-xaraba qalıb

Qəmərli rayonundan

1. Məsimli (Haygepat-1949)
2. Cənnətli (Zovaşen-1940)
3. Axund Bozavand (Bertik-1935)
4. Doxquz (Kanaçut-1945)
5. Torpaxqala(Xna-berd-1949)
6. Göl Aysoru
7. Qəmərli (Artşat-1945)
8. Qaradağlı (Tsaxkaşen-1945)
9. Qaraqoyunlu-xaraba qalıb
10. Yamancalı (Desxut-1967)
11. Novruzlu-xaraba qalıb
12. Çiləxanlı
13. Sabınçı (Araksavan- 1978)
14. İmanşahlı (Mxçyan-1935)
15. Qarahamzalı (Burastan-1978)
16. Darğalı (Anastasavan-1949, Haygezard-1957)
17. Dəllər (Dalar-1935)
18. Çatmadaş-xaraba qalıb
19. Muğamlı (Hovtaşen-1945)
20. Muxtarabad-xaraba qalıb
21. Yuxarı Ağbaş (Abovyan-1949)

Əştərək rayonundan

1. Təkiyə (Bazmaxpyur-1949)
2. Əkərək
3. Hamamlı
4. Nəziravan
5. Uşü
6. Sarımsəyək

7. Kürdalı
8. Cadqıdan (Bazmavan-1957, Nor-Gexi-1962)
9. İnəkli(Antarat-1948)

Ellər (Kotayk-Abovyan) rayonundan

1. Dəlləkli (Zovaşen-1948)
2. Qaraqala (Sevaberd-1948)
3. Quyulu
4. Nurnus
5. Qoxt
6. Kankan (Hatis-1978)
7. Göykilsə (Kaputan-1935)
8. Zar

Qurduqulu (Oktemberyan) rayonundan

1. İydəli (Pşatavan-1947)
2. Xeyirbəyli (Yervandaşad-1967)
3. Hacıbayram (Baxçalar-1935, Baqaran-1968)
4. Şahvarid (Uşakert-1968)
5. Kərimarxı (Sovetakan-1935)
6. Quzugüdən

Axta (Razdan) rayonundan

1. Ağverən
2. Təkəlik (Ardavaz-1991)
3. Qorçulu
4. Qaraqala-xaraba qalıb
5. Qabaxlı
6. Paşakənd (Marmarik-1935
7. Üşəlik
8. Bjni
9. Dədəqışlaq (Axundov-1939)
10. Misxana (Hankavan-1949)

Eçmiədzin (Üçkilsə) rayonundan

1. Aşağı Qarxın

2. Yuxarı Qarxın (Crarat-1946)
3. Qarğabazar (Haykaşen-1965)
4. Molla Dursun (Şaumyan)
5. Yuxarı Kolanlı (Qriboyedov-1978)

Dilican rayonundan

1. Ağkilsə
2. Murteyil
3. Polad (Xaçardzap-1991)
4. Göyərçin
5. Avanqard kolxozu
6. Salah (Hankavanik-1991)

Kəvər (Nor-Bəyazed-Kamo) rayonundan

1. Ağzıbir (Lcap-1945)
2. Hacı Muxan (Tsovazard-1978)
3. Ördəkli (Lcaşen-1946)
4. Güzəcik (Lancaxpyur-1950)
5. Başkənd (Qexarkunik-1946)
6. Ağqala

Martuni (Aşağı Qaranlıq) rayonundan

1. Karvansara
2. Mollalı
3. Mədinə
4. Qızılxaraba
5. Aşağı Alçalı (Artsvanist-1968)
6. Qaranlıq (Gexhovit-1968)

Əzizbəyov (Vayk) rayonundan

1. Arınc-xaraba qalıb
2. Bulaxlı-xaraba qalıb
3. Zeytə (Zadea-1991)
4. Zirək-xaraba qalıb
5. Tarp

6. Terp (Saravan-1960)
7. İstisu (Cermuk)
8. Herher
9. Qabaxlı
10. Məmmədrza xaraba qalıb
11. Çaykənd (Qetik-1991)
12. Cul (Hartavan-1950)
13. Köçbəy (Yeğedzor-1991)
14. Leyliqaçan
15. Qayalı-xaraba qalıb
16. Vartenik

Keşişkənd (Mikoyan- Yeğeqnadzor) rayonundan

1. Ağkənd (Ağncadzor-1968)
2. Almalı-xaraba qalıb
3. Ardaraz-xaraba qalıb
4. Qışlaq-xaraba qalıb
5. Qovuşuq (Yermon-1991)
6. Qurdqulaq (Boloraberd-1946)
7. Heşin
8. Horbadıx
9. Çivə
10. Hors
11. Sallı
12. Yelpin
13. Qozluca

Ağbaba (Amasiya) rayonundan

1. Daşkörpü
2. Şurabad (Sultanabad)
3. Qızılkənd-xaraba qalıb
4. Qarabulaq (Şoğiq-1991)

Basarkeçər (Vardenis) rayonundan

1. Zod (Sotk-1991)-qismən
2. Yuxarı Zağalı (Axpradzor-1978)

3. Çaxırlı (Sovetakert-1978)
4. Qanlı
5. Qızılvəng
6. Kərkibaş
7. Yarpızlı

Allahverdi (Tumanyan) rayonundan

1. Böyük Ayrım (qismən) - 1950

Noyemberyan rayonundan

1. Ləmbəli (Baqrataşen)
2. Aşağı Körpülü

Abaran rayonundan

1.Kirəşli

Spitak rayonundan

1.Saral (qismən)

Kirovakan (Qarakilsə) rayonundan

1.Yuxarı Kilsə
2. Aşağı Kilsə - xaraba qalıb
3. Mollaqışlaq
4. Haydarlı

Gorus rayonundan

1. Şurnuxu
2. Ağbulaq
3. Qurdqulaq
4. Şahverdilər (Başaracur)
5. Şamsız

Kalinino rayonundan

1. Qızıldaş (Aruni-1991)
2. İlməzli

Beriya rayonundan

1. Aşağı Koxa

10. 1988-1990-cı illərdə Ermənistanda öldürülən azərbaycanlıların siyahısı

№	Soyadı, adı, atasının adı	Təvəllüdü	Yaşayış məntəqəsi	Öldüyü tarix	Qeyd
1	2	3	4	5	6
			Allahverdi rayonundan		
1	Məmmədov Rəhman Əli oğlu	1985	Cılız	1988	həkim baxımsızlığı səbəbindən
2	Haqverdiyev Haqverdi Hatəm oğlu	1934	Ayrım	1988	işgəncə ilə
3	Alıyev Abbas Xasməmməd oğlu	1912	Bala Ayrım	1988	işgəncə ilə
4	Məmmədov Tofiq Alik oğlu	1988	Allahver-di	1988	işgəncə ilə
			Vedi rayonundan		
1	Nağıyev İqbal Miryaqub oğlu	1908	Şirazlı	1988	işgəncə ilə
2	Nağıyev İqbalın iki aylıq nəvəsi	1988	Şirazlı	1988	işgəncə ilə
3	Məmmədov Məhərrəm Səfər oğlu	1908	Vedi	1988	işgəncə ilə
4	Orucov Nizami İnqilab oğlu	1956	Vedi	1988	işgəncə ilə sonradan ölüb
5	Cavadov İsmayıl Məmmədhüseyn oğlu	1930	Ararat	1988	işgəncə ilə
6	İsmayılova Gülgəz Məhəmməd qızı	1908	Xalisa	1988	işgəncə ilə
7	Əliyev Məmməd	1893	Ararat	1988	güllə ilə

	Nəsrulla oğlu				
	Amasiya rayonundan				
1	Abbasova Məryəm Mürsəl qızı	1910	Güllübu-laq	1988	borana düşüb
2	Abbasova Leyla Məmməd qızı	1908	Güllübu-laq	1988	borana düşüb
3	Abbasova Xatın Mürsəl qızı	1913	Güllübu-laq	1988	borana düşüb
4	Əliyeva Xədicə Mürsəl qızı	1912	Güllübu-laq	1988	borana düşüb
5	Rüstəmov Nəbi Hüseyn oğlu	1937	Göllü	1988	maşınla vurulub
6	Abdullayeva Tükəz Abbas qızı	1938	Güllübu laq	1988	xəstəxənada öldürülüb
7	Novruzova Roza Süleyman qızı	1942	Çaxmaq	1988	işgəncə ilə öldürülüb
8	Cəfərov Səməd Məhəmməd oğlu	1933	Oxçoğlu	1989	işgəncə ilə öldürülüb
9	Haqverdiyev Babək İbrahim oğlu	1971	Əzizbə-yov	1988	asılıb
10	Musayev Məhəmməd Mustafa oğlu	1968	Qoncalı	1988	işgəncə ilə öldürülüb
11	Həşimov Əkbər İsmayıl oğlu	1924	Quzu-kənd		borana düşüb
12	Məmmədov Bayraməli Pirəli oğlu	1974	Göllü	1988	işgəncə ilə öldürülüb
	Basarkeçər rayonundan				
1	Cabbarov Teymur Yusif oğlu	1958	Nəriman-lı	1990	döyülüb sonra ölüb
2	İsayeva Sevinc Şahin qızı	1987	Pəmbək	1988	borana düşüb
3	Əliyev Zeynalabbdi	1930	Daşkənd	1988	intihar edib

4	Əhmədov Firudin Həsən oğlu	1926	Qanlı	1989	infarkt olub
5	İbrahimov Mirzağa İbad oğlu	1927	Qanlı	1989	borana düşüb
6	Əliyev Firudin Alı oğlu	1936	Qoşabu-laq	1989	döyülüb sonra ölüb
7	Abbasov Teymur Sabir oğlu	1983	Aşağı Şorca	1988	güllələnib
8	Əliyev Yusif İsbi oğlu	1972	Aşağı Şorca	1988	döyülüb sonra ölüb
9	Hüseynova Leyla Mustafa qızı	1934	Aşağı Şorca	1988	döyülüb sonra ölüb
10	Məmmədov Bəndalı Hüseyn oğlu	1923	Aşağı Şorca	1988	döyülüb sonra ölüb
11	Məsimov Bahadur Hümbət oğlu	1925	Aşağı Şorca	1988	döyülüb sonra ölüb
12	Məmmədov Tahir Qasım oğlu	1922	Aşağı Şorca	1988	döyülüb sonra ölüb
13	Hüseynova Xədicə İbrahim qızı	1933	Aşağı Şorca	1988	infarkt qorxudan
14	Elləzov Həsən Nəbi oğlu	1920	Aşağı Şorca	1988	həkim qəsdi
15	Elləzov Qara Nəbi oğlu	1923	Nəriman-lı	1988	işgəncə
16	Əliyev Yunis Tahir oğlu	1964	Şişqaya	1988	borana düşüb
17	Əliyev Mehralı İbrahim oğlu	1935	Şişqaya	1988	borana düşüb
18	Əsədova Züleyxa	1942	Şişqaya	1988	borana düşüb
19	Əliyev Şahin Qabil oğlu	1973	Şişqaya	1988	borana düşüb
20	Zeynalov İlyas	1942	Şişqaya	1988	borana düşüb

	Əmirxan oğlu				
21	Həsənov Sultan	1928	Daşkənd	1988	hadisədən infarkt
22	İbrahimov Əziz Cabbar oğlu	1933	Şişqaya	1988	borana düşüb
23	Nigar Cibi qızı	1944	Kiçik Məzrə	1988	döyüləndən sonra ölüb
24	Nəsibov Qurban Bəxtiyar oğlu	1924	Kiçik Məzrə	1988	döyül. sonra ölüb
25	Cəfərov Tapdıq İsmayıl oğlu	1950	Qoşabu-laq	1988	elektrik cərəyanı
26	Sadıqov Qurban Həsən oğlu	1945	Kiçik Məzrə	1988	döyüləndən sonra ölüb
27	Musayev Şamo Qaraca oğlu	1928	Kiçik Məzrə	1988	döyül. sonra ölüb
28	Əliyev Savalan Yunis oğlu	1923	Nəriman-lı	1988	döyül. sonra ölüb
29	Həsənov İsgəndər Bayraməli oğlu	1910	Nəriman-lı	1989	döyül. sonra ölüb
30	Allahverdiyev Şəmsəddin İman oğlu	1937	Zərkənd	1988	maşınla vurdur.
31	Babayev Nəriman Şahəmməd oğlu	1936	Zərkənd	1988	döyül. sonra ölüb
32	İsmayılova Fəxrəndə Mehralı qızı	1978	Zərkənd	1988	borana düşüb
33	İsaqov Qədim Səməd oğlu	1932	Zərkənd	1988	döyül. sonra ölüb
34	Qocayev Teymur Ələsgər oğlu	1930	Zod	1988	döyül. sonra ölüb
35	Abbasova Ruxsarə Əli qızı	1979	Qoşabu-laq	1988	döyül. sonra ölüb
36	Orucov Əvəz Məhəmməd oğlu	1932	Böyük Məzrə	1989	döyül. sonra ölüb
37	Ağayev Bayram Ağababa oğlu	1930	Çaxırlı	1988	intihar edib
38	Xəlilov Məmməd	1941	Qayabaşı	1988	döyül. sonra

	Qulu oğlu				ölüb
39	Quliyeva Tutu Allahverdi qızı	1919	Sarıya-qub	1988	döyül. sonra ölüb
40	Namazov Qoşun İbrahim oğlu	1922	Qayabaşı	1988	hadisə yerində infarkt
41	Cəfərov Koroğlu Bəşir oğlu	1932	Qayabaşı	1988	qəzaya uğradılıb
42	Şəldiyev Mehdi	1920	Subatan	1988	borana düşüb
43	Əliyev Sayad Əli oğlu	1930	Çaxırlı	1988	maşını vurub sal.
44	Məmmədov İmaməli	1928	Aşağı Şorca	1988	infarkt qorxudan
45	Babayev Safay İsmayıl oğlu	1916	Daşkənd	1988	döyülməklə
	Quqark rayonundan				
1	Rüstəmov Elşad İsrafil oğlu	1948	Lermon-tov	1988	işgəncə
2	Mustafayev Ziyad Əli oğlu	1941	Gözəl-dərə	1989	işgəncə
3	Novruzova Bənövşə Kərəm qızı	1950	Yuxarı Kilsə	1988	itkin düşüb
4	Məmmədov Müsəlim Elləz oğlu	1964	Haydarlı	1988	işgəncə
5	Nəbiyeva Zəhrə İsmayıl qızı	1981	Hallavar	1988	yandırılıb
6	Qasımov Hüseyn İsa oğlu	1920	Arçut	1988	döyül. sonra ölüb
7	Xəlilova Gülsüm İsa qızı	1920	Arçut	1988	döyül. sonra ölüb
8	Qasımov Məhəmmədəli Musa oğlu	1915	Arçut	1988	güllələnib
9	Məsimov Əhməd Hacı oğlu	1940	Arçut	1988	işgəncə
10	Hümbətov Əli Hümbət oğlu	1932	Hallavar	1989	döyül. sonra ölüb

11	Nəbiyev Rəhim Mahmud oğlu	1914	Vartanlı	1988	yandırılıb
12	Əliyev Mehralı İsmayıl oğlu	1920	Vartanlı	1988	yandırılıb
13	Sadıqov Vaqif Süleyman oğlu	1958	Vartanlı	1988	yandırılıb
14	Əliyeva Gülsüm Məmməd qızı	1912	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
15	Əliyev Abdulla Oruc oğlu	1932	Vartanlı	1988	yandırılıb
16	Məmmədov Süleyman Qənbər oğlu	1938	Vartanlı	1988	yandırılıb
17	Bayramov Qərib İsmayıl oğlu	1921	Vartanlı	1988	yandırılıb
18	İsgəndərov Mehralı Həsən oğlu	1938	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
19	İsgəndərova Xanım İbrahim qızı	1915	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
20	İsgəndərov Alim Mehralı oğlu	1971	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
21	Hüseynova Leyla Həsən qızı	1925	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
22	Əliyeva Fatma Əli qızı	1940	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
23	Qazaxəliyev Əhməd İsmayıl oğlu	1933	Vartanlı	1988	yandırılıb
24	Əliyev Xıdır Şəmi oğlu	1952	Hallavar	1988	yandırılıb
Qafan rayonundan					
1	Novruzova Gülnar Allahverdi	1964	Gığı	1988	döyülüb sonra ölüb
2	Məmmədov Şirin İslam oğlu	1940	Kacaran	1988	borana düşüb
3	Əliyev Vüsal Əlirza oğlu	1965	Kacaran	1988	hadisədən infarkt
4	Ziyadov Cəmil	1958	Gomaran	1988	maşınla

	Bəhmən oğlu				vurulub
5	İsmayılova Məhruzə Xudu qızı	1947	Qafan	1988	hadisədə infarkt
6	Babayeva Firuzə Həsən qızı	1920	Sunik	1988	döyülüb sonra ölüb
7	Mehdiyev Musa Xudayar oğlu	1934	Qaraçi-mən	1988	döyülmüş, infarkt
Kalinino rayonundan					
1	Yolçuyev Əli Nuru oğlu	1925	Kalinino	1988	işgəncə ilə
2	Musayev Nəcəf Maşa oğlu	1933	Evli	1988	borana düşüb
3	Əliyeva Sona Cahangir qızı	1953	Kalinino	1988	qorxudan
4	Sadıqov Məhəmməd İsmayıl oğlu	1914	Kalinino	1988	güllə ilə
5	Məmmədova Yasəmən Gülməmməd qızı	1962	Kalinino	1988	döyülüb sonra ölüb
6	Temirov Allahyar Mustafa oğlu	1955	İlməzli	1988	döyülüb sonra ölüb
7	Əliyev Qara Həmid oğlu	1943	Kalinino	1988	işgəncə ilə
8	Qurbanov Sadıq Bayram oğlu	1932	Evli	1988	döyülüb sonra ölüb
9	Dəmirçiyeva Nəzakət Həsən qızı	1925	Qızıl-şəfəq	1988	borana düşüb
10	Vəliyev Məhəmməd Musa oğlu		Evli	1988	döyülüb sonra ölüb
11	Sofuyeva Səkinə Həmzə qızı	1933	Qızıldaş	1988	xəstəxanada qəsd edilib
Krasnoselo rayonundan					
1	Hacıyeva Fatma Əsgər qızı	1922	Ağbulaq	1989	borana düşüb
2	Xəlilova Firəngiz Hüseyn qızı	1958	Ardanış	1988	həkim baxımsızlığı

3	İsmayılov Əli Abbasəli oğlu	1928	Ardanış	1988	borana düşüb
4	İsmayılov Səməd İsmayıl oğlu	1930	Ardanış	1988	borana düşüb
5	Ələsgərova Bahar Süleyman qızı	1920	Ardanış	1988	borana düşüb
6	Həsənov Həsən Şaban oğlu	1934	Ardanış	1988	döyülüb sonra ölüb
7	Alıyev Qələndər Mahmud oğlu	1973	Gölkənd	1988	işgəncədən sonra ölüb
8	Qocayev Cavan Alı oğlu	1930	Gölkənd	1988	döyülmüşdür
9	Əhmədov Nəsir Albaba oğlu	1933	Gölkənd	1988	döyülmüşdür
10	Sarıyev Barxudar Mirzə oğlu	1918	Gölkənd	1988	işgəncə ilə
11	Əliyeva Zərnişan Sarı qızı	1932	Əmirxe-yir	1989	maşınla vurulub
12	Zeynalova Urqiyyə Sultanəli qızı	1954	Ağbulaq	1989	maşınla vurulub
13	Camalova Şəhla İman qızı	1983	Ağbulaq	1988	borana düşüb
14	Camalov Beybut İman oğlu	1988	Ağbulaq	1988	borana düşüb
15	Şamilov Nəsib Məcid oğlu	1933	Gölkənd	1988	döyülüb sonra ölüb
16	Əhmədov Elcan Tağı oğlu	1968	Yanıq-pəyə	1988	döyülüb sonra ölüb
17	Mustafayev İbrahim Məmməd oğlu	1911	Cil	1988	döyülüb sonra ölüb
18	Məmmədov Mustafa Musa oğlu	1929	Ardanış	1988	döyülüb sonra ölüb
	Kirovakan şəhərindən				
1	Hüseynov Telman Çoban oğlu	1939	Kirova-kan	1988	işgəncə ilə

Gorus rayonundan					
1	Əsgərov Barxudar Əmrah oğlu	1968	Ağbulaq	1988	işgəncə ilə
Əzizbəyov rayonundan					
1	Qurbanov Əloş Tarverdi oğlu	1928	Gabud	1988	işgəncə ilə
2	Muradov Nəcəfqulu İsmayıl oğlu	1925	Köçbəy	1989	borana düşüb
3	Baxşəliyeva Fatma Nəbi qızı	1923	Köçbəy	1989	borana düşüb
4	Hüseynov Həsən Yusif oğlu	1926	Köçbəy	1988	borana düşüb
5	Cəlilova Hürzad Mahmud qızı	1918	Köçbəy	1989	borana düşüb
6	Xanlarov İlham Nadir oğlu	1985	Köçbəy	1989	borana düşüb
7	Balakişiyev Söhbət Gəray oğlu	1968	Köçbəy	1988	borana düşüb
8	Yaqubov Yaqub Əli oğlu	1922	Gülüstan	1988	borana düşüb
9	Məmmədov Sabir Qurban oğlu	1936	Gülüstan	1988	borana düşüb
10	Gülnaz Əhməd qızı	1930	Gülüstan	1989	borana düşüb
11	Şahquliyev Kamil Kərəm oğlu	1937	Gabud	1988	borana düşüb
12	Xıdırov Bilal Göyüş oğlu	1939	Gabud	1988	borana düşüb
13	Gəncimalıyev Ənvər Gəray oğlu	1935	Gabud	1988	borana düşüb
14	Almuradov Qaraxan Nəcəf oğlu	1908	Gabud	1988	borana düşüb
15	Həsənova Şəlalə Abbas qızı	1986	Gabud	1988	borana düşüb
İcevan rayonundan					
1	Nəbiyev Nəriman	1930	Salah	1988	döyülüb

	Məmmədrza oğlu				sonra ölüb
2	Yusifov Şəmşəd Muxtar oğlu	1936	Salah	1988	infarkt
3	Qurbanov Tapdıq Nəbi oğlu	1920	Alaçıq-qaya	1988	borana düşüb
4	Orucov Oruc	1922	Alaçıq-qaya	1988	borana düşüb
5	Rüstəmov Yaqub Rüstəm oğlu	1966	Polad	1988	işgəncədən sonra ölüb
6	Orucova Tahirə Eldar qızı	1964	Polad	1988	güllə ilə
7	Qasımov Qasım Əli oğlu	1924	Polad	1988	döyülməklə
	İrəvan şəhərindən				
1	Kərimov Vaqif Kamil oğlu	1933	İrəvan şəh.	1988	güllə ilə
2	Misgərov Vidadi Cəfər oğlu	1956	İrəvan şəh.	1990	işgəncə ilə
3	Misgərova Elza Cəfər qızı	1955	İrəvan şəh.	1990	işgəncə ilə
4	Muxtarova Solmaz Rəcəb qızı	1936	İrəvan şəh.	1989	işgəncə ilə
	Noyemberyan rayonundan				
1	Namazov Məhəmməd Baba oğlu	1936	Ləmbəli	1989	avtomobillə vurulub
2	Namazov Elmar Fəxrəddin oğlu	1986	Ləmbəli	1989	avtomobillə vurulub
3	Şıxıyev Vəkil Sirac oğlu	1901	Yuxarı Körpülü	1989	döyüldükdən sonra ölüb
4	Süleymanov Sadıx Kazım oğlu	1938	Ləmbəli	1988	döyüldükdən sonra ölüb
	Masis rayonundan				
1	Mehdiyev Sabir	1932	Nizami	1988	güllə ilə

	Qurban oğlu				
2	Tağıyev Müşviq Tağı oğlu	1955	Dostluq	1988	işgəncə ilə
3	Əliyev Abbas Mürsəl oğlu	1930	Sarvanlar	1988	suda boğublar
4	Həsənov Qənbər Camal oğlu	1934	Masis	1988	itkin düşüb
5	Muxtarov Fəxrəddin Əsəd oğlu	1968	Masis	1989	döyməklə
6	Cəfərov Eldar Allah oğlu	1965	Mehman-dar	1988	qəzaya salıblar
7	Cəfərov Heydərəli Həsən oğlu	1953	Mehman-dar	1988	qəzaya salıblar
8	Cəfərova Səmurə Heydərəli qızı	1978	Mehman-dar	1988	qəzaya salıblar
9	Cəfərova Ruhiyyə Heydərəli qızı	1976	Mehman-dar	1988	qəzaya salıblar
10	Abbasov Bəxtiyar Məmməd oğlu	1958	Sarvanlar	1988	maşınla vurulub
11	Ələkbərov Sabir Mehti oğlu	1958	Masis	1989	güllə ilə
12	Cabbarov Qasım Məşədihəsən oğlu	1930	Masis	1988	güllə ilə
13	Cəfərova Səfa Novruzəli qızı	1982	Masis	1988	işgəncə ilə
14	Nağıyev Bağır Qara oğlu	1932	Rəncbər	1988	döyüləndən sonra öl.
15	Qurbanov Qurbanəli Əbdülhəsən	1946	Masis	1988	qəzaya uğradıblar
16	Qurbanov Abbas Əbdülhəsən oğlu	1934	Masis	1988	qəzaya uğradıblar
17	Rüstəmov Əli Rəhim oğlu	1949	Rəncbər	1988	döyülüb sonra ölüb
18	Cəfərov Yasin Mütəllim oğlu	1935	Rəncbər	1989	döyülüb sonra ölüb
19	Əzizov Qurban Tahir oğlu	1950	Rəncbər	1989	döyülüb sonra ölüb
20	Əliyeva Alma Oruc	1932	Sarcalar	1989	döyülüb

	qızı				sonra ölüb
21	Nəcəfov Vəli	1920	Masis	1988	hadisədə infarkt
22	Həsənova Aynur Oruc qızı	1988	Masis	1988	yandırılıb
23	Quliyev Qulam Məsim oğlu	1929	Nizami	1988	bıçaqla vurulub
Mehri rayonundan					
1	Qurbanov İzzət Bəşir oğlu	1935	Nüvədi	1988	xəstəxanada həkim
Yeğeqnadzor rayonundan					
1	Nəsirov Vaqif Bədəl oğlu	1952	Sallı	1988	itkin düşüb
2	Xəlilov Yasın	1946	Sallı	1988 -	itkin düşüb
Razdan rayonundan					
1	Musayev Əsəd İsaq oğlu	1952	Axundov	1988	qəzaya uğradılıb
2	Abdullayeva Növrəstə Kərəm qızı	1953	Axundov	1988	qəzaya uğradılıb
3	Abbasov Yaqub Bağır oğlu	1957	Axundov	1988	borana düşüb
Sisyan rayonundan					
1	Abdullayev Abdulla Əsəd oğlu	1931	Sisyan	1988	
2	Namazova Şahnisə Əziz qızı	1931	Şəki	1988	borana düşüb
3	Əliyeva Xəlisə Əmrah qızı	1925	Şəki	1988	borana düşüb
4	Əliyeva Güllü Ələkbər qızı	1930	Şəki	1988	borana düşüb
5	Babayeva Firuzə Həsən qızı	1920	Sünük	1988	borana düşüb

Spitak rayonundan					
1	Balacayev Teymur Məsim oğlu	1958	Saral	1988	işgəncə güllə ilə
2	Balacayeva Sürayyə Hüseyn qızı	1954	Saral	1988	işgəncə güllə ilə
3	Balacayev Şahin Sayad oğlu	1979	Saral	1988	işgəncə güllə ilə
4	Mustafayev Şərif Məhərrəm oğlu.	1930	Qursalı	1989	xəstəxanada baxımsızlıq
5	Daşdəmirov Rəhim Cabbar oğlu	1932	Qursalı	1989	işgəncə ilə
6	Əhmədov Məsim Əhməd oğlu	1948	Qursalı	1988	oğurlanmışdır
7	Məmmədova Təzəgül Nəriman qızı	1958	Qursalı	1988	döyülmüşdür
8	Kosayev Əsgər Kazım oğlu	1941	Qursalı	1988	döyül. sonra ölüb
9	Baxşıyev Elman Fərman oğlu	1956	Qursalı	1988	güllə ilə
10	Məmmədin arvadı Saray	1956	Qursalı	1988	suda boğublar
11	Paşayeva Nazı Zülfüqar qızı	1910	Qursalı	1988	borana düşüb
12	Kosayev Söhbətdin Vəli oğlu	1932	Qursalı	1988	güllə ilə
13	Baytalova Firəngiz İbrahim qızı	1966	Qursalı	1988	döyülüb, itkin düşüb
14	Musayeva Səlbi İsmayıl qızı	1926	Qursalı	1988	döyülüb, itkin düşüb
15	Ələkbərov Xıdır Budaq oğlu	1957	Spitak	1988	itkin düşüb
Stepanavan rayonundan					
1	Mustafayeva Bəsti İsrafil qızı	1934	Gərgər	1988	yandırılıb
2	İsgəndərov Təmraz Yusif oğlu	1928	Kuybışev	1988	güllə ilə

3	Xəlilov Şərif Cabbar oğlu	1947	Kuybışev	1988	işgəncə ilə başı kəsilib
4	Xəlilova Gilas Rüstəm qızı	1930	Kuybışev	1988	işgəncə ilə başı kəsilib
5	Yusifova Sarıgül Qurban qızı		Qoğos	1988	suda boğmaqla
6	Əmiraslanov Qədir Nəbi oğlu	1966	Kirov	1988	xəstəxanada yoxa çıxıb
7	Əsgərov Həmid Məmməd oğlu	1946	Calaloğlu	1988	itkin düşüb
	Əbdürrəhmanov Vahid Həmid oğlu	1970	Kuybışev	1989	işgəncədən

Qeyd: **Bu siyahı müvafiq sənədlərə əsaslanaraq Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilmişdir.**

11. 1988-ci ilə qədər indiki Ermənistanda mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələri

Amasiya (Ağbaba) rayonu

1. Oxçoğlu (Voxçi-1991), 2.Güllübulaq, 3.Çaxmax (Kamxut-1991), 4. Mağaracıq (Qdaşen-1991), 5.Qaraçanta (Əzizbəyov-1939, Areknadem-1991), 6.Daşkörpü, 7.İbiş (Yerizak-1991), 8.Qoncalı (Zarişat-1991), 9. İlanlı (Çaybasar-1946, Aravet-1991), 10.Düzkənd (Alvar-1991), 11.Qaranamaz (Yeniyol-1935, Ağvorik-1991), 12.Göllü (Ardenis-1991), 13.Təpəkənd (Berdaşen-1991), 14.Sultanabad (Şurabad , Paqaxş-1991), 15.Balıqlı (Zorakert-1991), 16.Öksüz (Darik-1991), 17.Güllücə (Tsaxkut-1991), 18.Ellərkənd (Lorasar-1991), 19.Çivinli (Yeğnacur-1991), 20.Hozukənd (Quzukənd , Qarnariç-1991), 21.Qarabulaq (Şağik-1991).

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

22.Amasiya (Hamasa).

Noyemberyan rayonu

1.Yuxarı Körpülü.

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

2.Debedavan (Baraxlı), 3.Ləmbəli (Baqrataşen-1972), 4.Ayrım sovxoz (Btğavan), 5.Aşağı Körpülü (Haxtanaq-1978), 6. Ayrım (qəsəbə dəmiryol stansiyası).

Ararat (Vedi) rayonu

1. Şidli (Yexeqnavan-1991).

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

2.Xalisa (Noyakert-1991), 3.Arazdəyən (Yerasx-1968), 4.Şirazlı (Vosketap-1991), 5.Qaralar (Aralez-1978), 6.Yengicə (Sisavan-1978), 7.Taytan (Vanaşen-1978), 8.Kiçik Vedi, 9.Şıxlar (Lusarat-1978), 10.Avşar, 11.Çimənkənd (Urcadzor-1978), 12.Dəvəli (Ararat şəhəri-1947), 13.Vedi, 14.Daşdı (Daştakar-1968), 15.Dəvəli kəndi, 16.Armaş, 17.Çəmbərək (Surenavan).

Krasnoselo (Çəmbərək) rayonu

1.Cil, 2.Ardanış, 3.Şorca, 4.Toxluca (Draxtik-1991), 5.Ağbulaq (Axperek-1991), 6. Gölkənd (Ayqut-1991), 7.Çaykənd (Dprabak-1991), 8.Əmirxeyir (Kalavan-1991), 9.Bəryabad (Barepat-1991), 10.Yanıqpəyə (Meşəkənd-1978), 11. Cıvıxlı, 12.Qaraqaya (Coravank-1991.

Qarışıq yaşayış məntəqələri:
13.Çəmbərək (Krasnoselo), 14.Orconikidze.

Tumanyan (Allahverdi) rayonu
1. Böyük Ayrım, 2. Bala Ayrım, 3. Yuxarı Axtala.
Qarışıq yaşayış məntəqələri:
4. Allahverdi (Mə'dən qəsəbəsi), 5.Şamlıq qəsəbəsi, 6.Aşağı Axtala qəsəbəsi (Gümüşxana), 7.Cılız, 8.Axtala dəmiryol stansiyası.

İcevan (Karvansara) rayonu
1.Göyərçin, 2.Mürteyil (Çiçəkbulaq-1978, Qeğatan-1991),
3.Haqqıxlı (Vurğun-1978, Hovk-1991), 4.Alaçıqqaya (Alaçux), 5.Ağkilsə (Cermakavan-1991), 6.Polad (Xaçardzap-1991), 7.Salah (Akanavank-1991).

Razdan (Axta) rayonu
1.Dədəqışlaq (Axundov-1939), 2.Təkəlik (Artavaz-1991),3.Qorçulu.
Qarışıq yaşayış məntəqələri:
4.Misxana (Hankavan-1949), 5.Çarensavan.

Yeğeqnadzor (Keşişkənd-Mikoyan) rayonu
1.Qabaxlı, 2.Ələyəz (Yexeqis-1991), 3.Qovuşuq (Yermon-1991), 4.Aysəsi (Qızılgül-1946, Arates-1991), 5.Qalaser, 6.Gədikvəng, 7.Qaraqaya, 8.Güldüzü (Vardahovit-1991).
Qarışıq yaşayış məntəqələri:
9.Əməğu, 10.Sallı, 11.Hors, 12.Ağkənd (Ağncadzor-1968), 13.Çivə.

Mehri rayonu
1. Nüvədi, 2. Aldərə, 3. Lök (Vartanizor).
Qarışıq yaşayış məntəqələri:
4. Maralzəmi, 5.Lehvaz, 6.Mehri, 7.Astazur (Şivanidzor-1935).

Sisyan (Qarakilsə) rayonu
1.Qızılcıq, 2.Sofulu, 3.Murxuz, 4.Şıxlar, 5.Ağüdü (Aqitu-1991), 6.Urud (Vorotan-1968), 7.Ərəfsə (Arevis-1968), 8.Comərdli (Tanahat-1991).
Qarışıq yaşayış məntəqələri:
9.Dəstəkirt, 10.Vağudi, 11.Şəki.

Qafan rayonu

1.Gığı, 2.Kirs, 3.Kurud (Kard-1991), 5.Mahmudlu (Çaykənd), 6.Pəyhan, 7. Acıbac (Acabac-1991). 8.Həcəti, 9.Kehpəşin, 10.Aşağı Pürülü, 11. Yuxarı Pürülü, 12.Qovşud (Kavçut-1991), 13.Zeyvə (Davidbek-1949), 14.Müsəlləm, 15. Yuxarı Girətağ, 16.Aşağı Girətağ, 17.Açağu, 18.Dəvrus, 19.Qaradığa, 20.Xələc, 21.Oxdar, 22.Cıbıllı. 23. Yuxarı Gödəkli, 24. Aşağı Gödəkli, 25.Bəydaş (Xorcor-1991), 26.Şabadin (Yexeq-1991), 27.Siznək, 28.Qaraçimən (Diçmayri), 29.Baharlı, 30.Aşağı Daşbaşı, 31.Aşağı Dovruz, 32.Yuxarı Dovruz, 33.Hünüd, 34.Novruzdar, 35.Qatar, 36.Atqız.
Qarışıq yaşayış məntəqələri:
37.Qafan, 38.sarıdərə, 39.Piriman, 40.Sünük sovxozu, 41.Şəhərcik qəsəbəsi.

Gorus rayonu
1.Şurnuxu, 2.Ağbulaq, 3.Qurdqalaq.

Kalinino (Vorontsovka) rayonu
1.Qızıldaş (Aruni-1991), 2.Sarıyar (Apaven-1991), 3.Evli (Coramut-1991), 4.Cücəkənd (Qızılşəfəq-1935), 5.Soyuqbulaq (Paqaxpyur-1991), 6.İlməzli, 7.Qaraqala, 8.Dəmirçilər (Qoqavan-1991), 9.Qaraisa (Meqahovit-1991).
Qarışıq yaşayış məntəqələri:
10.Kalinino qəsəbəsi (Taşir-1991), 11.Novoselçovo, 12.Saratovka, 13.Privolnı, 14.Kruqloşışka, 15.Medovka, 16.Mixailovka, 17.Petrovka (Qurdqala), 18.Blaqodarno, 19.Lorsovxoz.

Qukark (Böyük Qarakilsə) rayonu
1.Hallavar, 2.Yuxarı Kilsə, 3.Mollaqışlaq (Güllüdərə-1978), 4.Xancığaz (Gözəldərə-1940, Ağnavadzor-1991), 5.Arçut, 6.Haydarlı, 7.Aşağı Kilsə.
Qarışıq yaşayış məntəqələri:
8.Vartanlı (Şaumyan), 9.Fioletovo, 10.Lermontovo.

Vardenis (Basarkeçər) rayonu
1.Hüseynquluağalı (Nərimanlı, Şatavan-1991), 2.Böyük Qaraqoyunlu (Əzizli-1935, Norabak-1991), 3.Aşağı Şorca, 4.Yuxarı Şorca, 5.Daşkənd (Ayrk-1991), 6.Sarıyaqub (Çaxkadzor-1991), 7.Qayabaşı (Qeğamabak-1991), 8.Qoşabulaq (Şadcrek-1991), 9.Zərzibil (Zərkənd-1935, Kut-1991), 10.Ağkilsə (Azad-1935), 11.Zod (Cotk-1991), 12.Babacan (Qızılkənd-1978), 13.Pəmbək, 14.Dərə (Daranek-1991), 15.Şişqaya (Qukariç-1991), 17.Bala Məzrə (Pokr Masrik-1991), 18.Qaraiman (Sovetkənd-1978, Kaxank-1991), 19.Kəsəmən (Bahar-1978, Arpunk-1991), 20.İnəkdağı (Yenikənd-1978, Tretuk-1991), 21.Qanlı (Qamışlı-1946), 22.Kərkibaş (Şəfəq-1967, Vanevan-

1991), 23.Subatan (Qexakar-1991), 24.Canəhməd (Günəşli-1969, Kutakan-1991), 25.Ağyoxuş, 26.Sətənəxaç (Güney-1935, Arevuni-1991).

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

27.Yuxarı Zağalı (Ağpradzor-1978), 28.Çaxırlı (Sovetakert-1978, Kaxakn-1991), 29.Tüstülü (Lusaqunk-1978), 30.Böyük Məzrə (Medz Masrik-1991), 31.Qızılvəng (Çiçəkli-1940, Makenis-1978), 32.Torf.

Masis (Zəngibasar) rayonu

1.Zəhmət (Xaçpar-1991), 2.Dostluq (Qaraqışlaq, Ayanist-1991), 3.Dəmirçi (Darbnik-1991), 4.Sarvanlar (Sis-1991), 5.Rəncbər, 6.Zəngilər (Zorak-1991), 7.Kalinin qəsəbsi (Həbilkənd, Reyhanlı, Seyidkənd-Noramarq-1991).

Qaraşıq yaşayış məntəqələri:

8.Yuxarı Necili (Nizami-1978), 9.Aşağı Necili(Sayat Nova-1978), 10.Rəhimabad, 11.Mehmandar (Hovtaşad-1978), 12.Şöllü (Daşdavan-1978), 13.Arbat, 14.Uluxanlı (Zəngibasar,Masis-1950) qəsəbəsi.

Əzizbəyov (Paşalı-Vayk rayonu)

1.Köçbəy (Yeğedzor-1991), 2.Leyliqaçan, 3.Saravan, 4.Axta, 5.Gomur (Qomk-1991), 6.Gabud (Kapuyt-1991), 7.Gülüstan (Nor Aznaberd-1991), 8.Zeytə (Zedea-1991), 9.Terp (Saravan-1960).

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

10 Kotanlı (Karmraşen -1935), 11.Qndevaz, 12.Horadiz (Oradis-1968).

Spitak (Hamamlı) rayonu

1.Qursalı, 2.Saral.

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

3.Qızılörən (Şenavan-1946).

Stepanavan (Cəlaloğlu) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1.Rus Gərgəri (Puşkino-1937), 2.Gərgər 3.Kələkürək, 4.Kirov (Xarxar), 5.Çubuxlu (Kuybışev-1939),. 6.Qara Məmməd (Maksim Qorki-1939).

Artaşat (Qəmərli) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1.Yamancalı (Desxut-1967), 2.Bayburd.

Abovyan (Ellər) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1.Göykilsə (Kaputan-1935), 2.Nurnus.

Hoktemberyan (Qurduqulu) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

1. Bağçalar (Baqaran-1968).

Azərbaycanlılar yaşamış respublika tabeliyində olan şəhərlər:

1. İrəvan
2. Kirovakan (Vanadzor-1990)
3. Hrazdan
4. Stepanavan
5. Cermuk
6. Leninakan (Gümrü-1990).

12. Erməni təcavüzü nəticəsində 1988-1994-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında zəbt edilmiş, dağıdılmış və yandırılmış yaşayış məntəqələri və sosial obyektlər

yaşayış məntəqələrinin sayı	900
sosial obyektlər	4366
məktəb	690
uşaq bağçası	280
məktəbdənkənar müəssisə	35
texnikum	4
ali məktəb	1
klub	862
kitabxana	982
muzey	13
kino-qurğusu	1831
teatr	2
məktəbəqədər müəssisə	855
poliklinika	10
ambulatoriya	159
tibb məntəqəsi	397
doğum evi	10
aptek	76
sanatoriya	4
turbaza	1
məscid	10

13. Azərbaycanlılara qarşı edilmiş vəhşiliklərin açıqlanması və erməni terrorizminin qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı

Azərbaycanlılara qarşı iki əsrədək davam edən gizli və açıq soyqırım siyasətini qətiyyətlə pisləyərək, Ermənistan Respublikasının son beş ildə Azərbaycan Respublikası ərazisində apardığı e'lan olunmamış müharibənin, ölkəmizin dinc əhalisinə qarşı vəhşiliklərin dərhal dayandırılmasını tələb edərək, erməni terrorizmi və totalitar rejimin özbaşınalığı nəticəsində xalqımıza dəymiş böyük maddi və mə'nəvi ziyanı, yüz minlərlə günahsız insanın məhv və şikəst edilməsini nəzərdə tutaraq, habelə onların tapdalanmış hüquqlarının bərpası və müdafiəsi məqsədi ilə q ə r a r a a l ı r a m:

1. Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş cinayətlərə və erməni terrorizminə görə hüquqi, mə'nəvi məs'uliyyət məsələsinin beynalxalq təşkilatlar və dünya ictimaiyyəti qarşısında rəsmi şəkildə qoyulması zəruri hesab edilsin.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə və Xarici İşlər Nazirliyinə tapşırılsın ki, beynalxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, göstərilən cinayətlərin törədilməsində, yaxud onlara şərait yaradılmasında günahkar şəxslərin və təşkilatların məs'uliyyətə cəlb olunması, habelə bu cinayətlər nəticəsində vətəndaşlara dəymiş maddi və mə'nəvi ziyanın ödənilməsi haqqında məsələni öyrənsinlər və müvafiq təkliflər hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim etsinlər.

1.1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Xarici İşlər Nazirliyi, respublikanın xarici ölkələrdəki səfirlikləri və konsulluqları, beynalxalq təşkilatlardakı nümayəndəlikləri, AzərTAC, Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkəti və mətbuat orqanları:

Erməni terrorçuları və imperiya qüvvələri tərəfindən XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan xalqının başına gətirilmiş müsibətləri və cinayətləri bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırsınlar, erməni terrorizminin, onun azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin mə'nəvi və hüquqi cəhətdən pislənilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının mövqeyini xarici dövlətlərə bildirsinlər.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri Üzrə Dövlət Komitəsinə, Dövlət Statistika Komitəsinə, Səhiyyə Nazirliyinə, Mədəniyyət Nazirliyinə, Xalq Təhsil Nazirliyinə, şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın:

- azərbaycanlılara qarşı edilmiş cinayətlər nəticəsində respublikaya pənah gətirmiş bütün şəxslərin rəsmi qeydiyyatının keçirilməsini əlaqədar ictimai təşkilatlarla əməkdaşlıq əsasında təkmilləşdirsinlər. Vahid forma əsasında (beynəlxalq standartlara uyğun olaraq) hər bir şəhər, rayon, kənd və qəsəbə əhatə olunmaqla beynalxalq ictimaiyyətə təqdim edilmək üçün qaçqınların və məcburi köçkünlərin vahid qeydiyyat kitabını çapdan buraxsınlar;

- qaçqınların və məcburi köçkünlərin vəziyyəti öyrənilməklə onların maddi və mə'nəvi ehtiyaclarının ödənilməsi, mənzil, əmək, mülk, pensiya, ailə, təhsil və digər hüquqlarının tə'min olunması haqqında dövlət proqramı işləyib hazırlasınlar və təsdiqə təqdim etsinlər.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yığcam yaşadıqları şəhər və rayonlarda onlara kömək məqsədi ilə qaçqınlar və məcburi köçkünlər mərkəzləri yaradılsın, bu mərkəzlərə icra hakimiyyəti başçısının şö'bəsi statusu verilsin. Azərbaycan Respublikasının rayonlarda, şəhərlərdə dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları haqqında əsasnaməyə müvafiq dəyişiklik edilsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Xalq Təhsili Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyası bu fərmanda göstərilən məsələlərə tə'lim-tədris, elmi-tədqiqat, mədəni-maarif işində diqqəti artırsınlar və müvafiq mövzuları tədris proqramlarına, elmi planlara, muzey-ekspozisiya və bədii-sərgi tədbirlərinə daxil etsinlər.

3.1 Azərbyacan Respublikasının Elmlər Akademiyası xalqımızın XIX əsrdən başlayaraq azadlıq mübarizəsini, o cümlədən azərbaycanlıların soyqırımını, qaçqınlıq tarixini əsaslı və kompleks şəkildə araşdırıb fundamental elmi tədqiqat işləri hazırlanmasını, onların rus, Qərbi Avropa və Şərq dillərində nəşr olunmasını tə'min etsin.

3.2 Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi azərbaycanlıların soyqırımını, onların milli-azadlıq mübarizəsini əks etdirən "Yaddaş evi" muzeyi təşkil etsin.

Bakı şəhər icra hakimiyyəti başçısı "Yaddaş evi" muzeyinə bina ayrılması məsələsini 1 ay müddətində həll etsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mətbuat Komitəsi azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə qovulmasına həsr olunmuş və qaçqınların həyatından bəhs edən illüstrasiyalı albomlar, sənədli elmi-publisist məcmuələr və başqa ədəbiyyat nəşrini təşkil etsin.

5. Azərbaycan qaçqınlarının tarixini, erməni terrorizminin və totalitar rejiminin günahsız qurbanlarının xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədi ilə:

5.1 Bakı şəhərində keçmiş «26 Bakı komisarı» bağının adı dəyişdirilərək "Qaçqınlar meydanı" qoyulsun. Orada yerləşən ictimai-siyasi və bədii əhəmiyyətini itirmiş, millətin tarixi yaddaşına zidd olan memorialın yerinə 1,5 milyon azərbaycanlı qaçqınlarına həsr olunmuş abidə kompleksi ucaldılsın.

5.2 Bakının Dağüstü parkında 1918-ci il soyqırımında həlak olmuş 18 min azərbaycanlının xatirəsinə həsr edilmiş abidə ucaldılsın.

5.3 Ağdamda Xocalı şəhidlərinin basdırıldığı qəbiristanlıqda Xocalı faciəsinə həsr edilmiş memorial abidə və Xocalı şəhərində (azad edildikdən sonra) tarix-memorial abidə kompleksi yaradılsın.

5.4 Azərbaycan Respublikası dövlət nümayəndələrinin sülh məramı ilə uçan vertolyotun salındığı yerdə - Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndində (azad olduqdan sonra) həlak olmuş dövlət xadimlərinin, millət vəkillərinin və başqa şəhidlərin adını əbədiləşdirən və bu faciəni əks etdirən abidə qoyulsun.

5.5 Bakı və Yevlax şəhərlərində terrorçuluq əməlləri nəticəsində partladılmış qatar, bərə və avtobusun həlak olmuş sərnişinlərinin xatirəsini yad edən mərmər lövhələr qoyulsun.

6. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın 5-ci maddəsində göstərilən məsələlərə Bakı şəhər icra hakimiyyəti, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və yaradıcılıq təşkilatları ilə birlikdə baxsın və onları mövcud qaydalar çərçivəsində (müsabiqə əsasında, ictimaiyyətin və mütəxəssislərin fikri nəzərə alınmaqla) həll etsin.

7. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, 1988-ci ildən başlayaraq erməni terrorçuları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətləri öyrənmək və materiallar toplamaq üçün hökumət komissiyası yaratsın.

HÖKUMƏT KOMİSSİYASI:

- qanunla müəyyən edilmiş qaydada istintaq işlərinin aparılmasına kömək edir və öz tərkibində hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətli işçilərini, peşəkar hüquqşünasları, mütəxəssis-alimləri və ekspertləri birləşdirir;
- cinayətlərin forma və metodlarını, törədilən şəraiti və amilləri örənir;
- ayrı-ayrı vətəndaşlara, milli və ictimai mənafeyə dəyən ziyanı, onun həcmini, mövcud beynalxalq qanun-qaydanın pozulma dərəcəsini müəyyənləşdirir;
- toplanmış materialları ümumiləşdirərək türk, ingilis, rus, ərəb dillərində və başqa dillərdə nəşr olunmasını tə'min edir və uluslararası

vasitələrlə yayır, insan hüquqları ilə məşğul olan beynalxalq təşkilatlara çatdırır;

- öz fəaliyyətini respublika büdcəsindən maliyyələşdirir.

8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin nəzdində yaradılan hökumət komissiyasına, Azərbaycan Respublikasının prokurorluğuna, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə, Ədliyyə Nazirliyinə, Dövlət Mətbuat Komitəsinə, Elmlər Akademiyasına və Nazirlər Kabinetini yanında Baş Arxiv İdarəsinə tapşırılsın ki, erməni terrorizminin və totalitar rejimin günahsız qurbanları - bütün məhkum olunanlar və sair kütləvi represiyalara qalanlar haqqında sorğu-informasiya və arxiv mə’lumatlarını açıqlamaq və ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədi ilə “Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti (erməni terrorizmi qurbanları)” və “Totalitarizm dövrünün repressiyaları” mövzularında Azərbaycan Respublikasının rəsmi ağ kitablarını buraxsınlar.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Əbülfəz Elçibəy.

Bakı şəhəri, 23 fevral, 1993-cü il.

14. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin

F Ə R M A N I

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə mə'ruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən-min illər boyu yaşadıqları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara mə'ruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mə'nəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin siyasəti ilə yanaşı, o dövrkü Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstəriləni nəzərə alaraq

QƏRARA ALIRAM:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyanın hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun

beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tərkibdə dövlət komissiyası yaradılsın:

<u>Dövlət komissiyasının sədri</u> <u>:</u>

Heydər Əliyev - Azərbaycan Respublikasının prezidenti

<u>Dövlət komissiyası sədrinin müavini:</u>

Artur Rasizadə - Azərbaycan Respublikasının Baş naziri

<u>Dövlət komissiyasının üzvləri:</u>

Ramiz Mehdiyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri

Vasif Talıbov - Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri

İzzət Rüstəmov - Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini

Elçin Əfəndiyev - Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini

Həsən Həsənov - Azərbaycan Respublikası xarici işlər naziri

Namiq Abbasov - Azərbaycan Respublikasının milli təzlükəsizlik naziri

Ramil Usubov - Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri

Eldar Həsənov - Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru

Südabə Həsənova - Azərbaycan Respublikası ədliyyə nazirinin birinci müavini

Xanlar Hacıyev - Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri

Sirus Təbrizli - Azərbaycan Respublikasının mətbuat və informasiya naziri

Vəfa Quluzadə - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Hidayət Orucov - Azərbaycan Respublikasının milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Fatma Abdullazadə - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının humanitar siyasət şö'bəsinin müdiri

Şahin Əliyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının qanunvericilik və hüquq ekspertizası məsələləri şö'bəsinin müdiri

Fuad Ələsgərov - Azərbaycan Respublikası Prezindenti İcra Aparatının dövlət-hüquq şö'bəsinin müdiri

Yusif Hümbətov - Azərbaycan Respublikası Prezindenti İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şö'bəsinin müdiri

Əli Həsənov - Azərbaycan Respublikası Prezindenti İcra Aparatının ictimai-siyasi şö'bəsinin müdiri

Rafael Allahverdiyev - Bakı şəhər icra hakimiyyətinin başçısı

Nizami Xudiyev - Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Verlişləri Şirkətinin sədri

Fəraməz Maqsudov - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri
Cəmil Quliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası ictimai elmlər bölməsinin akadkmik-katibi əvəzi
İqrar Əliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru
Budaq Budaqov - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun direktoru
Ataxan Paşayev - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi
Yusif Yusifov - N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin ümumi tarix kafedrasının müdiri

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il

15. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin FƏRMANI

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandırmaq məqsədilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlı kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi

dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə fövqəladə istintaq komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət

vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. “Yazıq, məzlum erməni xalqı”nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzolunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan

ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılırdı. Ermənilərin sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən antiazərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkətin nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il